

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

“IQTISODIYOT” KAFEDRASI

MINTAQAVIY IQTISODIYOT

**FANIDAN
O'QUV-USLUBIY MAJMUA**

bilim sohasi: 200000 – ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
ta'lim sohasi: 230000 – iqtisod
ta'lim yo'nalishi: 5230100 – iqtisodiyot tarmoqlar va sohalar
bo'yicha (2-kurs)
5230200 – Menejment (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)
(2-kurs)

GULISTON – 2020

“Mintaqaviy iqtisodiyot” fanidan o’quv-uslubiy majmua O’zbekiston Respublikasi oliy va o’rta maxsus vazirligining 2017 yil 1 martdagi № 107-sonli buyrygi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

A.X.Burxanov - “Iqtisodiyot” kafedrasida dotsenti v.b., iqtisod fanlari nomzodi

Taqrizchilar:

O.Sattorqulov - “Iqtisodiyot” kafedrasida dotsenti, i.f.n.;

A.Mamatov - “Iqtisodiyot” kafedrasida professori, i.f.d.

O’quv-uslubiy majmua Guliston davlat universiteti o’quv-uslubiy kengashining 2020 yil - 27 avgustdagi № 1 - sonli qaroriga muvofiq o’quv jarayoniga tatbiq etish uchun tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

I.	Kirish	
1.1.	O'quv materiallari	
	Ma'ruza materiallari	
	Amaliy mashg'ulot mavzulari	
	a) Asosiy matn	
	b) Topshiriqlar (misollar, keyslar, testlar)	
	v) Nazorat savollari	
	g) Adabiyotlar ro'yxati	
II.	Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari	
III.	Glossariy	
IV.	Ilovalar	
4.1	Fan dasturi	
4.2.	Ishchi o'quv dasturi	
4.3.	Tarqatma materiallar	
4.4.	Testlar	
4.5.	Reyting tizimi asosida baholash mezonlari	

«... Hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish lozim. Ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish, ma'muriy islohotlarni davom ettirish va davlat boshqaruvida zamonaviy menejment usullarini keng qo'llash zarur. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas'uliyatini qayta ko'rib chiqishimiz, ularning mustaqilligini yanada oshirishimiz lozim.

(Sh. Mirziyoev)

Kirish

Ma'lumki, mamlakatimizda 2017-2012 yillarda O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirish, hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasi mamlakatimizda ham, chet el ijtimoiy-siyosiy doiralari tomonidan ham katta qiziqish va e'tibor bilan o'rganilmoqda. Bu borada atoqli olimlar, nufuzli ekspert va kuzatuvchilar, turli darajadagi ko'zga ko'ringan rahbarlar o'z fikr-mulohazalarini bildirmoqdalar. Harakatlar strategiyasining har bir ustuvor yo'nalishi mamlakatimiz taraqqiyoti uchun g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatimiz rahbarining 2018 yilning yakunlari va 2019 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishning ustuvor masalalarini qamrab olgan Murojaatnomasida 2019 yilni mamlakatimizda «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili»-deb nomlash taklif etildi va bu taklif bir ovozdan ma'qullandi¹. Mamlakatimiz rahbarining Murojaatnomasida ta'kidlab o'tilganidek: hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Globallashuv va inqiroz sharoitida iqtisodiy tizimlar rivojlanishining hududiy jihatlarining roli makro va mega darajasida o'sib bormoqda, bu mamlakatning mintaqaviy rivojlanishidagi ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklardan kelib chiqadi. Bir tomondan, globallashuv - bu resurslardan samarali foydalanish va jamiyat ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun turli mamlakatlarning sa'y-harakatlarini (kapital, mehnat, tabiiy va boshqalar) birlashtirish jarayoni, ikkinchi tomondan, bu xalqaro ekspluatatsiyaga olib keladigan resurslarning beg'araz harakatini anglatadi.

Bundan tashqari, ushbu resurslardan samarali foydalangan mega-korporatsiyalar miqyosiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Giper-urbanizatsiya, ko'plab mamlakatlar mintaqalarida markazdan qochish tendentsiyalari, ekologik muammolar, ishlab chiqarishning pasayishi va depressiya hududlarida ishsizlikning o'sishi mintaqaviy rivojlanishni boshqarish uchun ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi.

Zamonaviy mintaqaviy iqtisodiyot sanoat korxonalarining joylashuvini birinchi navbatda muayyan hududning barqaror afzalliklarini (hududiy xarajatlar, ish kuchi, aholi punktlarining to'planishi, infratuzilmaning mavjudligi, xizmat ko'rsatish va taqsimlash joylari va boshqalar) hisobga olishi kerak, ya'ni. foydani ko'paytirish uchun mikroiqtisodiy omillarni hisobga olgan

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliyas-28-12-2018>

holda ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirishga erishish zarur. Shu bilan birga, barcha zarur resurslar bilan tarmoqlar va tashqi savdo o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni hisobga olishi zarur. Alohida ajratilgan sanoat korxonasini emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan korxonalar majmuasini ko'rib chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Ushbu nazariy yo'nalish xarajatlarni (nafaqat transport, balki ishlab chiqarish) minimallashtirishga o'tish bilan daromadlarni ko'paytirishga, o'zgaruvchan narxlar, ijara, talab va taklif funksiyalari va dinamik elementlarini hisobga olishi bilan tavsiflanadi.

O'zbekistonda mintaqaviy iqtisodiyot siyosati birinchi navbatda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish, mintaqaviy tabaqalanishni kamaytirishga qaratilgan. Ushbu siyosatni amalga oshirishning vositalari quyidagilar hisoblanadi: mahalliy byudjetlarni moliyalashtirishning mavjud tizimi, davlatning maqsadli ijtimoiy dasturlari, kam rivojlangan, mehnatga boy hududlarga yo'naltirilgan davlatning investitsiya siyosati, shuningdek yangi transport kommunikatsiyalari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hududiy dasturlari. Mintaqaviy darajada mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish va uni boshqarish yo'llarini tahlil qilish o'quv qo'llanmaning maqsadi hisoblanadi.

Ushbu darslik vazifasi talabalarda bugungi globallashuv sharoitida va jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi davom etayotgan bir paytda iqtisodiy islohotlarning mintaqaviy muammolarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish asosida zaruriy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishdan iboratdir. 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasini amalga oshirish asnosida mamlakatimizni barqaror rivojlantirish borasida hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish jarayonlari darslikning obyekti hisoblanadi. Ayni bugungi kunda iqtisodchi kadrlar ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etish, mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo'nalishlarini belgilash, hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarni mikro va makro darajada ta'minlashdagi muammolar yechimini izlab topish yo'l-yo'riqlarini o'rganishi lozim.

Shu bilan birga, mazkur darslikda mamlakat va hududlarning tabiiy resurs salohiyatini, mamlakatning jahon xo'jaligi tizimidagi o'rni, aholi, mehnat resurslari va hozirgi demografik muammolarni o'rganish, bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat va hududlarning iqtisodiy darajasini tahlil qilinadi hamda ishlab chiqarish kuchlarining asosiy omillarini aniqlashda ilmiy-nazariy jihatdan yondashib, uni hal etishda amaliy ko'nikmalar hosil etishi maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham, mazkur darslikda milliy iqtisodiyotning hududiy muammolarini o'rganish va ushbu muammolarni hal qilish yo'llari va mexanizmlari, vosita va usullari bayon etilgan.

1-MAVZU. MINTAQAVIY IQTISODIYOT FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI, PREDMETI, OBYEKTI VA METODLARI

Reja:

1.1. Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida shakllanishi, predmeti va obyekt

1.2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining vazifalari

1.3. Mintaqaviy iqtisodiyot metodlari

Tayanch tushuncha va iboralar: mintaqaviy iqtisodiyot, mintaq, mintaqaviy iqtisodiyotning vazifasi, tizimli tahlil, tizimlash uslubi, balans uslubi, normativ usul, iqtisodiy-geografik tadqiqotlar uslubi, iqtisodiy va matematik modellashtirish usuli, taksonomik uslub, ijtimoiy tadqiqot usullari.

1.1. Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida shakllanishi, predmeti va obyekt

Mintaqaviy iqtisodiyot fani - davlatlararo iqtisodiy zonalar, yirik iqtisodiy hududlar, alohida hududiy-sanoat komplekslari, shuningdek yirik sanoat va shahar aglomeratlari tizimi sifatida qaraladigan mamlakat iqtisodiyoti faoliyatining va rivojlanishining muammolari va shakllarini o'rganadi.

Mintaqaviy iqtisodiyot - nisbatan yosh fan bo'lib iqtisodiy yo'nalishdagi mutaxassislarni tayyorlashda deyarli barcha mamlakatlarning o'quv rejalarida o'rganish uchun fan sifatida kiritilgan.

G'arbning ilm-fan sohasida «mintaqaviy fan» deb nomlangan ushbu ilm-fan yigirmanchi asrning 50-yillari oxirida shakllana boshladi. Ushbu ilmiy yo'nalishning ideologi va tashkilotchisi U. Ayzard edi. Mustaqil fan sifatida 1970-80-yillarda mintaqaviy iqtisodiyot fani shakllandi va 1990-yillarda o'quv fani maqomiga ega bo'ldi.

Mamlakatimizda XX asrning 70-yillarida mintaqaviy iqtisodiyot mavzusidagi dastlabki tadqiqotlar paydo bo'ldi. Biroq uzoq vaqt mobaynida bu bilimlar «iqtisodiy geografiya» kursining bir qismi sifatida universitetlarda o'qitildi, bu iqtisodiy ta'limning dastlabki sikli edi.

Mintaqaviy iqtisodiyotning jarayoni boshqa iqtisodiy va ijtimoiy fanlar bilan chambarchas bog'liq. Uning mavzusi iqtisodiy nazariya, sotsiologiya, demografiya, siyosatshunoslik, menejment va boshqa fanlarning masalalarini o'zida qamrab oladi.

«Mintaqaviy iqtisodiyot» kontseptsiyasining ta'rifini hisobga olgan holda bir nechta yondashuvni qayd etish kerak.

Gramer nuqtai nazaridan «Mintaqaviy iqtisodiyot» iqtisodiyot fanlarida markaziy o'rinlardan birini egallashi kerak. Ushbu olimning nuqtai nazariga ko'ra iqtisodiyotning asosi uch qutbli tizim sifatida quriladi:

- 1 - makroiqtisodiyot;
- 2 - mikroiktisodiyot;
- 3 - mintaqaviy iqtisodiyot.

Rus olimi mintaqaviy iqtisodiyot faning asoschilari biri akademik Nekrasovning fikriga ko'ra, mintaqaviy iqtisodiyot mamlakatning mintaqaviy tizimida va alohida mintaqada ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy jarayonlarni rejalashtirish va shakllantirishni belgilovchi iqtisodiy va ijtimoiy omillar va hodisalarning umumiyligini o'rganadi.

Nekrasov mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan ishlab chiqarish kuchlarining joylashishini, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish uchun mamlakatdagi ishlab chiqarishning asosiy omillarini, mintaqaviy ishlab chiqarishning raqobatbardoshligini oshirish masalalarini tadqiq etdi.

Granberg nuqtai nazaridan mintaqaviy iqtisodiyotning mavzusi keng ma'noda murakkab va ko'p tomonlama. Uning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) alohida hududlar iqtisodiyoti;
- 2) hududlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar;

3) mintaqaviy iqtisodiyot nafaqat iqtisodiy hayotning turli jihatlarini balki davlat boshqaruvi va uni tartibga solish tizimini ham o'z ichiga olgan mintaqaviy tizimlarni, mintaqaviy byudjetlar va byudjetlararo munosabatlar tizimini, mintaqaviy va viloyat va shaharlar darajasida hukumatlararo transfertlar tizimini, shuningdek yuridik shaxslarga beriladigan byudjet mablag'larini, past darajadagi byudjetlarni subventsiyalari va subsidiyalari va mintaqadagi ijtimoiy munosabatlar tizimini, mintaqada aholi turmush darajasini ko'rsatkichlarini, mahalliy mintaqaviy bozorning salohiyatini, uning diversifikatsiyasi darajasini, mehnatga talabining darajasini, mintaqada demografik jarayonlar va ishchi kuchlari malakasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy iqtisodchilarning fikriga ko'ra, hozirgi bosqichda mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy vazifasi - iqtisodiy islohotlarning mintaqaviy muammolarini o'rganish va uni hal etishdir.

Ushbu pozitsiyaga ko'ra, mamlakatda mintaqaviy iqtisodiyot ijtimoiy-hududiy mehnat taqsimoti va mintaqalararo iqtisodiy integratsiyani namoyon etadi va uning tendentsiyalari bo'yicha zamonaviy ilmiy qarashlarni o'zida aks ettiradi.

Xulosa o'rnida Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida - ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etadi; mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo'nalishlarini belgilaydi; hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarni o'rganadi. Bundan tashqari, mintaqaviy iqtisodiyot ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish masalalarini mamlakat miqyosida yaxlit o'rganadi. Zero, har bir hudud iqtisodiyoti, eng avvalo, mamlakat yagona xo'jalik majmuasining tarkibiy qismidir.

Shu bilan birga, mazkur fan mamlakat va hududlarning tabiiy resurs salohiyatini, mamlakatning jahon xo'jaligi tizimidagi o'rnini, aholi, mehnat resurslari va hozirgi demografik muammolarni o'rganadi; bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat va hududlarning iqtisodiy darajasini tahlil qiladi hamda ishlab chiqarish kuchlarining asosiy omillarini aniqlaydi.

Mintaqa - mamlakat yagona xalq xo'jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o'zaro munosabati tufayli hosil bo'lgan yaxlit birlikdir.

Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tishi munosabati bilan mintaqaviy iqtisodiyot fanining ahamiyati ortib bormoqda. Mintaqalarni o'rganishda hozirgi paytda ularda ro'y berayotgan holatni chuqur (qaysi jihatlari ortayotganini) tushunish lozim. Bozor munosabatlariga o'tish davrida O'zbekistondagi har bir mintaqaning iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha. Masalan, Toshkent shahri, Toshkent va Farg'ona viloyatlari sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga ko'ra respublikaning boshqa mintaqalaridan oldinda turadi. Aksincha, Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi bu ko'rsatkichlar bo'yicha quyi o'rinlarni egallaydi.

Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish lozimligi, xususan, iqtisodiyotdagi tizimli o'zgarishlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi joriy yilda 35 foizdan 37 foizga ortishi kutilmoqda². Biroq ayrim shahar va tumanlarda bu o'ta muhim masalaga etarlicha e'tibor berilmayapti. Oqibatda, respublikaning 27 ta tumanida sanoatning ulushi viloyat ko'rsatkichining 1 foiziga ham etmaydi. Shu sababli, har bir tuman va shahar sanoatini rivojlantirish bo'yicha o'rta va uzoq muddatli dasturlar ishlab chiqish kerakligini ta'kidladi.

Qishloq xo'jaligida ortiqcha ishchi kuchlari mavjudligi – Farg'ona vodiysi viloyatlari oldidagi dolzarb muammolardan hisoblanadi. Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida esa, aksincha,

---

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr. gov.uz.

qishloq xo'jaligini xodimlar bilan ta'minlash jiddiy muammo bo'lib turibdi. Navoiy viloyatida ishsizlik darajasi yuqori.

Hozirgi vaqtdagi mintaqaviy siyosatning muhim vazifalaridan yana biri – iqtisodiy kooperatsiya va mintaqalararo hududiy mehnat taqsimotini takomillashtirishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarorida Mahalliy va xorijiy bozorlarda talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun sanoatda kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida o'zaro hamkorlik uchun qulay shart-sharoitlar yaratish mamlakatimiz iqtisodiyotini jadal rivojlantirishning eng muhim shartlari ekanligini ta'kidlandi.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish, kichik biznes subyektlarini sanoat faoliyatiga keng jalb etish, sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash va rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxini kamaytirish maqsadida viloyat, shahar va tumanlarda mavjud bo'sh foydalanilmay turgan hududlarda texnoparklar va kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, davlat xaridlari tizimi orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun barqaror talabni shakllantirishni nazarda tutadigan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshirish vazifalari belgilab berildi³.

1.2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining vazifalari

Mintaqalar rivojlanishidagi eng muhim vazifalardan biri - turli hududlar aholisining turmush darajasi bo'yicha tafovutlarni bartaraf etishdan iborat. Ushbu vazifani bajarishda rivojlanish darajasi past bo'lgan hududlarni rivojlantirish uchun maxsus davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiiy resurslarga boy mintaqalarda hududiy ishlab chiqarish mintaqalarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o'rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyot iqtisod nazariyasi, sotsiologiya, tarmoqlar iqtisodi, iqtisodiy geografiya, demografiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan uzviy aloqador.

Mintaqaviy iqtisodiyotning vazifasi – milliy iqtisodiyotning hududiy muammolarini o'rganish va ushbu muammolarni hal qilish yo'llari va mexanizmlarini aniqlashdir.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mamlakatimizda hududiy muammolarni o'rganish va ularni hal etishda samarali yondoshuv tizimi yaratildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi «Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha sektorlar faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4102-sonli Qarori muvofiq mamlakatimizda hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, aholining yashash sharoitlarini tubdan yaxshilash, turmush darajasida sezilarli ijobiy o'zgarishlarga erishish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqsadda hududlarni sektorlarga bo'lib ishni tashkil etish tizimining joriy etilganligi xalq bilan manzilli muloqotning yo'lga qo'yilishiga imkon yaratdi. Unga ko'ra⁴: sektorlar faoliyatini muvofiqlashtirish va samaradorligini yanada oshirish maqsadida sektorlarning «tuman (shahar) — viloyat — respublika» tamoyili asosida ularga amaliy va uslubiy yordam ko'rsatish hamda faoliyatini nazorat qilish bo'yicha hokimliklar, prokuratura, ichki ishlar va soliq idoralarida vertikal boshqaruv tizimini joriy etildi;

hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini o'rganish natijalari bo'yicha respublika darajasida echiladigan muammolarni hal etishga doir chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etildi;

---

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori. ManbaaLex.uz.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi «Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha sektorlar faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4102-sonli Qarori. Manbaa Lex.uz.

har bir hududda aniqlangan muammolarni hal etish bo'yicha hududiy va respublika «yo'l xaritalari» ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etish, ularda nazarda tutilgan tadbirlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha choralar belgilab borilmoqda. Albatta ushbu tadbirlar joylarda hududiy muammolarni bartaraf etish, qulay investitsion muhit yaratilishida muhim vosita sifatida baholanmoqda.

Bu holda, **mintaqaviy iqtisodiyotning obyekti** mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimining hududiy jihatlari, mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy quyi tizimlarining faoliyati hisoblanadi.

Mintaqaviy iqtisodiyot ijtimoiy fan hisoblanadi. U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o'rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyot iqtisod nazariyasi, sotsiologiya, tarmoqlar iqtisodi, iqtisodiy geografiya, demografiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan uzviy aloqador. Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi mamlakat xo'jaligining hududiy tashkil etilishi bilan chambarchas bog'liq. Mintaqaviy iqtisod va siyosatning nazariy va amaliy muammolarini o'rganish (renta munosabatlari, hududiy ijtimoiy jarayonlar va h.k.) iqtisod nazariyasini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Mamlakatimizda ijtimoiy va demografik yo'nalishdagi tadqiqot ishlari izchil amalga oshirilmoqda.

Xususan Iqtisodiyotni erkinlashtirish va rivojlantirish, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha tub islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha [Harakatlar strategiyasini](#) amalga oshirish natijasida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining barqaror ijobiy o'sishini ta'minlanmoqda.

Iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish va rivojlantirish, iqtisodiy salohiyatni kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni izchil amalga oshirish, tadbirkorlik subyektlari raqobatbardoshligi va faoliyati samaradorligini kuchaytirish asosida aholi turmush darajasini oshirish maqsadida, shuningdek, 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha [Harakatlar strategiyasiga](#) muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi «Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5614-sonli Farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra⁵:

makroiqtisodiy barqarorlikni saqlab turish, samarali fiskal siyosatni yuritish, soliqqa tortish tizimi va soliq ma'muriyatchiligini tubdan isloh qilish;

asosiy resurslarni taqsimlashda bozor tamoyillarini keng joriy

qilish asosida respublikaning raqobatbardosh bozor iqtisodiyotiga o'tishi jarayonlarini tezlashtirish;

fuqarolarning ijtimoiy himoyasi va ularga davlat xizmatlarini ko'rsatish tizimini mustahkamlash, aholining ijtimoiy ko'makka muhtoj qatlamlarini himoya qilish hajmlari va turlarini ko'paytirish;

davlat boshqaruvi tizimi samaradorligini yanada oshirish, xususiy sektorni rivojlantirish va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash;

tabiiy boyliklardan foydalanish samaradorligini oshirish, atrof-muhit muhofazasini ta'minlash, suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini modernizatsiya qilishkabi aniq vazifalar belgilab olingan.

---

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi "Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5614-sonli Farmoni Manbaa Lex.uz.

1.3. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining asosiy tamoyillari va usullari

Shuning uchun mintaqaviy iqtisodiyotda ko'pgina iqtisodiy omillarni (mehnat unumdorligi o'sishi, milliy daromadni hududiy taqsimlash, renta munosabatlari, asosiy fondlarning tarkibi va samaradorligi, baho va tariflarning hududiy tafovutlari va h.k.) chuqur tahlil etiladi va shular asosida ushbu fan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. Mintaqaviy iqtisodiyot bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borishda bir qancha ilmiy usullardan foydalaniladi. Ulardan eng muhimlari quyidagilar:

Tizimli tahlil. Ushbu uslub bosqichlilik tamoyiliga asoslanadi (maqsad qo'yish, vazifani aniqlash, ilmiy taxminni bayon etish, tarmoqlarni joylashtirish xususiyatlarini har tomonlama o'rganish); u tarmoqlar tuzilmasi, ularning o'zaro aloqadorligini o'rganish imkonini beradigan ilmiy bilish uslubidir.

Tizimlash usubi. U o'rganilayotgan hodisalarni alohida belgilariga ko'ra guruhlariga ajratish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda tasniflash, turlash, umumlashtirish va boshqa usullar qo'llaniladi.

Balans usubi. Ushbu metod hududlarni manbalar, byudjetlar subventsiyalar, subsidiyalar, kreditlar orqali iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bilan ta'minlash, hududning ijtimoiy-iqtisodiy prognozini, mintaqaviy byudjetni ishlab chiqishda mavjud resurslarni o'z ichiga olgan ehtiyojlarni, shuningdek, hududlarni byudjetdan tashqari resurslardan jalb qilishlari mumkin bo'lgan resurslar bilan bog'lash imkonini beradigan resurslar to'plamidir.. Ushbu usul bir tomondan, zarur ehtiyojlarni tasvirlab beradigan asosiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi muvozanatga erishish uchun ishlatiladi, ikkinchidan, ushbu ehtiyojlarni qondirish uchun jalb etilishi kerak bo'lgan resurslar tushuniladi.

Balansni usulini qo'llashni amalga oshirishning asosiy sharti - muayyan xo'jalik yurituvchi subyektlar, shahar, tuman va viloyat balanslari bilan o'zaro bog'liqlik zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotida uni muvofiqlashtirish, o'zaro bog'lash hududiy prognoz ko'rsatkichlari, viloyatlar va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish rejalari, maqsadli kompleks dasturlarni ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

Normativ usul. Normalar va standartlarning tarkibi juda xilma-xildir. Normlarning uchta kichik tizimi mavjud:

1) resurslar: xarajatlar me'yorlari va standartlari, xom-ashyo zaxiralari, materiallar, yoqilg'i, ishlab chiqarish birligiga energiya sarfi;

2) ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi quyi tizimi: mehnat unumdorligi, ishlab chiqarish xarajatlari birligi;

3) ijtimoiy-iqtisodiy me'yorlar: viloyat aholisining pul daromadlari, o'rtacha ish haqi, mintaqadagi «iste'mol savatining» qiymati, muayyan muhitdagi zararli moddalarning maksimal ruxsat etilgan kontsentratsiyasi.

Zamonaviy sharoitda yagona ilmiy asoslangan me'yorlar va standartlar tizimini yaratish, ularni mintaqaviy darajada farqlash va uning xususiyatlarini inobatga olgan holda har bir hududga bosqichma-bosqich joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy-geografik tadqiqotlar usubi o'z navbatida yana 3 tarkibiy qismdan iborat:

- hududiy usul (ijtimoiy ishlab chiqarishni joylashtirish va rivolantirish yo'llarini mintaqaviy darajada o'rganish);

- tarmoq usubi (tarmoqlar iqtisodiyotini geografik jihatdan tadqiq etish);

- mahalliy uslub (ishlab chiqarishni uning birinchi bo'g'ini - alohida shahar, aholi punkti darajasida joylashtirish va rivojlantirishni o'rganish).

Kartografik uslub. Ushbu uslub ishlab chiqarish xususiyatlarini ko'rgazmali aks ettirish imkonini beradi.

Iqtisodiy va matematik modellashtirish usuli (mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy nisbatlarini modellashtirish, mintaqaviy iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha modellashtirish, mintaqaviy iqtisodiy komplekslarni shakllantirish modellari). Zamonaviy elektron vositalardan foydalangan holda, ushbu uslub mehnat va vaqtning kam miqdorini sarflab, katta va xilma-xil statistik materiallarni, hududning ijtimoiy-iqtisodiy kompleksi darajasini, tuzilishini, xususiyatlarini tavsiflovchi turli boshlang'ich ma'lumotlarni qayta ishlashga imkon beradi.

Bundan tashqari, mintaqaviy tadqiqotlar uchun belgilangan maqsadlarga muvofiq optimal yechimlarni, optimal variantlarni, modellarni tanlash imkonini beradi. Ushbu usul bilan (tizimlashtirish uslubi bilan bir qatorda) ko'p o'lchovli statistik tahlil usullari ham bevosita bog'liqdir. Ko'p o'lchovli ma'lumotlarni tahlil qilishning umumiy usullaridan biri klasterlarni tahlil qilishdir.

Bu maxfiy (maxfiy) o'zgaruvchan (faktorlar) kichik songa va obyektlar tasnifida ushbu omillar bo'yicha o'tishdan iborat.

Mintaqaviy tadqiqotlar uchun ishlatiladigan statistik modellarning birinchi turlaridan biri «iqtisodiy baza» deb nomlangan model edi. U 30-yillarda olim G. Xoytom (AQSH) tomonidan tuzilgan va 40 yil davomida 100 dan ortiq AQSH mintaqaviy tadqiqotlari uchun ishlatilgan.

Iqtisodiy bazaning modellari nazariy asoslash va rivojlanish nuqtai nazaridan juda sodda. Ularni qurish uchun ikkita davr uchun faqat iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari (asosan bandlik ko'rsatkichlari) talab qilinadi. Iqtisodiy bazani tahlil qilish mintaqaviy iqtisodiy o'sishni prognoz qilishning tezlashtirilgan usuli, o'sishning soddalashtirilgan nazariyasini qo'llagan holda axborotga bo'lgan ehtiyoj minimallashtiradi.

Olingan natijalar faqat asosiy va xizmat ko'rsatish sektorlarining rivojlanishini prognoz qilish uchun qisqartirildi.

Mintaqaviy iqtisodiyotda matematik usullarni qo'llash bilan bog'liq ilmiy yo'nalish, ya'ni. mintaqaviy modellashtirish regionometrik deb nomlanadi. Matematik usullar orasida quyidagilar mavjud.

Taksonomik uslub. Ushbu jarayon muayyan hududni unga bo'ysunuvchi iyerarxik taksonlarga ajratib chiqishdan iborat. Taksonlar - iyerarxik pog'onaning quyi bosqichlarini egallab turgan ma'muriy-hududiy birliklar hisoblanadi. Masalan, viloyatga nisbatan tuman va shaharlar.

Mintaqaning ishlab chiqarish kuchlarini aniqlashning variant uslubi. Ushbu usul ko'pincha rejalashtirish va prognozlashning dastlabki bosqichlarida mintaqacha uchun ishlab chiqarishni joylashtirish sxemalarini ishlab chiqishda qo'llaniladi. U ayrim hududlarning iqtisodiyotini rivojlantirishning turli darajalariga variantlarni ko'rib chiqish, mintaqalar bo'yicha hududiy iqtisodiy nisbatlarning variantlarini beradi.

Ijtimoiy tadqiqot usullari. Ushbu usullar guruhi, shuningdek, mintaqaviy iqtisodiyotni boshqarishda ham muhim o'rin egallaydi. Amaliy sotsiologiyada ko'rib chiqilgan vazifalar hududiy iqtisodiyotning tarmoqlari va sohalarida prognozlashtirish, rejalashtirish, boshqarishning aniq ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarini boshqarishga bog'liq.

Mintaqacha iqtisodiyoti tarmoqlarini rivojlantirish sohasida ijtimoiy tadqiqot usullari quyidagi vazifalarni bajaradi:

- 1) mintaqaviy iqtisodiyotni o'rganish, tahlil qilish va baholash;
- 2) hal qilishni talab qiluvchi dolzarb muammolarni aniqlash, uni hal qilish uchun yechimlarni ishlab chiqish;
- 3) sektor yoki mintaqacha iqtisodiyotini rejalashtirish va prognozlashtirish uchun ustuvor yo'nalishlar belgilanadigan mezon sifatida xizmat qilishi kerak bo'lgan aniq ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish;
- 4) hududiy iqtisodiyotda ishlab chiqariladigan tadbirlar va islohotlarning mumkin bo'lgan natijalarini baholash va tahlil qilish;
- 5) mintaqaning iqtisodiy muammolarini hal qilishda ilmiy qo'llab-quvvatlash va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish.

Sotsiologik tadqiqot usullari quyidagilardan iborat:

- hududiy ijtimoiy-iqtisodiy majmuaning turli tarmoqlari va sohalari vakillari bilan standartlashtirilgan intervyo'lar, individual intervyo'lar (ekspertizalar);
- mintaqalar boshqaruvi elitasi, olimlar va mutaxassislarining intervyo'larini mazmunan tahlil qilish va boshqalar.

Mintaqaviy tadqiqotlarda aholining mintaqaviy hayot standartlarini taqqoslash va mintaqaviy ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishni prognoz qilish usullari muhim o'rin tutadi. Hududlar aholisining turmush darajasini tahlil qilish uchun markaziy organlarni sintetik va maxsus ko'rsatkichlar tizimiga asoslangan taqqoslash metodologiyasini ishlab chiqdilar.

Natijada, aholi turmush darajasini hududiy tahlil qilishning asosiy maqsadi - turmush darajasining haqiqiy farqlarini va O'zbekistonning barcha hududlari aholisining ehtiyojlarini teng ravishda qondirish yutuqlarini aniqlab olish va aholi turmush darajasi hududiy ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir.

Shunday qilib, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodchi olimlarning faol foydalanadigan usullarining keng doirasiga asoslangan.

Mavzuni mustahkamlash maqsadida mintaqqa iqtisodiyotini rivojlantirishda 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasidagi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o'ziga xos jihatlariga to'htalib o'tsak.

Mamlakatimizda ishlab chiqilgan Xarakatlar strategiyasiga muvofiq viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish yuzasidan quyidagi muhim vazifalar belilab olingan⁶:

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral-xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turistik va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash;

hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan tuman va shaharlarni, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish;

yangi sanoat korxonalari va servis markazlarini tashkil etish, kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, yirik xo'jalik birlashmalarining mablag'larini, banklarning kreditlarini va xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hisobiga kichik shaharlar va shaharchalarni jadal rivojlantirish;

sanoat va xizmatlar ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirish hisobiga subvensiyaga qaram tuman va shaharlarni kamaytirish va mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish;

sanoat korxonalari va boshqa ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirishga qulay shart-sharoitlar yaratish, xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish hamda aholining turmush sharoitini yaxshilash maqsadida hududlarning ishlab chiqarish, muhandis-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarini yanada rivojlantirish va modernizatsiya qilish.

Yuqorida qayd etilgan fikr va mulohazalardan ko'rinib turibdiki, bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi mamlakat iqtisodiyoti hududiy tashkil etilishi bilan chambarchas bog'liq. Mintaqaviy iqtisod va siyosatning nazariy va amaliy muammolarini o'rganish (renta munosabatlari, hududiy ijtimoiy jarayonlar va h.k.) iqtisodiyotning nazariy asoslarini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Nazorat savollari

1. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?

---

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. Manbaa Lex.uz.

2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining shakllanish bosqichlarini bayon qiling?
3. Mintaqa tushunchasiga ta'rif bering?
4. Mintaqaviy iqtisodiyot qanday ilmiy uslublardan foydalanadi?
5. Ijtimoiy tadqiqot usullari qaysi vazifalarni bajaradi?
6. Sotsiologik tadqiqot usullari qanday amalga oshiriladi?
7. Harakatlar strategiyasiga muvofiq mamlakatimiz mintaqalarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yuzasidan qanday muhim vazifalar belgilab olingan?

2-MAVZU. ISHLAB CHIQUVCHI KUHLARNI JOYLASHTIRISH QONUNIYATLARI VA TAMOYILLARI

Reja:

- 2.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish.
- 2.2. Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etish shakllari
- 2.3. Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirish
- 2.4. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar
- 2.5. Ishlab chiqarishni kuchlarini joylashtirishning klassik g'oyalari
- 2.6. O'zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning o'ziga xos xususiyatlari

Tayanch tushuncha va iboralar: Mintaqa, ishlab chiqarish tizimi, ishlab chiqarish kuchlari, xalqaro mehnat taqsimoti, iqtisodiy rayon, iqtisodiy landshaft, shtandort, monopoli foyda, demping, soliq tizimi, davlat chegarasi, xalqaro savdo, texnika taraqqiyoti, rivojlanish qutbi, rivojlanish markazlari.

2.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish

Bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarish kuchlaridan g'oyat unumli va samarali foydalanishni ta'minlash bilan shunga mos yuksak ishlab chiqarish munosabatlarini ham yuzaga keltiradi. Iqtisodiy tashabbus va ishbilarmonlikni rivojlantiradi. Har bir kishining milliy boylikni oshirish mas'uliyatini kuchaytiradi, har bir kishini boy qilish orqali jamiyatni ham boyitib boradi. Erkin bozor munosabatlarini takomillashtirish hamda iqtisodiyotni leberallashtirish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri va oqilona tashkil etish davlatning ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosati asosini tashkil qiladi.

Muayyan makon va zamondagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni chuqur ilmiy tahlil qilish negizida uning obyektiv qonuniyatlarini o'rganish, aniq xulosalar chiqarish hamda amaliy tadbirlar belgilash mumkin. Binobarin, samarali, barqaror rivojlanib boruvchi ishlab chiqarish tizimini yuzaga keltirish tom ma'noda o'ziga xos tamoyillarga asoslangan ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish, tabiat bilan jamiyatning qonun va qonuniyatlarini anglash, ularni chuqur tahlil qilish, ilmiy ishlanmalar ishlab chiqish hamda amaliyotga qo'llashni nazarda tutadi.

Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmonning maqsad-mohiyati ham mamlakat mintaqalarida ishlab chiqarish kuchlarini hududiy jihatdan to'g'ri va oqilona tashkil etish orqali milliy iqtisodiyot taraqqiyotini ta'minlashdan iborat⁷.

O'zbekiston Respublikasi aholisi tomonidan keng muhokama qilingan mazkur Harakatlar strategiyasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalarini beshta ustuvor yo'nalish doirasida qamrab olganligi va «ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish, har bir hududning tabiiy, mineral xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turistik va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash»ga qaratilganligi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifasi bo'lib, bu borada ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ilmiy manbalarda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning quyidagi asosiy tamoyillari ajratiladi:

➤ ishlab chiqarish tizimlarini xomashyo manbalari, yoqilg'i va energiya resurslarini iste'mol mintaqalariga yaqin joylashtirish;

---

⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni. //Xalq so'zi, 08.02.2017 y. №28

➤ yuqori samarali bo'lgan tabiiy resurslarni o'zlashtirish va majmualiy foydalanish tizimini barpo qilish;

➤ mamlakat va mintaqalarda ekologik holatni sog'lomlashtirish, atrofmuhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiatdan foydalanishning boshqaruv tizimini takomillashtirish;

➤ xalqaro kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish va qulay geostrategik mavqeidan samarali foydalanish asosida xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini chuqurlashtirib, kengaytirib borish, yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarni rivojlantirish;

➤ yirik shaharlarning haddan tashqari rivojlanishini tartibga solish, kichik va o'rta shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tezlashtirish, mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tabaqalanish jarayonini boshqarish, iqtisodiyot tarmoqlari dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.

Ishlab chiqarish kuchlari ishlab chiqarish vositalari (asbob-uskunalar, xom-ashyo va x.k.) sanoat va qishloq xo'jaligi hamda mehnat resurslarini o'z ichiga oladi.

Odatda, ishlab chiqarish asosan sanoat, qishloq xo'jaligi, transport kabi makroiqtisodiy sohalardan tashkil topadi. Ammo ularning barchasini harakatga keltiruvchi ishchi kuchi, ya'ni inson hisoblanadi. Binobarin, aholi ijtimoiy ishlab chiqarishdek murakkab jarayonning markazidan o'rin oladi. Buni biz demotsentrik printsip deb yuritishimiz mumkin.

Shu bilan birga ta'kidlash joizki, umuman aholi ishchi kuchi emas va u faqat iqtisodiy tushuncha sanalmaydi. Hozirgi demografik vaziyatda faqat mehnatga layoqatli aholi ishchi kuchi sifatida qaraladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish tizimi eng avvalo uch tarkibiy qismdan iborat. Bu ham bo'lsa, bevosita ishlab chiqarish, taqsimot va iste'moldir.

Bularning barchasi, albatta, ishchi kuchisiz bo'lmaydi.

Ayni paytda ishlab chiqarilgan mahsulot bilan uni iste'mol qilish o'rtasidagi aloqadorlikni amalga oshirishda transportning ahamiyati katta. Shu sababli uni ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining «qon tomiri» yoki harakatga keltiruvchi omili darajasida qarash to'g'riroq bo'ladi.

Demak, ishlab chiqarish kuchlari keng va murakkab iqtisodiy tushuncha, uning tarkibi ishlab chiqarishning obyekt bilan subyekti, ya'ni ishchi kuchidan tashkil topadi. Aholining ishtiroki qisman, mehnat resursi doirasida kuzatiladi. Umuman aholi esa, u ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha hisoblanib, ishlab chiqarish jarayonining qoq o'rtasidan joy oladi. Sababi- aholi (mehnat resurslari) moddiy va ma'naviy boyliklarning yaratuvchisi va ayni paytda ularning iste'molchisi hamdir. Biroq, ishlab chiqaruvchilar ozroq, iste'mol qiluvchilar esa barcha aholidan (uning yosh va jinsidan qat'iy nazar) iborat.

Mintaqaviy iqtisodiyotda «joylashtirish» tushunchasi juda ko'p ishlatiladi. Tarmoq yoki sohaviy iqtisodiyotida ko'proq «rivojlanish», taraqqiyot, o'zgarish kabilar tilga olinadi. Shu o'rinda qayd qilmoq lozimki, joylashtirish geografyaning boshqa tarmoqlari, masalan, tabiiy geografiya uchun muhim emas, chunki iqlim, yer usti tuzilishi, tuproq, o'simlik yoki hayvonot dunyosi joylashtirilmagan, ularning hududiy xususiyatlari boshqa omil va qonuniyatlar bilan ifodalanadi.

Umuman rivojlanishning, har qanday hodisa yoki voqelikning ajralmas, bir paytning o'zida (permanent) sodir bo'ladigan xususiyati yoki jihati mavjud. U ham bo'lsa joylanishidir. Zero, u yoki bu voqelik ma'lum vaqtda va aniq joyda yuzaga keladi-ki, biz bu erda zamon va makon birligining guvohi bo'lamiz. Shundan kelib chiqqan holda e'tirof etish mumkinki, rivojlanish va joylanish bir bog'liqligining, hodisaning ikki tomonidir yoki boshqacha qilib aytganda, joylanish rivojlanishning hududdagi, makondagi in'ikosidir. Binobarin, mintaqaviy iqtisodiyotda ushbu tushunchalarning bir joyda, qo'shaloq ishlatilishi an'ana bo'lib qolgan (masalan: paxtachilikning rivojlanishi va joylanishi, qora metallurgiya sanoatining rivojlanishi va joylanishi, temir yo'l transportining rivojlanishi va joylanishi va h.k.).

Ammo, yuqorida ta'kidlaganimizdek, joylanish va ayniqsa joylashtirish barcha hodisa yoki voqeliklarga tegishli emas. Misol uchun, okeanda baliqni, yer ostida qazilma boyliklarni,

atmosfera da bulutlarni hech kim joylashtirmagan. Demak, joylashtirish deganda, uning kimdir (subyektt) tomonidan amalga oshirilganligi nazarda tutilganligi sababli baliq yoki ko'mirning geografiyasini boshqacha izohlash kerak. Shu bois, mintaqaviy iqtisodiyot faqat joylashuvigina emas, balki u hodisa va voqeliklarning hududiy tarkibi va tizimi, bir joyning ikkinchi joydan farqini o'rganadi.

Mintaqaviy iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish umumiy tushuncha, obyekt hisoblanadi. Hatto mintaqaviy iqtisodiyotni ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish haqidagi fan sifatida ta'riflaydilar.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy rivojlanish qonuniyatlariga quyidagilar kiradi:

1. Ishlab chiqarishni hududiy oqilona tashkil etish qonuniyati. Unga muvofiq:

ishlab chiqarish korxonalarini ITTning yutuqlari asosida, iloji boricha manbalarga yaqin joylashtirish kerak. Masalan, suvni ko'p talab qiladigan tarmoqlarni imkon qadar yirik va samarali suv manbalariga yaqin joylashtirish maqsadga muvofiq;

mehnatni ko'p talab qiluvchi (sermehnat) tarmoqlarni esa mehnat resurslari shakllangan markazlarga yaqinroq;

kundalik istemol qilinuvchi mahsulot ishlab chiqarish korxonalarini istemolchilarga yaqinroq joylashtirish kerak va h.k.lar.

2. Ishlab chiqarishning hududiy ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi qonuniyati. Bunda biron bir hudud ichida ixtisoslashuv va korxonalar o'rtasida eng takomillashgan ishlab chiqarish aloqalarini o'rnatish hamda ularni tashqi iqtisodiy aloqalarda keng ishtiroki ko'zda tutilgan.

3. Hududlarning majmualari rivojlanish qonuniyati. Hududning (respublika, viloyat, iqtisodiy tuman) kompleks rivojlanishi deganda, xo'jalikdagi mutanosiblik, ishlab chiqarish korxonalarining mahalliy tabiiy va iqtisodiy sharoitga mosligi, ixtisoslashgan tarmoqlar, infratuzilmasini, turli ko'lamdagi shaharlarning rivojlanishi, tabiiy muhitni muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish va hokozolar nazarda tutiladi.

4. Ishlab chiqarishni hududlarda iloji boricha bir me'yorda joylashtirish yoki hududlarning ixtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish qonuniyati. Unga ko'ra respublikamiz hududlarining iqtisodiy rivojlanishini bir-biriga tenglashtirish, ya'ni mamlakatimizda ishlab chiqarish kuchlarini bir me'yorda joylashtirib, kelajakda aholi turmush darajasini oshirish asosiy maqsad qilib olinadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda yuqoridagi qonuniyatlar asosida yondashilsa iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida mehnat unumdorligi oshadi, iqtisodiy samaradorlikka erishiladi.

Mamlakatimizda oxirgi uch yilda 2017-2019 yillarda ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 martdagi «O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi faoliyatini takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni bilan hududlar salohiyatini hisobga olgan holda, ularni kompleks rivojlantirish, shu jumladan hududiy sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, ishlab chiqarish kuchlari va investitsiyalarni oqilona taqsimlash, mavjud yer resurslaridan, sug'oriladigan, lalmi va yaylov yer maydonlaridan samarali foydalanish, zamonaviy infratuzilmani yaratish, mehnat resurslari imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish va aholining turmush darajasini izchil oshirib borish borasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida Iqtisodiyot va sanoat vazirligiga quyidagi qo'shimcha vazifalar yuklatildi⁸:

hududlarda sanoatni rivojlantirish bo'yicha aniq maqsadga qaratilgan hududiy dasturlarni ishlab chiqish hamda ushbu dasturlarni vazirliklar va idoralar tomonidan amalga oshirilishini muvofiqlashtirish;

---

⁸O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 martdagi "O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi faoliyatini takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. Manbaa Lex.uz.

hududlarga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha belgilangan dasturlar asosida import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish, sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hamda ishlab chiqarish kuchlarini samarali joylashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish va qishloq xo'jaligi ekinlarini maqbul joylashtirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tarkibiy jihatdan o'zgartirish, urug'chilik va selektsiya ishlarini rivojlantirish, zamonaviy agrotexnologiyalarni va suvdan tejamkor foydalanish usullarini joriy etish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash yuzasidan mutasaddi vazirliklar, idoralar va hokimliklar tomonidan olib borilayotgan ishlarda bevosita ishtirok etish;

klaster asosida xom ashyoni, shu jumladan paxta, meva-sabzavot, parrandachilik, baliqchilik va go'sht-sut mahsulotlarini chuqur qayta ishlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish;

hududlarda muhandislik, yo'l-transport va kommunikatsiya infratuzilmalarini rivojlantirish, transport xizmatlari ko'rsatish tizimini takomillashtirish, uy-joy kommunal xizmatlar ko'rsatish darajasi va sifatini tubdan yangilash, sanitariya tizimlarini yaxshilash va aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash ishlarini muvofiqlashtirish;

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi ortda qolayotgan tuman va shaharlarda sanoat va xizmat ko'rsatishni rivojlantirish, ularning tabiiy boyliklari, geografik joylashuvi, mehnat resurslari va boshqa salohiyatidan samarali foydalanilishini hamda bu borada kompleks dasturlarning amalga oshirilishini ta'minlash;

aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, shu jumladan hududlarda ishsiz aholini, ayniqsa, yoshlarni doimiy mehnatga jalb etish, turmush darajasi va sifatini oshirish, yashash sharoitlarini yaxshilash, tibbiyot, ta'lim va xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlarni muvofiqlashtirish.

Mazkur fanda «ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish» bilan bir qatorda «ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish» tushunchasi qo'llaniladi. Chindan ham bu ikki tushuncha bir-biriga juda o'xshash. Ayniqsa, «joylashtirish» hududiy tashkil qilishga yaqin, chunki bu ma'lum bir subyekt (shaxs, davlat) tomonidan amalga oshiriladi.

Hududiy tashkil qilish joylashtirish, joylanishning yuqori, mukammal shaklidir. Uning eng muhim xususiyati boshqaruv, nazorat (monitoring)-da o'z ifodasini topadi. Shu sababli hududiy tashkil qilish umumiy ahamiyatga ega bo'lgan tizim yoki tizim-tarkib g'oyasiga asoslanadi.

Ma'lumki, har qanday tizimga asosan murakkab tizimlarga quyidagilar xos:

Ikki va undan ortiq element va qismlardan iborat bo'lish;

Ichki va tashqi, tik va gorizontaal aloqalar;

Ko'p bosqichlik, ierarxialik;

Mustaqil amal qilish, faoliyat ko'rsatish;

Tartib va tarkiblilik;

Boshqaruvchanlik va h. k.

Aynan ana shu jihatlarga ko'ra hududiy tashkil qilish joylashtirishga nisbatan ma'qulroq, afzalroq va amaliyroqdir.

Hududiy tashkil qilishda hudud o'zgarmas (constant), bazis bo'lib xizmat qiladi; turli obyektlar –sanoat korxonalari, qishloq xo'jalik ekinlari, aholi va h.k. o'zlarining xususiyatlariga qarab ma'lum hududda joylashtiriladi. Bu erda, hududda joylashtiriladi deyish mumkin, ammo hududiy joylashtirish uncha to'g'ri emas, chunki har qanday joylashtirish o'z-o'zidan ma'lumki hududiydir (to'g'ri, kamdan-kam hollarda, masalan avtobuslar qatnovini yoki dars jadvalini muayyan vaqt va soatlarda joylashtirish, taqsimlash mumkin).

Ayni paytda «hududni tashkil qilish» tushunchasi ham mavjud. U ko'proq rayon planirovkasida, sotsiologiyada yirik va o'rta masshtabli tadqiqotlarda qo'llaniladi. Bu erda joylashtiriladigan obyektning emas, balki hududning xususiyati, imkoniyati («dini, tili, nafasi») hisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda, nimani qaerda joylashtirish emas, qaerda nimani joylashtirish nazarda tutiladi. Umuman olganda esa hududiy tashkil qilish bilan hududni tashkil qilishni o'zaro muvofiqlashtirilgan holda amalga oshirish qulay va yaxshi samara beradi.

Hududiy tashkil qilish hududiy tarkib (struktura), hududiy tizim (sistema), iqtisodiy rayon tushunchalari bilan chambarchas bog'liq va ular mintaqaviy iqtisodiyotning o'zak tushunchalarini tashkil qiladi.

Har qanday sistemaning ikki jihati, ya'ni uning xususiyligi va hududiyliigi borligidek, ishlab chiqarishni tashkil qilish ham ijtimoiy hamda hududiy shakllardan iborat. Ijtimoiy tashkil qilish ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya va kombinatlashuvdan iborat bo'lsa, hududiy tashkil qilishda sanoat markazi va tugunlari, sanoat parklari, texnopolislar, hududiy ishlab chiqarish majmualari mavjud. Ijtimoiy va hududiy shakllar turli xo'jalik tarmoqlarida har xil. Shuning uchun ularga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash katta ahamiyatga ega.

2.2. Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etish shakllari

Iqtisodiyot rivojlanishi uning ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning bunday shakllari esa muayyan bir jarayonning ikki tomoni bo'lib, u mohiyatan ijtimoiy va hududiy (geografik) mehnat taqsimoti xususiyatlaridan kelib chiqadi. Binobarin, ular ni bir-biriga mutlaqo teskari qo'yib bo'lmaydi, chunki katta yoki kichik u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarish albatta ularni ma'lum hududda joylashtirish orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy tashkil etish shakllari mujassamlashuv, ixtisoslashuv, hamkorlik va kombinatlashuvdan iborat. Bular ham o'zaro aloqadorlikda rivojlanib boradi va ko'pincha birgalikda sodir bo'ladi. Ularning asta-sekin takomillashib borishi, bir-birlari bilan uygunlashuvi fan-texnika taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishi bilan hamkorlikda yuz beradi.

Mujassamlashuv va ixtisoslashuv ishlab chiqarishni ijtimoiy (hududiy) tashkil qilishning nisbatan oddiyroq shakllari hisoblanadi. Biroq, ayni ana shu shakllarning o'zgarib borishi qolgan shakllar, ishlab chiqarish rivojlanish xususiyatlarga katta ta'sir etadi.

Mujassamlashuv, eng avvalo, korxonalar yoki boshqa ishlab chiqarish obyektlarining katta-kichikligini anglatadi. Tabiiyki, jamiyat rivojlanishi bilan mujassamlashuv darajasi ham oshib boradi. Shu nuqtai nazardan o'ziga xos mujassamlashuv qonuniyati mavjud: bir vaqtlar mahsulotlar uncha katta bo'lmagan korxonalarda ishlab chiqilgan bo'lsa, keyinchalik ular asta-sekin yiriklashib borgan (sanoat korxonalarida 100 ming kishidan ziyod ishchi xizmat qiladi, juda katta ko'lamda mahsulot ishlab chiqariladi). Masalan, Olmaliq tog'-metallurgiya kombinati, Navoiy tog'-metallurgiya kombinati Toshkent, Buxoro to'qimachilik kombinatlari shular jumlasidandir.

Ishlab chiqarishning mujassamlashuvi katta iqtisodiy samaradorlikka (mujassamlashuv, aglomeratsiya samaradorligi) olib kelsa-da, bu jarayon cheksiz emas va uni xar qanday sharoitda ham ijobiy baholab bo'lmaydi.

Demak, mujassamlashuv qonuniyatining ham o'zining chegarasi, me'yori mavjud. Ammo, bu bilan mujassamlashuv o'z mohiyatini yuqotmaydi, balki u o'z shaklini o'zgartiradi, xolos.

Mujassamlashuv sanoat misolida juda aniq ko'rinadi. Bu borada ishlab chiqarish fondlari, yalpi mahsulot yoki ishchi va xizmatchilarning turli yiriklikdagi korxonalarda yig'ilishi, to'planishi sof holdagi ishlab chiqarish yoki korxonalar mujassamlashuvi, ularning shaharlar va rayonlar joylashuvini esa urbanistik va hududiy mujassamlashuv sifatida ko'rsatish o'rinli.

Mujassamlashuvning bu shakllari bir-biriga o'tib turadi va turli rayon yoki mamlakatlarda har xil birikmada bo'ladi. Chunonchi, shaharning markazlashuv darajasi ma'lum bir bosqichga etgandan keyin o'ziga xos vaziyat vujudga keladi, ya'ni endi mazkur shaharda qo'shimcha korxonalar qurish imkoniyati qolmaydi. Ekologik, uy-joy, transport muammolari keskinlashadi, qurish uchun yer maydoni ham etishmaydi va ayni paytda yangi korxonalar bu markazdan olisda joylashuvni ham «istamaydi». Demak, yirik shaharda ham emas, undan uzoqda ham emas; shaharning ichki imkoniyati yuk, korxonalar esa undan yiroqlasha olmaydi. Natijada yangi korxonalar yoki ilmiy tekshirish muassasalari, oliy o'quv yurtlari yirik shaharning ta'sir doirasida o'rnashadi - shahar aglomeratsiyasi yoki sanoat tuguni vujudga keladi.

Endi turli shakldagi mujassamlashuvga misol keltiraylik Masalan, O'zbekiston sanoat mahsulotining yarmidan ko'pini har birida 2000 dan ortiq ishchi ishlaydigan korxonalar ishlab

chiqaradi, deb faraz qilaylik Bu ishlab chiqarish yoki korxonalar darajasidagi mujassamlashuvdir. Toshkent shahrida mavjud korxonalar O'zbekiston Respublikasi sanoat mahsulotining taxminan 17-20 foizini beradi-bu urbanistik mujassamlashuv bo'ladi. Agar Farg'ona vodiysini Respublikamizning asosiy pilla yoki meva maskani, neft mahsulotlari yoki o'simlik yog'i ishlab chiqaruvchi rayoni sifatida ko'rsak, u holda hududiy mujassamlashuvni nazarda tutgan bo'lamiz.

Mujassamlashuvning yuqori yoki pastligi ayni paytda ma'lum bir sohaning rivojlanganlik darajasini belgilaydi. Bu erda «umumiy maxraj» bo'lib shahar, viloyat yoki boshqa bir joyda yashovchi aholining ulushi, hissasi xizmat qiladi. Aytaylik, Farg'ona vodiysida O'zbekiston Respublikasi aholisining 27 foizi joylashgan. Agar u yoki bu ishlab chiqarish ko'rsatkichi shu raqamdan qancha yuqori bo'lsa, u holda mazkur ishlab chiqarish tarmog'i vodiya rivojlangan, iqtisodiy mujassamlashgan bo'ladi.

Korxonalar, urbanistik va hududiy mujassamlashuv turli rayon yoki mamlakatlarda turlicha birikma hosil qiladi. Nisbatan past darajadagi urbanistik mujassamlashuvda korxonalar yoki ishlab chiqarish mujassamlashuvi yuqori bo'lishi ham mumkin. Bunga kichikroq shaharda masalan, Xivada katta gilam kombinatining joylashuvi misol bo'la oladi. Xuddi shunday, past darajadagi urbanistik mujassamlashuv yuqori ko'rsatkichdagi hududiy mujassamlashuvga ham olib keladi. Bu holda mazkur hududda juda ko'p kichik sanoat punkti yoki markazlari mavjud bo'ladi.

Shu bilan birga past darajadagi hududiy mujassamlashuvi yuqori urbanistik ko'rsatkich bilan ham uyg'unlashgan holda keladi. Chunonchi, bir vaqtlar Frantsiya deganda, avvalo uning poytaxti Parij, Vengriya ramzida esa Budapesht tushunilar edi. Hozir ham qo'shni Qirgiziston Respublikasida ishlab chiqariladigan yalpi mahsulotning talaygina qismini uning poytaxti Bishkek beradi, Turkiya iqtisodiyotida esa Istanbulning o'rni nihoyatda katta va h.k.

Yuqori darajadagi mujassamlashuv, ayniqsa o'ta yirik korxonalar barpo etish hamma vaqt ham ijtimoiy-iqtisodiy-ekologik jihatdan samarali emas. Bunday hollarda tayyor mahsulotni transportda tashish xarajatlari ko'payadi, ishchi kuchi etishmaydi va eng muhimi ekologik muvozanat bo'ziladi. Ho'sh, qaysi darajadagi mujassamlashuv ma'qul, degan savol tug'iladi. Axir, ayni bir hajmdagi mahsulotni turli xil birlikdagi korxonalar, shahar yoki rayonlarda ishlab chiqarish mumkin-ku! Bu erda ham bir tomonlamalik, qat'iylik noo'rindir. Binobarin, turli xil yiriklikdagi korxonalar, katta-kichik shaharlar bo'lgani maqsadga muvofiq. Demak, mujassamlashuv obyektiv qonuniyat, biroq u barcha mamlakatlarga xos va iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lsada, uning ma'lum chegarasi, ko'lam, doirasi bo'lishi shart.

Mamlakatning birgina, aksariyat hollarda poytaxt asosida rivojlanishini Lotin Amerikasi davlatlarining yaqin o'tmishdagi taraqqiyoti yoki hozirgi Afrika mamlakatlari misolida ko'rishimiz mumkin. Ushbu mamlakatlar o'z ijtimoiy-iqtisodiy boyligini ularning eng yirik markazi bo'lgan poytaxt shahrida mujassamlashtiradi. Bunday hollarda ishlab chiqarishning bir tomonlama yoki nomutanosib hududiy tarkibi o'ta markazlashgan mujassamlashuvni bildiradi.

Respublikada ham faqat Toshkent yoki Toshkent viloyatini rivojlantirib, qolgan mintaqalarni o'z holicha qoldiraverish yaramaydi, albatta. Shu bois Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax kabi viloyatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish mustaqil davlatning ilmiy asoslangan mintaqaviy siyosatida o'z aksini topgan.

Xususan, mamlakatimizda mavjud tabiiy urbanistik mujassamlashuvni quyidagi izohlasak bo'ladi. Olib borilayotgan tarkibiy islohotlar doirasida yirik strategik investitsiya loyihalarini amalga oshirish bilan bir qatorda shaharlar aholisi farovonligining o'sishi va barqaror rivojlanishiga etaklovchi omil sifatida urbanizatsiya jarayoni tegishli darajada hisobga olinmagan. Natijada so'nggi yillarda urbanizatsiya darajasining pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda, shahar aholi punktlari soni esa atigi 1065 dan 1071 gacha ko'paygan xolos.

Bu boradagi ishlarni davlat siyosatida darajasida ko'rib chiqilishi yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasida «Bugungi kunda mamlakatimizning urbanizatsiya darajasi 35,5 foizni tashkil etadi va hozirdan boshlab zarur choralar ko'rilmasa, ushbu ko'rsatkich yaqin kelajakda pasayishi mumkin. Mamlakatimiz

aholisining urbanizatsiya darajasini 2030 yilga qadar 60 foizga yetkazish bo'yicha Davlat dasturi ishlab chiqish» vazifasi belgilab berildi⁹. E'tiborlisi shundaki, bu borada faqat poytaxt va viloyat markazlari bo'lgan shaharlarni emas, avvalo, hududlarda joylashgan shahar va posyolkalarni kompleks rivojlantirish e'tibor markazida turishi kerak.

Qishloq joylarda namunaviy uy-joylar qurish dasturlaridan bosqichma-bosqich shahar va posyolkalarda ko'p qavatli uylar qurishga o'tishimiz lozim. Muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi ham uy-joylarni qurish dasturlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanishi darkor.

Yirik qishloq aholi punktlarini shahar posyolkalariga aylantirish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlarga qaramasdan, bugungi urbanizatsiya darajasi shaharlarni kompleks rivojlantirish bo'yicha zamonaviy talablariga javob bermaydi va jahon tendentsiyalaridan sezilarli darajada qolib ketmoqda. Bunda urbanizatsiya darajasi hanuzgacha barqaror xususiyatga ega emas.

Urbanizatsiya jarayonlarining davlat tomonidan samarali tartibga solinishini ta'minlash hamda yer uchastkalarining aylanmasi va ulardan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlarini joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi «Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra quyidagilar mamlakatda urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari etib belgilandi¹⁰:

mutlaqo yangi uy-joy siyosatini amalga oshirish asosida urbanizatsiya jarayonlarini faollashtirish, bunda muhandislik, transport va ijtimoiy infratuzilmalar bilan ta'minlangan, ipotekani kreditlash va tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslarini jalb qilish mexanizmlaridan foydalangan holda, shu jumladan kam va o'rta daromadli oilalar uchun arzonlashtirilgan turar joylarni qurishga yo'naltirilgan investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha maxsus chora-tadbirlarni nazarda tutish;

jismoniy va yuridik shaxslar uchun turar joy va noturar joy bino va inshootlar ostidagi yer uchastkalariga egalik qilish huquqini amalga oshirishni kafolatlash, yer uchastkalarini fuqarolik muomalasiga kiritish uchun shart-sharoitlar yaratish;

migratsiya jarayonlarini ma'muriy tartibga solish tizimini takomillashtirish yo'li bilan aholining qishloq joylaridan shaharlarga erkin harakatlanish uchun shart-sharoitlar yaratish;

yirik shaharlar aholisining farovonligini ta'minlash, iqtisodiy va sanoat resurslaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga ushbu shaharlar aholisini to'liq va samarali bandligini ta'minlashga ko'maklashish, shuningdek hududlardagi oliy ta'lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot institutlari asosida texnoparklar tashkil qilish va ularning tizimini mustahkamlash;

avvalambor sanoat, xizmat va servis sohalarida aholining daromadlarini oshirish va barqaror ish joylarini yaratish omili sifatida aglomeratsiyalarning afzalliklaridan foydalanishni nazarda tutgan holda o'rta shaharlarni, shu jumladan tuman markazlarini boshqarishda ilg'or xalqaro tajribani keng joriy etish;

yirik shaharlarga tutash bo'lgan va qulay transport aloqasiga ega yo'ldosh-shaharlar tarmog'ini kengaytirish, yirik shaharlarning markaziy qismida sanoat va boshqa zonalar hududlarini qisqartirgan holda ijtimoiy-ishbilarmonlik zonalar hududlarini kengaytirish.

Mujassamlashuv qishloq xo'jaligi va ayniqsa transportda uncha sezilarli emas, chunki ularning joylashuvi «nuqtasimon» bo'lmay, balki areal (maydon) va lentasimon shaklga ega. Albatta, bu erda sof holdagi ishlab chiqarish, ya'ni korxonalar darajasidagi mujassamlashuv nazarda tug'iladi. Bunday mujassamlashuv aholi joylashuvida, aholi manzilgohlarning katta-kichikligida, sog'liqni saqlash, ta'lim tizimi, savdo, sport, madaniyat va boshqa ijtimoiy sohalar korxonalarini tashkil qilishda yaqqolroq namoyon bo'ladi. Biroq, yuqorida ta'kidlaganimizdek, mazkur tarmoqlarda ham o'tish davrida faqat yirik korxonalarni ko'rish ijobiy natijalar bermasligi mumkin.

---

⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yil 28 dekabr

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi "Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. Manbaa Lex.uz.

Tarixan qaraganda, ixtisoslashuv mujassamlashuvdan oldin paydo bo'lgan. Zero, dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti oila a'zolarini — ayol va erkaklarni turmushning turli sohalariga ixtisoslashuvida o'z aksini topgandi (ayollar uy yumushlari bilan, erkaklar ovchilik bilan shug'ullanardilar). Ma'lumki, bu davrda kishilar tabiatda mavjud bo'lgan oziq-ovqat bilan kun kechirar edilar.

Ixtisoslashuv ham, ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli bo'lib, u mehnat taqsimoti bilan chambarchas bog'liq Uning uch bosqichi va uch turi mavjud. Ixtisoslashuvning uch bosqichi — korxonalar, shahar yoki rayon, mikiyosidagi ixtisoslashuvdir. Boshqacha qilib aytganda, ularning har biriga ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida ma'lum bir mahsulotning ishlab chiqarilishi birlashtiriladi. O'z navbatida, ixtisoslashuv shu korxonalar, shahar yoki rayonlarning «qiyofasini» ularning mehnat taqsimotida tutgan o'rnini belgilab beradi.

Ixtisoslashuvning uch turi — bu qism (detal), texnologik yoki yarim mahsulot (polufabrikat) va predmet (tayyor mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuvdan iborat. Uning bunday ko'rinishlari bir-biri bilan o'zviy bog'liq va ular turli hududiy bosqichda u o'zgacha xususiyatga ega.

Ixtisoslashuv oqibatida xo'jalikning turli tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funktsional tiplari shakllanadi. Shu bilan birga u tashqi transport iqtisodiy aloqalarini taqozo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va mahalliy iste'moldan ortib qolgan mahsulot chetga chiqariladi va mazkur rayonda etishmaydigan mahsulot esa boshqa joylardan keltiriladi.

Ixtisoslashuv, albatta faqat moddiy ishlab chiqarishga tegishli emas. U barcha ijtimoiy jabhalarga ham molik xususiyatdir. Qolaversa, ayrim oliygohlar o'qituvchi, boshqalari - agronom, muhandis, tabobatchi kabi mutaxassislarni tayyorlaydi. Chunki bu oliygohlar aynan ana shunday xodimlarni tayyorlashga ixtisoslashgan. Ixtisoslashuvning ham mujassamlashuv kabi o'zining chegarasi bo'lishi lozim, o'ta tor ixtisoslashuv bir tomonlamalikka (ijtimoiy hayotda tor fikrlashga), yo'l xarajatlarining ko'payishiga olib keladi. Ulkan korxonalarni qurish qanday zararli bo'lsa, haddan tashqari tor ixtisoslashuv, yakkahokimlik ham shuncha xatarlidir. Iqtisodiyotda faqat yoki asosan bir sohaga ixtisoslashuv - bu hududning muvaqqat qudrati, baxti va ayni vaqtda uning badbaxtligi, fojiasi bo'lishi mumkin (ijtimoiy hayotda ham xuddi shunday).

Ixtisoslashgan tarmoqlar bilan birgalikda boshqa yordamchi yoki ikkilamchi sohalar ham hech bo'lmaganda mahalliy ehtiyoj doirasida rivojlangan bo'lishi lozim. Bu erda ixtisoslashgan tarmoqni daraxtning tanasiga, daryoga, qo'shimcha tarmoqlarni esa daraxtning shoh va shohchalariga, daryolarning irmoqlariga o'xshatish o'rinli. O'z-o'zidan ma'lumki, tanasiz shoh ham bo'lmaydi, shohsiz daraxt esa-bu oddiy bo'tadir, irmoqsiz daryo ham barkamol daryo tizimini shakllantirmaydi.

Demak, ixtisoslashuv majmualari, har tomonlama rivojlanish bilan uyg'unlashuvi kerak. Zero, ixtisoslashuvda yo'l quyilgan xatolar oqibatini hozirgi kunda sezib turibmiz. Bu kamchiliklar ayniqsa, Sobiq ittifoqdosh respublikalarning o'zaro iqtisodiy aloqalarini buzilishida o'z aksini topmoqda. Shu sababli e'tibor ko'proq har bir mamlakatning mumkin qadar atroflicha rivojlanishiga qaratilmoqda. Albatta, bunday taraqqiyot O'zbekistonni jahon hamjamiyatidagi boshqa mamlakatlardan farq qildiruvchi, uning o'rnini belgilab beruvchi ixtisoslashgan tarmoqlarni takomillashtirish orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Mintaqa va mamlakatlarning u yoki bu mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi, eng avvalo, ulardagi mutloq va nisbiy afzalliklarga bog'liq, bu erda yaratilgan mahsulot uni boshqa joyda etishtirishga ko'ra arzonroq, kam xarajatlirak bo'lishi kerak. Odatda, har bir mamlakat yoki uning alohida qismlari o'zidagi qulay va arzon omillardan foydalanib, qiyin va qimmat omil mahsulotlarini chetdan olib keladi.

Ixtisoslashuvning ham tub mohiyati, maqsadi iqtisodiy samaradorlikni oshirishdir. Tabiiyki, bir kishining har xil mahsulot yaratish, yoki har xil kasb bilan shug'ullanishidan ko'ra muayyan ishni bajarishi foydali. Qolaversa, mehnatning bir to'rini uning ikkinchi turi bilan almashuvi davomida vaqt ham ketadi, ishlab chiqarilgan mahsulotning sifati yaxshi bo'lmaydi. Ammo, bu erda sof ijtimoiy ixtisoslashuv kishining fikr doirasini toraytiradi, uni oddiy robotga

aylantirib qo'yadi. Ko'rinib turibdiki, ijtimoiy hayotda ham, ishlab chiqarishda ham tor ixtisoslashuv yaxshi natijalar bermaydi.

Hozirgi rivojlangan mamlakatlarda va qisman o'zimizda ham bozor munosabatlariga mos ravishda iste'mol, talab individuallashtirib, xususiy lashtirib bormoqda. Avvallari bir mamlakat yoki rayon mahsulotning bir turiga ixtisoslashgan va u bilan mintaqaviy va jahon bozorida qatnashgan bo'lsa, endigi sharoitda o'sha mahsulotning o'zi turli shaklga, ko'rinishga ega bo'lishi kerak. Masalan, hozirgi davrda engil mashinalar, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqalar faqat bir turda bo'lishi ularning raqobatbardoshligi va xaridorligini ta'minlamaydi. Binobarin, endigi sharoitda konveyr usuli, miqdor ko'rsatkichlari muhim emas, aksincha «postfordizm», masshtab (miqdor) samaradorligining o'rniga turli xillik, sifat samaradorligi oldinga surilmoqda.

Shunday qilib, ixtisoslashuv ham mujassamlashuv kabi rivojlanganlikning muhim belgisidir. Ammo, har ikkisinin ham chegarasi bo'lishi kerak. Xuddi shu nuqtai nazardan kooperatsiya yoki hamkorlik yanada samaraliroq hisoblanadi. Bu o'rinda aytish mumkinki, kooperatsiya ixtisoslashuv bilan yaqindan bog'liq va usiz vujudga kelmaydi. Chunki, har qanday kooperatsiya turli kasb, hunar, mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashganlarning hamkorligidan boshqa narsa emas.

Kooperatsiya pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir. Bu korxonalar faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo'lmasligi mumkin. Shu bilan birga kooperatsiyada hududiy birlik, barcha ixtisoslashgan korxonalarining bir joyda o'rinishi uncha sezilmaydi va, aksincha, ularning tarqoq holda joylashuvi kuzatiladi.

Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni ishlab chiqariladigan mahsulotning murakkabligiga bog'liq. Chunonchi, mashinasozlikda, aniqrog'i engil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko'p ehtiyot qismlar, detallar kerak. Shu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarining ulushi bor. Masalan, Samarqandagi «SamAvto», Asakadagi «UzAvto Motors» avtomobil zavodlarining shunga o'xshash yuzlab korxonalar bilan hamkorlik qiladi. Modomiki asosiy, yakunlovchi yoki yig'uvchi bosh korxonalar ko'p joydan asbob-uskunalar, detallar va jihozlar olar ekan, u (transport) geografik jihatdan qulay nuqtada qurilishi zarur.

Mahalliy va xorijiy bozorlarda talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun sanoatda kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida o'zaro hamkorlik uchun qulay shart-sharoitlar yaratish mamlakatimiz iqtisodiyotini jadal rivojlantirishning eng muhim shartlari hisoblanadi.

Ichki bozordagi ehtiyojlar hajmlarining tahlili davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini amalga oshirish orqali sanoat kooperatsiyasini va talab yuqori bo'lgan tovarlarning alohida turlarini ishlab chiqarishni kengaytirish uchun foydalanilmayotgan imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish, kichik biznes subyektlarini sanoat faoliyatiga keng jalb etish, sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash va rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannaxini kamaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori ushbu yo'nalishdagi ishlarni yangi sifat bosqichiga ko'tarishga xizmat qilmoqda. Mazkur Qarorga ko'ra¹¹.

Respublika mintaqalarining tabiiy, mineral-xom ashyo, ishlab chiqarish va mehnat salohiyati, tegishli infratuzilmasidan foydalangan holda sanoat sohasidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida kooperatsiya aloqalarini kengaytirish;

---

¹¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori. ManbaaLex.uz.

talab yuqori bo'lgan mahsulotlar, shu jumladan iste'mol tovarlarining ro'yxatini, mavjud ishlab chiqarishlarni kengaytirish va mahsulotlarning yangi turlari ishlab chiqarishni o'zlashtirish mexanizmlarini belgilash;

ular asosida ishlab chiqilgan investitsiya loyihalarini har yili tasdiqlanadigan manzilli ro'yxatlarga kiritish;

foydalanilmayotgan bino va inshootlar negizida yangi loyihalarni amalga oshirish, shuningdek, texnoparklarni qurish;

avvalo ro'yxat bo'yicha yangi mahsulot turlarini tayyorlovchi ishlab chiqarishlarni joylashtirish;

talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishda davlat xaridlarini qo'llab-quvvatlash;

tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi tomonidan loyihani amalga oshirish uchun olingan kreditning 50 foizdan ko'p bo'lmagan miqdoriga kafillik berish;

ro'yxat bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalarini 5 foizgacha qoplash shaklida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini amalga oshirish;

elektron kooperatsiya portalini yaratish va uning davlat xaridlari maxsus axborot portalini bilan integratsiyalashuvini ta'minlash kabi bir qator imkoniyat va afzalliklar yaratilgan.

Kombinatsiya yoki kombinatlash kooperatsiyaga o'xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu erda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyligi, texnologik va tashkiliy birligi tushuniladi. Shu sababli kombinatsiyada, kooperatsiyadan farqli o'laroq hududiylik xususiyati ko'proq, namoyon bo'ladi. Binobarin, unda mujassamlashuv yaqqol ko'zga tashlanadi, sababi-ko'p hollarda kombinatlashuv muayyan xom ashyoni birgalikda, atroflicha qayta ishlash bilan bog'liq. Bu ikki, yuzaki karaganda bir-biriga o'xshash tushuncha o'rtasida boshqa farqlar ham bor. Xullas, bu shaklni qaerda «kombinat» so'zini uchratsak, uni o'sha sohada ko'ramiz, hatto aholiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarda ham (maishiy xizmat kombinatlari).

Sanoatda kombinatlar bir necha texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan zavod yoki tsexlardan tashkil topgan bo'ladi. Chunonchi, qopa metallurgiya kombinatlari, aniqrog'i to'liq siklli kombinatlar cho'yan, po'lat va prokat ishlab chiqaruvchi zavodlar birlashmasidir. Agar ularning bittasi bo'lmasa, u holda kombinat to'liq siklga ega emas (Bekobodagi O'zbek metallurgiya kombinati xuddi shunday korxonalarandir). To'qimachilik kombinatlari yigiruv, buyoqlash, tayyorlash tsexlaridan iborat, hom ashyo bitta-paxta tolasi yoki pilla mahsuloti. Go'sht kombinatida ham yagona hom ashyo asosida bir necha mahsulot: go'sht, konserva, kolbasa kabi boshqa mahsulotlar olinadi.

Uning chiqindisidan, masalan, suyak va qondan qishloq xo'jaligi va tibbiyot sohasida foydalanish mumkin, terisi esa oshlagandan so'ng charm-poyafzal sanoatida ishlatiladi. O'rmon, tsement-shifer, kimyo kombinatlarining tuzilishi ham xuddi shunday. Qolaversa, markazlashgan issiqlik elektr stantsiyalari ham kombinat xususiyatiga ega, chunki ular ayni paytda elektr energiyasi va par (bug') beradi.

Shunday qilib, kombinatsiya sanoat tarmoqlarining ko'pchiligiga xosdir. Faqat mashinasozlikda «kombinat» so'zini uchratmaymiz, ammo mohiyatan bu erda ham u mavjud, zotan metallardan asosiy mahsulot bilan bir qatorda xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqariladi. Masalan, Toshkentdagi Chkalov nomli aviatsiya birlashmasi samolyotdan tashqari avtomobil uchun ba'zi bir ehtiyot qismlar, bolalar aravachasi (kolyaska) va shunga o'xshash turli xil xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqaradi.

Umuman olganda, ishlab chiqarishning barcha ijtimoiy shakllari o'zaro bog'liq. Jumladan, ixtisoslashgan korxonalar yoki kooperatsiya va kombinatsiya doirasidagi ishlab chiqarish bo'g'inlari ham u yoki bu ko'rinishda mujassamlashuvni anglatadi. Biroq, bu erda ularning bir joyda to'planganligi, yig'ilganlik darajasi boshqa joylarga nisbatan yuqori bo'lishi lozim, aks holda tom ma'nodagi mujassamlashuv bo'lmaydi.

So'nggi yillarda ixtisoslashuvda uning detal va texnologik ixtisoslashuv shakli qisqarib borish hollari kuzatilmoqda. Ayni vaqtda tayyor mahsulot ishlab chiqarish, ya'ni predmet

ixtisoslashuvi keng rivojlanadi, ayniqsa detal va texnologik ixtisoslashuv kooperatsiya va kombinatlashuvda ko'proq ishtirok etadi. Bunday vaziyat qisman o'tish davrining o'ziga xos qiyinchiliklaridan ham kelib chiqadi.

Ixtisoslashuv ishlab chiqarish jarayonini ajratadi, yakkalaydi, kooperatsiya esa uni umumiyshiradi, kombinatlashuv birlashtiradi. Ularning barchasi ayni vaqtda u yoki bu darajadagi korxonada tashkil etiladi, mujassamlanadi. Masalan, har qanday kombinat yuqori darajadagi mujassamlashuv, yirik korxonada demakdir.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari bozor iqtisodiyoti sharoitida o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Eng muhimi shundaki, korxonalarning katta-kichikligi, ularning ixtisoslashuvi va o'zaro uyg'unlashuvi endi ko'p jihatdan davlatga, yagona markaz va rejalashtirishga bog'liq emas. Korxonalar, ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar bir-birlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa, sheriklik qiladilar. Davlatning vazifasi esa bu jarayonni turli mexanizmlar orqali tartibga solish va boshqarib borishdan iborat bo'ladi.

2.3. Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirish

Hududiy mehnat taqsimoti iqtisodiy taraqqiyotning muhim asosiy omilidir. U ijtimoiy mehnat taqsimotining muhim bir qismi yoki tomoni sifatida jamiyat, ijtimoiy-siesiy rivojlanishga katta ta'sir ko'rsatadi. Maxsus ilmiy adabiyotlarda hududiy mehnat taqsimoti tushunchasiga o'xshash yana boshqa iboralar ham mavjud: geografik mehnat taqsimoti, regional mehnat taqsimoti, akvatorial mehnat taqsimoti va h.q.

Dastlab hududiy mehnat taqsimoti ta'limotini ingliz klassik iqtisodchilari A. Smit va D. Rikardolar yaratgan. Ular *merkantilizmga* karshi ochiq erkin savdo, ya'ni *fritredizm* g'oyasini oldinga surishgan. Bu g'oyaning asosiy mohiyati har bir mamlakat yoki mintaqada o'zida nisbatan qulay va arzon mahsulotlarni chetga chiqarib, bu erda ishlab chiqarish xarajatlari ko'p va qimmat mahsulotlarni sotib olishdan, import qilishdan iboratdir. Bunday fikrlash asosida mutlaq va nisbiy (kiyosiy) qulaylik yoki afzallik yotadi. Xuddi shunga o'xshash g'oya ishlab chiqarish omillari nuqtai nazaridan shved iqtisodchilari E.Xeksher va B.Olinlar tomonidan ham yaratilgan. Buning ma'nosi - har bir mamlakat o'zida arzon omil mahsulotini chiqarib, qimmat omil mahsulotini chetdan keltirish demakdir.

Ko'rinib turibdiki, mehnat taqsimoti har bir joyning o'zida qulay va arzon bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini anglatadi. Ixtisoslashuv esa yaratilgan mahsulotning miqdor va sifat jihatidan yaxshi, uni mahalliy bozorlarni kondirgan holda boshqa mintaqaviy, halkaro va jahon bozoriga chiqarish imkoniyatini nazarda tutadi. Aynan shu ma'noda hududiy mehnat taqsimoti tashqi savdo yuritishning asosi bo'lib xizmat qiladi, savdo esa, iqtisodchilar fikricha, har qanday boylikning yaratuvchisidir. Yuqorida keltirilgan ilmiy g'oyalar buyicha bunday hududiy mehnat taqsimoti, mintaqalararo va halkaro savdoda har ikki tomon ham yutadi.

Hududiy mehnat taqsimoti mamlakat va rayonlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim ko'rsatkichi, belgisi bo'lib hisoblanadi. U qay darajada keng tashkil qilingan, diversifikatsiyalashtirilgan (ya'ni turlangan) bo'lsa, mamlakat ham shuncha rivojlangan bo'ladi. Ayni vaqtda hududiy mehnat taqsimotining rivojlanmaganligi mamlakatda intensiv emas, ekstensiv iqtisodiyot yunalishi mavjudligi, uning ichki salohiyatidan tula foydalanmaslik va hudud iqtisodiy zichligining pastligini aks ettiradi. Hududiy mehnat taqsimoti rivojlanmagan sharoitda mamlakatning iqtisodiy makoni to'laligicha shakllanmaydi, uning geosiyosiy va iqtisodiy xavfsizligi ta'minlanmaydi, iqtisodiy landshafti zaif va qutbiylashmagan bo'ladi.

Hududiy mehnat taqsimotining turli darajalari, bosqichlari mavjud. Ularni ikki yirik guruhga ajratish mumkin: jahon miqyosidagi hamda davlatlarning ichki mehnat taqsimoti. O'z navbatida ular ham turli bosqichlarga bo'linadi. Masalan, birinchi guruhda jahon mamlakatlari va xalqaro, ya'ni alohida mamlakatlararo mehnat taqsimoti ajratiladi. Barcha mamlakatlar orasidagi iqtisodiy munosabatlar jahon xo'jalik tizimi va bozorini vujudga keltiradi, alohida mamlakatlarning iqtisodiy integratsiya jarayonlari esa yirik mintaqalar iqtisodiy hamkorligi va bozorlarni shakllantiradi.

Chunonchi, 1957 yilda tashkil qilingan umumiy bozor - hozirgi kunda o'zining tarkibini muntazam ko'paytirib borayotgan, 15 mamlakatni birlashtiruvchi Evropa Ittifoqi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Shuningdek, dastavval 1967 yilda asos solingan Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarining hududiy uyushmasi (ASEAN, hozir u 10 davlatni birlashtiradi) yoki 1989 yilda ta'sis etilgan Osiyo-Tinch okean iqtisodiy hamkorligi, Shimoliy Amerika erkin savdo uyushmasi ham shular jumlasidandir. Bu borada MDH hududida, jumladan, O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqasida ham shakllanib bormoqda. Xususan, 2001 yilda olti mamlakat rahbarlari Shanxay xamkorlik tashkilotini tuzish haqida Deklaratsiya imzolashdi. Tashkilotning maqsadi - Markaziy Osiyodagi vaziyatni barqarorlashtirish, davlatlar o'rtasidagi do'stlik va qo'shnichilik aloqalarini mustahkamlash, shuningdek siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, gumanitar va boshqa sohalarda hamkorlikni rivojlantirish, deb belgilangan.

Buning oqibatida xalqaro mehnat taqsimotining asosiy subyekti sifatida alohida mamlakatlar emas, balki ko'proq mamlakatlararo iqtisodiy uyushmalar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Davlat ichidagi mehnat taqsimoti quyidagi bosqichlardan tashkil topadi:

1. Yirik iqtisodiy rayonlararo mehnat taqsimoti;
2. Viloyat va boshqa turdagi ma'muriy-hududiy birliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti;
3. Viloyat ichidagi mehnat taqsimoti;
4. Mahalliy mehnat taqsimoti.

Bu darajadagi hududiy mehnat taqsimotining tarkibiy tuzilishi mamlakatlar maydonining katta-kichikligi, ijtimoiy-siyosiy vaziyatga bog'liq.

Iqtisodiy rayonlashtirish. Hududiy mehnat taqsimoti va uning doimiy «yo'ldoshi» bo'lgan ixtisoslashuv natijasida iqtisodiy rayonlar shakllanadi. Ular esa mamlakat iqtisodiyotining hududiy tarkibini tashkil qiladi. Ammo hududiy tarkib faqat iqtisodiy rayonlar turidan iborat emas, u ma'muriy birliklar, tabiiy geografik va gidrografik omillar asosida ham belgilanishi mumkin.

Iqtisodiy rayonlar mintaqaviy iqtisodiyot va mintaqaviy siyosatning obyektini hisoblanadi. Agar ilgari iqtisodiy rayonlashtirish xalq xo'jaligini planlashtirish maqsadida ajratilgan bo'lsa, hozirgi sharoitda ular ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishning asosiy shakli, davlat mintaqaviy siyosatining obyektini, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni tartibga solib borish va boshqarish uchun zarur. Qolaversa, iqtisodiy rayonlarsiz mamlakat xo'jaligi ichki tuzilishi, hududiy tarkib va tizimini o'rganish ham qiyin. Aynan ana shu maqsadlarda iqtisodiy rayonlashtirishning amaliy ahamiyati yanada oshib bormoqda. Masalan, Rossiya Federatsiyasida 11 ta yirik iqtisodiy rayonlar negizida ettita federal okruglar ajratilgan. O'zbekistonda ham iqtisodiy rayonlashtirish mamlakatni ijtimoiy-siyosiy tashkil etish va boshqarish uchun zarur.

Iqtisodiy rayonlashtirish mamlakat hududining katta-kichikligiga unchalik bog'liq emas, eng muhimi iqtisodiy makon ichki jihatdan turlangan bo'lishi kerak. Ichki tafovutlar qanchalik katta bo'lsa, iqtisodiy rayonlar turi va tizimi ham shuncha rivojlangan bo'ladi. Chunonchi, maydoni juda katta bo'lgan Avstraliya mamlakatida juda ko'p iqtisodiy rayonlarni ajratish qiyin, vaholanki unga qaraganda ancha kichik bo'lgan Evropa davlatlarida bir qator rayonlar shakllangan.

Iqtisodiy rayonlarning turlari va shakllari har xil; ular butun mamlakat hududini o'z ichiga olishi (unda maydon, iqtisodiy ahamiyatidan kat'iy nazar, turli qismlarga bo'linadi) yoki uning alohida joylarida, ya'ni diskret holda ajratiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonlar umumiy (integral) va tarmoq rayonlarga bo'linadi.

Iqtisodiy rayonlar turli omillarga qarab ajratiladi. Ular quyidagilar:

- hududiy mehnat taqsimoti va hududiy ixtisoslashuv;
- bozorga muljallangan mahsulot ishlab chiqarish, bozor makonining shakllanganligi;
- tabiiy sharoit va qazilma boyliklar, ularning hududiy birikmalari;
- aholi va mehnat resurslari;
- rayon hosil qiluvchi va uni tashkil etuvchi markazning yoki markazlarning mavjudligi;

iqtisodiy geografik o‘rni;
transport turining rivojlanganligi;
mintaqaviy infrastruktura tizimining shakllanganligi va h.q.

Barcha rayon hosil qiluvchi omil va tamoyillar ikki katta guruhni tashkil qiladi: iqtisodiy (bozor iqtisodiyoti, mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kompleks rivojlanish, transport) va hududiy yoki geografik (tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar, infrastruktura va aholi joylashuv tizimi, geografik o‘rni). Bu ikki asosiy qism birligi, ya’ni iqtisod hudud iqtisodiy rayon atamasini shakllantiradi. Bulardan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti, ekologiya kabilar ham rayon chegaralarini aniqlashda ma’lum ahamiyatga ega.

Yuqoridagi omil va shartlarga ko‘ra mamlakatning iqtisodiy makoni bir necha rayonlarga bo‘linadi. Hozirgi sharoitda ayniqsa bozor ta’sir doirasi katta ahamiyatga ega. Nemis olimi A.Lyosh ham iqtisodiy landshaftlarni (ya’ni rayonlarni) bozor makoniga qarab ajratgan edi.

Ba’zi olimlar iqtisodiy rayonlarning obyektiv borligiga shubha bildiradilar (masalan, amerikalik R.Xartshorn) va ular faqat rasmiy chegaralarni tan oladilar. Bu xususda aytish joizki, umuman yoki barcha sohalarni qamrab oladigan «hammabop» rayonlar yuq, balki aniq sohalarning real hududiy tarkib va tizimlari rayonlari mavjud (sanoat va qishloq xo‘jaligi, sotsial rayonlar; sanoat tuguni shaharlar aglomeratsiyasi va hq).

Hududiy mehnat taqsimotiga o‘xshash iqtisodiy rayonlar ham pog‘onasimon bo‘ladi. Chunonchi, mamlakat ichida bir necha iqtisodiy rayonlarni birlashtiruvchi yirik iqtisodiy mintaqa yoki okruglar, asosiy iqtisodiy rayonlar, ma’muriy-iqtisodiy rayonlar, viloyat ichidagi rayonlar va nihoyat, mahalliy iqtisodiy rayonlar (bizning Respubli-kamizda-qishloq tumanlari) bor. Ularning har biriga turli darajadagi bozorlar mos keladi.

Har bir iqtisodiy rayonning o‘ziga xos rayon hosil qiluvchi omil va ishlab chiqarish tarmog‘i mavjud. Ba’zi rayonlar shakllanishida qazilma boyliklar, boshqasida-transport geografik o‘rin, uchinchisida - malakali ishchi kuchi, turtinchisida yirik shahar va ayniqsa poytaxt shahar omili muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Xatto joyning geologik tuzilishi bilan iqtisodiy rayonlashtirish o‘rtasida ham aloqadorlik mavjud. Bu haqda dastlab tanikli rus olimi Yu.G.Saushkin fikr bildirgan edi.

Odatda, kombinatlashuvga va hamkorlikka moyil tarmoklarning rayon hosil qilish salohiyati kuchli bo‘ladi. Masalan, neft va neftni qayta ishlash sanoati, qora va rangli metallurgiya, to‘qimachilik, mashinasozlik va boshqa tarmoqlarda bu holat kuzatiladi. Shuningdek, bunday rolni transport, rekreatsiya, xalqaro turizm ham bajarishi mumkin.

Iqtisodiy rayon o‘ziga xos hududiy majmua va hududiy tizimni tashkil etadi. Albatta, bu erda rayon, kompleks va sistema tushunchalari aynan bir mazmunga ega emas, ammo ularning bir-birlariga yaqinligini ham inkor etish noo‘rindir. Har qanday iqtisodiy rayon kompleks, hududiy majmua printsipligiga asoslanadi. U komplekslik, eng avvalo turli daraja va ahamiyatga ega bo‘lgan tarmoqlarning mavjudligi, ularning o‘zaro muvofiqlashgan holda (proportsional) rivojlanishida o‘z ifodasi topadi.

Chunonchi, har bir rayonda ixtisoslashgan, ya’ni bozor ahamiyatiga ega bo‘lgan tarmoq va tarmoqlar, ularni to‘ldiruvchi yordamchi, ikkinchi darajali tarmoqlar va mahalliy ehtiyojlarga qaratilgan mahalliy bozorni tuyintiruvchi tarmoqlar mavjud bo‘ladi. Shu 3 bug‘inning qaysi biri shakllanmagan bo‘lsa, u holda to‘laqonli iqtisodiy rayon to‘g‘risida so‘z yuritish qiyin.

Odatda, har bir yirik iqtisodiy rayon bazaviy tarmoqlapra ega bo‘lishlari kerak Ularga, masalan, elektro-energetika, qurilish sanoati kabilar kiradi. Ayni vaqtda by tarmoqlar yuqoridagi 3 guruhdan iborat bug‘inlarning biriga ham kirishi mumkin.

Demak, ana shu mazmunda iqtisodiy rayonni hududiy ishlab chiqarish majmuasi shaklida talqin qilsa bo‘ladi. Ammo real hududiy ishlab chiqarish majmualari bilan rayon ishlab chiqarish majmualari bir xil emas; birinchisi, xaqiqiy bog‘liq bo‘lsa, ikkinchisi ko‘p jihatdan ma’muriy — boshqaruv ma’nosidagi majmuadir. Jumladan, Angren — Olmaliq yoki Qarshi hududiy ishlab chiqarish majmualari bilan Toshkent viloyati yoki Qashqadaryo hududiy majmualari bir-biridan farq qiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonda bir emas, bir necha hududiy ishlab chiqarish majmualari bo‘lishi va ayni vaqtda majmua hosil qiluvchi tarmoqlar ham mavjud bo‘ladi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, har qanday rayon ilmiy o'rganishning yoki bilim egallashning o'ziga xos usulidir; u klassifikatsiya va tipologiya singari umumiy guruhlash turlariga kiradi. Binobarin, rayon hududiy guruhlash demakdir, biroq har qanday guruh kompleks yoki sistema bo'la olmaydi. Kompleks esa birlik, uyg'unlikni, texnologik aloqalarni anglatadi.

Agar aniqroq qaraladigan bo'lsa, tizim (sistema) tushunchasi yanada murakkabroq bo'lib, uning o'ziga xos talab va shartlari mavjud. Jumladan, tizim tarkibdan yoki «tizimcha»dan tashkil topishi, pog'onasimon (ierarxiyali) bo'lishi, mustaqil faoliyat ko'rsatish, boshqaruv kabi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Tabiiyki, bunday darajada yondoshilsa har qanday rayon va xatto majmua ham haqiqiy tizim bo'la olmaydi.

Biroq shunga qaramasdan, iqtisodiy rayon hududiy majmua va hududiy tizimlardan unchalik uzok emas. Chunki, iqtisodiy rayon mamlakat hududining ma'lum bir xo'jalik tarmog'iga (yoki tarmoqlariga) ixtisoslashgan va bu jihatdan qo'shni, tutash hududlardan farq qiluvchi, umumiy iqtisodiy landshaft shakliga ega bo'lgan qismidir. U yaxlit iqtisodiy makon sifatida hududiy tizim ma'nosini anglatadi.

Iqtisodiy rayon hududiy mujassamlashuv va hududiy ixtisoslashuvning o'zaro uyg'unlashgan, ishlab chiqarishni joylashtirish va hududiy tashkil qilish, ushbu jarayon iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi muhim omil yoki shakldir. Zero, har qanday iqtisodiy rayon yoki mintaqa biror bir xo'jalik tarmog'ini boshqa joylarga qaraganda bu erda ko'proq to'planganligi, rivojlanligi demakdir.

Iqtisodiy rayonlashtirishning eng qadimiy yunalishi qishloq xo'jaligini joylashtirish bilan bog'liq. Sababi qishloq xo'jaligining hududiy tashkil etish xususiyatlari, ya'ni uning arealsimonligi makroiqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga ko'ra yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu bois, mintaqaviy iqtisodiyot, iqtisodiy geografiya va iqtisodiyot tarixi ko'p jihatdan qishloq xo'jaligini rayonlashtirish va joylashtirish tarixi bilan belgilanadi. Bejiz emaski, O'zbekistonda ham bu boradagi ilmiy ishlar dastavval aynan ana shu tarmoqni joylashtirish va rayonlashtirish bilan boshlangan (V.N.Chetirkin, QN.Bedrintsev, Z.M.Akramov, Soliev A., I.Lapkin, Q.N.Abirkulov, R.A.Hodiev va boshqalar).

Iqtisodiy rayonning hududiy tizimga yaqinligining yana bir tomoni shundaki, u ayni vaqtning o'zida ham monogen, ham gomogen xususiyatga ega. Agar tizim-tarkib uslubiyoti nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, iqtisodiy rayon tashqi jihatdan, ya'ni «yopiq» tizim shaklida asosan bir xillik landshaftdir va ichki jihatdan yoki «ochiq» tizim shaklida u turli-tuman, ichki tafovutlarga boy hududiy birlikni anglatadi.

Mohiyatan, iqtisodiy rayon mamlakat ma'muriy-hududiy tarkibini tashkil etish va boshqarishda katta amaliy ahamiyatga ega. Ammo, bu erda ma'muriy-hududiy masalalarning ayrim hollarda subyektivligi, yuqoridan tashkil qilinishi va iqtisodiy rayonlashtirishning «ichkaridan», obyektiv holda shakllanishi o'rtasida nomuvofikliklar kelib chiqadi. Buning ustiga ma'muriy birliklar chegarasi va soni tez-tez o'zgarib turadi, iqtisodiy rayon esa ancha turg'unlikka ega. Binobarin, mamlakatni ma'muriy rayonlashtirish bilan uni iqtisodiy rayonlashtirishni tug'ri yo'lga quyish muhim siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammodir. Shu jihatdan ham qaraganda, iqtisodiy rayonlashtirish va iqtisodiy rayonlar o'z ilmiy va amaliy ahamiyatini saqlab qolaveradi.

2.4. Ishlab chiqarishni kuchlarini joylashtirishning klassik g'oyalari

Jahon xo'jaligining yagona tizimi vujudga kelganga qadar xalqaro (geografik) mehnat taqsimoti uncha rivojlanmagan edi. Hatto XVII-XVIII asrlargacha ko'pgina mamlakatlar xalqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zlarining ichki bozorlariga chet el mahsulotlarini kiritishga qarshi siyosat olib borar edilar. Bu siyosat, yoki importni cheklash iqtisodiyot tarixida merkantilizm nomi bilan o'rin olgan.

Albatta, bunday sharoitda jahon bozori xususida so'z yuritish mumkin emas. Jahon bozori erkin iqtisodiyot, ochiq savdo tizimini joriy qilishni taqozo etadi. Ana shunday yo'nalish fritredizm, ya'ni erkin savdo deb ataladi. Uning ilmiy asosini yaratishda A.Smit va, ayniqsa D.Rikardoning xizmati katta bo'lgan. Ularning g'oyalari xalqaro geografik mehnat taqsimotini

keng ko‘lamda rivojlantirish, mamlakatlararo savdo sotiqni faollashtirishga qaratilgan bo‘lib, u qiyosiy imtiyoz yoki qulaylik qonuni («zakon sravnitel'nogo preimuhstva») nomini olgan. Bu qonunnig asl mohiyati shundaki, har bir mamlakat o‘zining ichki imkoniyat va sharoitlaridan kelib chiqqan holda ma‘lum mahsulotni boshqa davlatlarga qaraganda arzonroq, ya‘ni kamroq xarajat bilan etishtiradi va uni bozorda oson realizatsiya qiladi. Sotilgan mahsulotning puliga o‘zida yo‘q, yoki etishtirishi qimmatroq, xarajatliroq tushadigan tovarni xarid qilib oladi. Bunday tovar ayirboshlash naqd pulsiz, «ayr-bosh», ya‘ni barter usulida ham olib borilishi mumkin.

Fritredizm g‘oyalarini amalga tatbiq qilish jahon xo‘jaligining shakllanishiga, mehnat taqsimotini rivojlantirishga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ayni paytda mamlakatlar iqtisodiyotining ixtisoslashuvi va hududiy tashkil qilishida ham o‘zgarishlar yuz berdi.

I.Tyunenning «qishloq xo‘jalik standarti» nazariyasi

Bevosita ishlab chiqarishni joylashtirishga oid ilmiy g‘oyalar dastavval Germaniyada yaratilgan. Masalan, nemis mulkdori Iogan Genrix Tyunen XIX asrning 20-30-nci yillarida o‘zining qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini joylashtirish bo‘yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarlarida bayon qildi (ruscha nomi «Izolirovannoe gosudarstvo»).

Tyunen g‘oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya‘ni iste‘mol markazi atrofida qishloq xo‘jalik mahsulotlarini etishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U bu g‘oyani amalga tatbiq qilish uchun xo‘jalik bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar – Meklenburgdagi Rostok) o‘rtasidagi masofa, qishloq xo‘jalik mahsulotining narxi, qiymati va yer rentasiga asoslanadi. Yer rentasi esa unga qo‘yilgan mablag‘ bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi.

Yuqoridagi shartlar yordamida I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «Tyunen xalqalari» nomi bilan mashhur. Chunki, turli mahsulotlarni etishtirishga ixtisoslashgan har xil tarmoqlar iste‘mol markazi atrofida xalqasimon joylashadi. Masalan, birinchi xalqa-bog‘dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; ikkinchisi – o‘rmon xo‘jaligi (o‘sha davrda o‘tin uchun), uchinchi xalqa-kartoshka, arpa etishtirish va urug‘chilik, sut chorvachiligi, to‘rtinchi-yuqori unumdor g‘allachilik va sut-go‘sht chorvachiligi, beshinchi- g‘allachilik va nihoyat, oltinchi xalqa –yaylov chorvachiligi.

2.1-chizma. I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimi

I.Tyunenning xizmati shundaki, u birinchi bo‘lib yerdan foydalanish masalalarini ko‘tarib chiqdi va ilmiy adabiyotga «iqtisodiy makon» tushunchasini kiritdi. U o‘zining abstrakt modelida mahsulotning bozorga-iste‘molchiga arzon va sifati buzilmagan holda yetkazib berishiga katta e‘tibor beradi. Shunday qilib, I.Tyunen qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini joylashtirishning dastlabki ilmiy asosini yaratuvchisi bo‘ldi.

A. Veberning shtandort nazariyasi

1909 yilda Tyunenning vatandoshi – Alfred Veber «Sanoat shtandorti to‘g‘risida» nomli asarini chop ettirdi. U o‘zining diqqat-e‘tiborini sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishga ta‘sir etuvchi omillarga qaratdi. Shu maqsadda Veber omillarning ta‘sir kuchiga qarab, tabaqalashtirdi, asosiy hal qiluvchi omilni aniqladi.

A.Veber sanoat shtandortining asoschisidir. Shtandort esa-korxonaning o‘rnashgan joyi yoki korxonaning optimal (standart) joylashgan nuqtasi ma‘nosini anglatadi. Joylashtirish omili u yoki bu korxonani qurishda ko‘zda tutilgan iqtisodiy samaradorlik, foyda nuqta nazaridan baholanadi.

Bu foyda, Veber fikricha asosan hom ashyomahsulotni realizatsiya qilish, transport va ishchi kuchiga ketgan xarajatlar nisbati hamda asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatidan tashkil topadi. Keyinchalik u xom-ashyo va mahsulotni sotish bilan bog‘liq omilni umumiy transport sarf-xarajatlari kiritdi. Chunki, mahsulotning tannarxiga xom-ashyoni keltirish, mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog‘liq xarajatlar ham kiradi.

Natijada, sanoat shtandortini belgilovchi ikkita omil –transport va ishchi kuchi (mehnat resursi) olindi. Veber keyinroq ularga yana bir muhim omilni qo‘shdi – u ham bo‘lsa aglomeratsiya omilidir.

Transport omiliga mahsulot yoki xom-ashyoning vazni, tashiladigan masofa, mehnat resursida ish xaqi, aglomeratsiya omilida esa korxonalarining bir joyda to‘planishi hisobga olinadi.

A. Veber ilmiy adabiyotda o‘zining shtandort nazariyasi, «joylashtirish omili» va «aglomeratsiya samaradorligi» tushunchalarini kiritganligi bilan mashhurdir. Aglomeratsiya samaradorligi - bu asl mohiyatiga ko‘ra mujassamlashuv (konsentratsiya) samaradorligi bo‘lib, u hozirgi kunda korxonalarining yiriklashuvidan, ya‘ni miqyos, masshtab iqtisodi asosida emas, balki korxonalarining kooperatsiya va ixtisoslashuv («xilma-xillik», yoki sifat iqtisodi) natijasida erishiladi.

Nemis iqtisodchisi A.Veber «Sanoat shtandorti nazariyasi» nomli asarida sanoatni joylashtirishning quyidagi uchta omil yoki yo‘nalishi ajratib ko‘rsatadi:

1. Transport yo‘nalishi, ya‘ni mulkdorlar o‘z korxonalarini transport xarajatlari eng kam bo‘lgan aholi manzilgohlarida ko‘rishga intiladilar.

2. Ishchi yo‘nalishi, ya‘ni mulkdorlar o‘z korxonalarini eng arzon ishchi kuchi mavjud aholi manzilgohlarida qurishga intiladilar.

3. Aglomeratsiya, ya‘ni mulkdorlar o‘z korxonalarini boshqa sanoat korxonalarini to‘plangan hududlarda ko‘rishga harakat qiladilar va bu bilan transport yo‘llari, energetika xo‘jaligi, kommunal xo‘jaligi (ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasi tizimi) barpo qilishga bo‘lgan xarajatlarni qisqartirishga harakat qiladilar.

A.Veber ta‘limoti keyinchalik O.Englender, T.Palander, A.Lyosh, V.Kristallerlar tomonidan rivojlantiriladi. Xususan, V.Kristallerning «Markaziy joy» nazariyasi aholi manzilgohlarining joylashishini asoslasi, A.Lyosh shtandort nazariyasini takomillashtirish orqali monopoli foyda, demping, soliq tizimi, davlat chegarasi, xalqaro savdo, texnika taraqqiyoti va boshqa tushunchalar mohiyatini ochib beradi.

I.Tyunen (qishloq xo‘jaligi) va A.Veberning (sanoat shtandorti) g‘oyalari abstrakt sharoitlarni hisobga olgan holda yaratilgan bo‘lsada, ularning ilmiy ahamiyati hozirgacha yo‘qolmagan. Bu oqimlarining g‘oyalarini «omillar tahlili» shaklida umumlashtirish mumkin. Omillar esa hududda ayrim joylarni tanlab olish va pirovard natijada hududiy mujassamlashuv va hududiy notekisliklarni yoki geografik tengsizlikni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, ishlab chiqarishning ikki asosiy tarmog‘i, ya‘ni qishloq xo‘jaligi va sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish bo‘yicha ilmiy g‘oyalar yaratildi. Endi navbatida aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko‘rsatish sohalarining hududiy tashkil etish muammolariga keldi. Bu haqdagi ishlanmalar ham nemis olimi Valter Kristallerga tegishli. U 1930-yillarda aholining hududiy tarqalishi va joylanishi masalalarini o‘rganib, o‘zining «Janubiy Germaniya markaziy o‘rinlari» nomli kitobini yozdi.

Markaziy o‘rinlar turli yiriklikdagi shahar va boshqa aholi manzilgohlari bo‘lib, ular o‘ziga xos ta‘sir doirasi, xizmat ko‘rsatish radiusiga ega. Ideal holatda har xil miqyosdagi markaziy o‘rinlar geografik muhitda oltiburchak shaklga ega va ular asalarining uyasini eslatadi.

V.Kristallarning «Markaziy joy» nazariyasi.

V. Kristallyer «Markaziy o‘rin nazariyasi»ning asoschisidir. U matematik hisob-kitoblar orqali hududiy iyerarxiya bir darajadan boshqa darajaga to‘g‘ri geometrik progressiya orqali o‘tishini isbotladi. Masalan, viloyat bir necha tumanlardan, o‘z navbatida tumanlar ko‘plab qishloq fuqarolari yig‘inlaridan iborat. Har bir qishloqqa o‘ziga tegishli bo‘lgan tovar va xizmatlar yo‘naltirilgan. Shunday qilib, olim aholi punktlari guruhiy tizimini tashkil etishning qulay variantini aniqlash orqali markaziy o‘rinlar nazariyasini yaratdi. Mazkur nazariya asosida bozor mintaqasining eng samarali tuzilmalarini, tovar va xizmatlar harakatining oqilona yo‘nalishlarini, shahar va aholi punktlari boshqaruvi ma‘muriyatining qulay tuzilmasini shakllantirishni aniqlash mumkin.

Hududiy nazariyalarni (shu jumladan, hududiy siyosat nazariyalarini) o‘rganishga oxirgi o‘n yilliklarda nisbatan kamroq e‘tibor berildi. To‘g‘ri, hududiy iqtisodiyot bo‘yicha anchagina tadqiqotlar qilindi. Ularning natijalari kitob holida nashr etildi. Ammo, hududiy iqtisodiyotning nazariy asoslari ularning ayrimlaridagina ko‘rib chiqildi. Hududiy o‘shish nazariyalarini ko‘rib chiqishda ikki xil asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi – hududlarda iqtisodiy o‘shish modellarini qo‘llash. Bunday modellarni mamlakat iqtisodiyotining o‘shishini izohlash uchun ishlab chiqilgan modellarga o‘xshatish mumkin. Ikkinchisi esa, alohida korxonalar va firmalarning xatti-harakatlarini tahlil etishga asoslangan. Chunki mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini, avvalambor, ularning faoliyatiga belgilab beradi. Kompaniyalar o‘z faoliyatini u yoki bu hududda olib borishining sabablari joylashtirish nazariyalari orqali ko‘rib chiqiladi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari: ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, mintaqalar xo‘jaligining kompleks rivojlantirish, hududiy mehnat taqsimotidan iboratdir.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari ishlab chiqarish kuchlari va hududlar o‘rtasidagi umumiy munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirishda ishlab chiqarishning yuqori samaradorligi, maksimal daromad olish imkoniyatlariga katta e‘tibor berish lozim. Ayni paytda, tabiiy-resurs salohiyatlaridan tejamkorlik bilan foydalanish, ekologik sharoitni yaxshilash masalalari ham hisobga olinadi.

Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish;
- mintaqalarni kompleks rivojlantirish;
- mintaqalar o‘rtasidagi hududiy mehnat taqsimoti;
- mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish.

Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish deganda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini minimal holatga keltirish va ishlab chiqarishning barcha (tayyor mahsulotgacha bo‘lgan) bosqichlarini muayyan hududga joylashtirish tushuniladi. Mamlakatimizning turli hududlari tabiiy resurslar zaxiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko‘ra o‘zaro farq qiladi. Bunda ishlab chiqarishning xomashyo, yoqilg‘i, energiya va iste‘mol manbalariga yaqinligini ta‘minlaydigan transport omili katta ahamiyatga ega.

Mintaqalar o‘rtasida hududiy mehnat taqsimoti bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini samarali joylashtirishning muhim shartlaridan hisoblanadi. Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, tabiiy-resurs salohiyati, tarixiy va demografik xususiyatlariga ko‘ra o‘zaro farq qiladi. Shuning uchun har bir mintaqalar faqat o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlar asosida muayyan sohaga ixtisoslashadi va iqtisodiy aloqalar asosida boshqa mintaqalar bilan mahsulot ayirboshlaydi.

A.Lyoshning «Joylashtirish» nazariyasi

Boshqa, yosh va iste'dodli nemis olimi Avgust Lyosh o'zidan oldingi vatandoshlarining ilmiy ishlanmalarini umumlashtirib (u A.Veberning o'quvchisi edi), barcha xo'jalik tarmoqlarini joylashtirish to'g'risida ish olib bordi. A.Lyosh g'oyalarining mohiyati uning maxsus kitobida (ruscha nomi «Geograficheskoe razmeshenie xozyaystva»-M. 1959) bayon etilgan. Kitobning asl nusxasi. qo'lyozmasi 1940 yilda nashr qilingan.

A.Lyosh qishloq xo'jaligining areal maydon sifatida, sanoatning esa nuqtasimon hududiy tashkil etish xususiyatlarini asoslab berdi. U birinchi bo'lib «bozor muhiti yoki makoni», «iqtisodiy landshaft» (hozirgi kunda –iqtisodiy rayon) tushunchalarini yaratdi va fanga kiritdi. Agar avvalgilar, xususan I.Tyunen va A.Veber alohida korxonani, tarmoqni o'rgangan bo'lishsa, A.Lyosh ishlari barcha xo'jalik sohalarini qamrab oldi va o'z mohiyatiga ko'ra mikroiqtisodiy bozor munosabatlari, uning ta'sir doirasi xaqiqiy rayon tashkil qiluvchi omil ekanligi ta'kidlandi, matematik usullarni keng qo'lladi. Aynan ana shu tamoyillarni hozirgi kunda O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalariga tatbiq qilish ahamiyatdan holi bo'lmasa kerak.

A.Lyoshning kontsepsiyasiga ko'ra yangi korxonalarni joylashtirishda yuqori foyda olishni ko'zlagan tadbirkorlar bilan butun iqtisodiyot manfaatlari o'rtasida kurash ketadi. Ushbu ta'limotlar bozor munosabatlari hukmron sharoitda yuqori foyda olishni ko'zlagan samarali ishlab chiqarish tizimlarini rivojlantirishning nazariy jihatdan asoslashga qaratilgani bois, uning bir qator yo'nalishlari - V.Bungening «markaziy joy» M.Skarletning «joylashishning uch tipi», F.Perruning «rivojlanish qutbi» va «rivojlanish markazlari», shuningdek, «yangi g'oyalar» (diffuzii novovvedeniy-yangilik kiritish) yuzaga keldi.

O'tgan asrning o'rtalaridan boshlangan fan-texnika inqilobi ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, hududiy tashkil qilishni takomillashtirishning «klassik» nazariyalariga bir qator «tuzatishlar» kiritdi¹². Ular jumlasiga:

a) sanoatning o'ta yangi tarmoqlari, avvalo, ilmiy tadqiqot va loyihalash-tajriba ishlari bilan chambarchas bog'liq «ilmtalab» sohalarining gurkirab rivojlanishi;

b) qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining sanoat tarmoqlariga ko'chishi agrosanoat majmuasining (agrobiznes) shakllanishi;

v) infratuzilma sohalarining milliy daromaddagi hissasi barqaror ortib borishi;

g) ishlab chiqarish tizimini tobora transport-geografik o'ringa va xomashyoga bog'liqligining qisqarib borish jarayoni;

d) ilmiy tadqiqot ishlari va loyihalash-tajriba markazlari rolining ortib borishi;

j) yuqori malakali mehnat hissasining tobora keng rol o'ynashi;

z) ijtimoiy-ekologik omillar - ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishida ro'y bergan sezilarli o'zgarishlarni keltirish mumkin.

Bu esa, o'z navbatida, «joylashtirish» nazariyasida D.J.Gelbreytning «industrial jamiyat», U.Izardning «joylashtirishning bozor nazariyasi» kabi yangi yo'nalishlar rivojlanishiga zamin hozirladi¹³.

Biroq, mavjud vaziyat «tabiat-jamiyat» tizimida aholi va u bilan bog'liq qonun va qonuniyatlar mohiyatini to'laqonli ochib berishga imkon bermagan.

Ta'kidlash joizki, I.Tyunen va A.Veber g'oyalari o'z davri talabiga mos kelardi. Sababi – u davrda hududning iqtisodiy sig'imi, zichligi uncha yuqori emas, hududiy-iqtisodiy manzara qutbiylashmagan, ya'ni deyarli bir tekis edi. Ana shunday iqtisodiy geografik holat alohida korxonani yoki tarmoqlarni ayrim joylarda o'rinashtirish ta'sirida o'zgaradi, notekislik xususiyatini oladi. Boshqacha qilib aytganda, avvalgi tabiiy ko'rinishdagi iqtisodiy tekislik notekislikka, xududiy mujassamlashuvning ko'chayishiga o'zgaradi. Buning natijasida notekislikni tekislashga urinib ko'radigan ilmiy izlanishlar talab etildi. Xuddi shunday regulyar

¹² Regionalnaya ekonomika/ Pod red. G. Polyaka. – M.: Yuniti-Dana, 2013. – 464 s.

¹³ Fetisov G.G. Regionalnaya ekonomika i upravlenie: uchebnik. – M.: INFRA-M,2012. — 416 s.

tizimga moslashgan ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilish g'oyalarini V.Kristaller va A.Lyosh yaratdi.

F.Perruning «O'sish qutblari va rivojlanish markazi» nazariyasi

Iqtisodiyot nuqtai nazaridan ucha o'zlashtirilmagan, xo'jalik sig'imi past va hududlarni rivojlantirish va jonlantirish borasida o'sish qutblari va rivojlanish markazlari to'g'risidagi nazariya ham katta ahamiyatga ega. Uning asoschisi frantsuz olimi Fransua Perrudir.

F.Perru «markaziy o'rinlar» g'oyasidan kelib chiqdi, omillarni emas, tarmoqlarni rivojlanish xususiyati, harakatchanligi, atrofga ta'siri bo'yicha tabaqalashtirdi va ularni uch guruhga ajratdi. U eng avvalo hududiy –iqtisodiy munosabatlarda tengsizlik, nobarobarlikni tan oldi va mutloq jihatdan tenglikni amalga oshirish mumkin emasligiga to'la ishonadi.

Perru fikricha, uchinchi guruh tarmoqlari tez, jadal rivojlanish, rayon hosil qilish salohiyatiga, qobiliyatiga ega bo'lib, aynan ana shunday mintaqaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi tarmoqlar rivojlanishi o'sish markazlarini tashkil qiladi. Markazlarning mustahkamlanishi, ularda turdosh korxonalarining ko'payishi, atrofga bo'lgan ta'sir doirasining kengayishi natijasida o'sish qutblari vujudga keladi.

O'sish qutblari g'oyasi shved olimi -Lund universiteti professori (Shvetsiya) T.Xagerstrandning *yangiliklar diffuziyasi* nazariyasiga o'xshab ketadi. Faqat muallif bu g'oyani ko'proq sotsial geografiya bo'yicha ishlab chiqqan.

Chindan ham, jahon taraqqiyoti, dunyo xo'jalik tizimining rivojlanish tarixi fan-texnika yutuqlari, ilmiy yangiliklar va kashfiyotlar, innovatsiyalar, texnologik determinizm bilan bog'liq. Tarix nuqtai-nazaridan yondoshganda, jahon xo'jaligi rivojlanishida ma'lum sikllarni ajratish mumkin. Bu davr yoki sikllar yangi kashfiyotlarning ixtiro etilishi, tatbiq etilishi, tarqalishi va ularning o'rniga boshqa innovatsiyalarning kelishi bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda amerikalik U.Rostouning (XX asr, 58-60-yillar) iqtisodiy rivojlanishning bosqichlari, stadiyalari, rus iqtisodchisi N.D.Kondratevning 30-yillarda ilmiy-texnika o'zgarishlariga asoslangan «uzun to'lqinlar» nazariyasi mavjud. Shuningdek, amerikalik olim R.Vernonning (XX asr o'rtalari) eksport tovarining hayot sikli to'g'risidagi g'oyasi ham yangiliklarning diffuziyasi va texnologik determinizm bilan bog'liq.

Diffuziya (fizikadan olingan) kengayish va tarqalish xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Birinchisida yangilikning amaliy tatbiq doirasi asta-sekin kengayib boradi, ikkinchisida esa bu birin-ketin sodir bo'ladi, yangilik biridan ikkinchisiga ko'chadi. Xuddi shu xususda amerikalik iqtisodchi M.Porterning (1993) markazdan chetga kashfiyotlarning, yangi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'chishi, bir mamlakatdan ikkinchi, uchinchiga va h.k. darajalarga kaskadsimon o'tishi, migratsiyasi xaqidagi ilmiy ishlanmalari ham bor.

Jahon xo'jaligi tizimi (bu tushuncha asoschisi amerikalik I.Vallerstayn), uning taraqqiyotidagi sikllar davriy, tarixiy xususitga ega. Bunday yondoshuvni tik emas, gorizontal, ya'ni geografik jihatdan ham qo'llash mumkin. Natijada, iqtisodiyot rivojlanishining hududdan-hududga o'tishi, bizning iboramizda «geografik konveyr» yoki estafeta ko'z oldimizga keladi.

N.D.Kondratev jahon xo'jaligi dinamikasida 5 ta siklni ajratadi, ulardan to'rttasi industriya davriga, oxirgi 5-undan keyingi, ya'ni postindustrial davrga to'g'ri keladi. Bu davrda elektronika, lazerlar texnologiyasi, biotexnologiyalar ustuvor ahamiyatga ega. Xuddi shunga o'xshash hududiy –iqtisodiy rivojlanishning ketma-ketligini kuzatish mumkin. Bu o'rinda I.Mechnikovning jahon sivilizatsiyasi bosqichlari va bunda buyuk tarixiy daryolarning roli haqidagi asarini ham e'tibordan chetga qoldirmaslik kerak. Muallif jahon madaniyati va taraqqiyotida daryo, O'rta dengiz va okean sivilizatsiyalarini ajratadi. Ular bir vaqtning o'zida emas, balki turli davrlarda, birining o'rnini ikkinchisini olishi bilan yuzaga kelgan.

Darhaqiqat, jahon taraqqiyoti Uzoq Sharq, Yaponiya va Xitoydan boshlanib, O'rta va Yaqin Sharqqa, undan O'rta dengiz va Pireney yarim oroliga, ulardan Angliya va nihoyat Amerikaga (AQSH)ga ko'chdi. Hozirgi davrda tarixni, iqtisodiy-ijtimoiy hayotni rivojlantiruvchi mintaqalar «uchburchagi», ya'ni AQSH-G'arbiy Evropa-Yaponiya hisoblanadi. Ayni vaqtda , yetakchi kuchning asta-sekin yana sharqqa ko'chishi alomatlarini sezilmoqda. Ayni vaqtda buni Yaponiya ta'siri va boshchiligidagi yangi industrial mamlakatlar –janubiy Koreya, Singapur,

Tayland, Malayziya, Indoneziya jadal sur'atlar bilan rivojlanishida ko'ramiz. Demak, bizning nazarimizda, iqtisodiy taraqqiyotning sikl xususiyatiga ega ekanligi faqat davr, vaqt doirasidagina emas, balki Yer shari, global geografik makonda ham sodir bo'lmoqda. Bu esa albatta jahon xo'jaligining rivojlanish va uning hududiy tarkibiga ta'sir qiladi.

Shu bilan birga mintaqqa iqtisodchilari, iqtisodiy geograflar V.Leontev va U.Izardlarning tarmoqlararo va hududlararo balansi hamda mintaqaviy iqtisodiyot fani to'g'risidagi ilmiy g'oyalarini, Zipfa va Styuart, Dj.Fridman kabilarning shaharlar rivojlanishi, boshqa olimlarning «dunyoviy shaharlar» haqidagi yangi ishlarini ham bilishlari lozim. Zero ularning barchasi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bilan bevosita bog'liq.

Biz yuqorida ishlab chiqarishni joylashtirishning ilmiy g'oyalarini asosan g'arb olimlari asarlari bo'yicha talqin qildik. O'z-o'zidan savol tug'ilishi tabiiy: nahotki uzoq tarixga, madaniyatga ega bo'lgan o'zimizning yurtimizda bunday ishlar qilinmagan bo'lsa shubha yo'q, albatta bu borada ham o'lkamiz katta va boy merosga ega. Muammo faqat ularni tarixiy manbalardan qidirib topish, o'rganish, targ'ib va tashfiqot qilish, amalga tatbiq qilishdan iborat bo'lmog'i lozim. Masalan, bu erda, xususan dehqonchilikni rivojlantirish va joylashtirish, sug'orish inshootlarni qurish va foydalanish, savdo va hunarmandchilik sohalari, shaharsozlik to'g'risida dunyo ahamiyatiga molik ixtirolar yaratilgani sir emas. Matematika, tibbiyot va boshqa fanlar tug'ilgan bu Zamin ijtimoiy-iqtisodiy hayotning boshqa sohalariga, jahon madaniyati va tarixiga ham o'zining munosib hissasini qo'shgan.

2.5. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy omillari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish o'ziga xos xususiyatiga ega. Bu borada tadbirkor albatta foydali, qo'shimcha daromadni ko'zlaydi, davlat esa ish o'rinlarini ko'paytirish, mehnat resurslarini band qilish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish, hududlar rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga intiladi. Demak, bunday vaziyatda har ikki yo'nalishni muvofiqlashtirgan holda masalani echish talab etiladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlari o'z-o'zidan, tasodifan hududiy tarqalmaydi, balki ma'lum shart-sharoitlar va omillarni hisobga olgan holda joylashtiriladi yoki hududiy tashkil etiladi. Bu omillarni yaxshi bilish ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga asos bo'ladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish ma'lum qonuniyat, printsip va omillar asosida amalga oshiriladi. Qonuniyatlar, eng avvalo, omillarning o'zaro aloqadorligi, ishlab chiqarish korxonasi va tarmoqlarining ma'lum hududiy va texnologik majmua shaklida tashkil etilishi, bu tarmoqlar rivojlanishidagi mutanosibliklardan kelib chiqadi. Masalan, hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini o'zining qonuniyatlari mavjud. Ishlab chiqarishga nisbatan iste'mol, taklifga ko'ra talabning ustunligi, erkin raqobat, ochiq iqtisodiyot yurgizish, uni liberallashtirish shular jumlasidandir. Bular, albatta, ishlab chiqarishni joylashtirishga, iqtisodiy makonning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, bu davrda vaqt va mablag'dan unumli foydalanish, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlovchi sohalarni jadalroq rivojlantirish, tabiiy va mehnat resurslarini ishga solish, mintaqalararo iqtisodiy integratsiya jarayonlarini kuchaytirish ham katta ahamiyat kasb etadi. Albatta, bu borada ishlab chiqarishni hom ashyo bazasiga, elektr manbai va iste'mol rayonlariga yaqinlashtirish printsipi o'z kuchini saqlab qoladi. Biroq unutmazlik lozimki, barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini bir vaqtning o'zida ham xom ashyo, ham ishchi kuchi, ham iste'mol rayoniga yaqinlashtirish qiyin (yo unisi, yoki bunisiga yaqinlashtirish mumkin, ammo hammasiga emas!). Binobarin, bu tamoyilni har xil tarmoqqa nisbatan aniq qo'llash talab qilinadi.

Tabiiyki, iqtisodiyot tarmoqlari hamda mintaqalarning rivojlanishi turli xil omil va sharoitlarga ham bog'lik bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, suv va iqlim sharoitlari, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy geografik o'rin kabi omillar

muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ekologiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi roli ham oshib bormoqda.

Ko‘rinib turibdiki, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta‘sir etuvchi omillar juda ko‘p. Modomiki bu omillar ko‘p ekan, demak:

- ularning ta‘sir darajasi har xil bo‘ladi;
- bu omillarni guruhlash talab etiladi;
- omillar va ishlab chiqarishni joylashtirishni o‘rganishda kompleks (ya‘ni har tomonlama)

yondoshuv zarur.

U yoki bu omilning ta‘sir darajasi uning mahsulot chiqarishdagi «solishtirma og‘irligi» bilan o‘lchanadi yoki uning mahsulot birligi bilan nisbati hisobga olinadi. Albatga, jamiyat taraqqiyoti, fan-texnika rivoji va boshqa sabablar tufayli omillarni ta‘sirchanligi O‘zgarib boradi. Chunonchi, agar ilgari tabiiy sharoit, xom ashyo, ishchi kuchi kabilarning ahamiyati katta bo‘lgan bo‘lsa, hozir ilmiy-texnika taraqqiyoti, ekologiya, bozor, iste‘molining kuchayishi va turlanishi muhimroq bo‘lib qolmoqda, ishlab chiqarish ko‘proq mablag‘ talab va ilmtalab bo‘lib bormokda.

Shu bilan birga ma‘lum omilning ta‘sirchanligi, ya‘ni uning ko‘p sarflanishi asta-sekin kamaytirilib boriladi. Masalan, mahsulot birligiga nisbatan sarflanadigan xom ashyo, yoqilg‘i, elektr quvvati, ishchi kuchi va boshqalar muntazam ravishda tejaladi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligining oshib borishiga olib keladi.

Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, «ko‘p sarflanadi» degan so‘z o‘z-o‘zidan isrofgarchilikni va binobarin, atrof-muhit ekologiyasiga ham salbiy ta‘sirni anglatadi. Jumladan, hom ashyo ko‘p sarflanadigan yoki «suv talab» korxonalarida shunga mos ravishda xom ashyoni to‘la ishlatilmasligi, uning chiqindiga ketishi, suvning ifloslanishi kabi holatlar yuz beradi. Demak, bu borada tejamkorlik ham iqtisodiy, ham ekologik ahamiyatga ega bo‘ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar, omillardan kelib chiqiladi. Lekin ma‘lum tarmoqni hududiy tashkil etishda hamma omil emas, ulardan faqat ayrimlari yetakchi, hal etuvchi rol o‘ynaydi. Buning uchun yaratiladigan mahsulot birligiga, masalan, suv yoki elektr quvvati, ishchi kuchining qay darajada sarflanishini aniqlash talab etiladi. Boshqacha qilib aytganda, «kasr maxrajida» mahsulot birligi, uning suratida esa alohida-alohida omillar (masalan, 1 tonna shakar olish uchun xom ashyo, ya‘ni qand lavlagi ishlatiladi, qancha elektr quvvati yoki mehnat sarflanadi va hq) turadi. Qaysi omil bo‘yicha yirik son chiqsa, uning ahamiyati shuncha yuqori bo‘ladi va u qo‘rilayotgan ishlab chiqarish tarmog‘ini joylashtirishda belgilovchi, aniqlovchi vazifani o‘taydi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilg‘i, elektr energiya, suv, iqlim, mehnat resurslari, iste‘mol va transport, iqtisodiy-geografik o‘rin kabi omillar e‘tiborga olinadi. Shuningdek, ekologiya, ITT va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi ahamiyati ham oshib bormoqda.

Ushbu omillarni tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik guruhlarga birlashtirish mumkin. Ularning mohiyati va ta‘sirchanligi jamiyat rivojlanishi bilan o‘zgarib turadi. Ayni paytda ijtimoiy va ekologik omillar ishlab chiqarishni bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosida tashkil etishda ustuvor o‘ringa ega bo‘lmoqda.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar hisobga olinishi zarur, lekin ma‘lum tarmoqni hududiy tashkil etishda barcha omillar emas, balki ulardan ayrimlarigina yetakchi rol o‘ynaydi.

Xom ashyo omili. Ayrim mahsulotlarni olish uchun xomashyo ko‘proq sarflanadi. Shuning uchun bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar mumkin qadar xomashyo rayonlariga yaqin joylashtiriladi. Xom ashyoga asoslangan sanoat tarmoqlarining geografiyasini o‘rganish eng avvalo, mamlakat tabiiy sharoiti va boyliklarini bilishni talab etadi.

Yoqilg‘i-omili. Issiqlik elektr stantsiyalari qora metallurgiya sanoatining dastlabki bosqichini joylashtirishda asosiy rol o‘ynaydi. Ammo uning ta‘siri har doim yetakchi kuchga ega

emas. Bunday hol neft va uning mahsuloti mazut, tabiiy gaz asosida ishlovchi issiqlik elektr stantsiyalarini qurishga taalluqli bo'ladi.

Elektroenergiya omili. Bu sohaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u yaratgan mahsulot - elektr quvvatini jamg'arib, omborxonalarda yig'ib bo'lmaydi, undan ayni paytning o'zida foydalanish kerak. Bundan tashqari elektr quvvati yuqori kuchlanishli bo'lib, tarmoqlar orqali uzoq masofalarga berilishi mumkin. Xuddu shu maqsadda yirik ko'mir havzalarida yirik yoqilg'i energetika majmualari barpo etilgan. Odatda, elektr quvvati omilini ishlab chiqarishning hududiy tashkil etilishida eng avvalo, uning arzon turiga ustunlik beriladi. Arzon elektr quvvati gidroelektro-stantsiyalaridan olinadi, chunki bunda suv keyin ham suvligicha qolaveradi, yoqilg'i elektr stantsiyalarida esa ko'mir, mazut yoki tabiiy gaz sarflanadi. Elektr quvvati omiliga quyidagi misollarni keltirish kifoya: 1 tonna titan ishlab chiqarish uchun 40-50 ming kvts, shuncha alyuminiy ishlab chiqarish uchun 17-19 ming kvts, misni tozalash, temir qotishmalarini ishlab chiqarish, elektr pechlarida po'lat eritish uchun ularning har bir tonnasiga 8-10 min kvts atrofida elektr quvvati sarflanadi. Tabiiyki, bunday korxonalarining arzon elektr quvvati manbalariga yaqin joyda qurilishi iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi. Demak, elektr quvvati bir qator sanoat korxonalarini o'z atrofiga omil sifatida «yig'ar» ekan. Shu sababli u yirik rayon va majmua hosil qilish qudratiga ega.

Suv va iqlim sharoiti ham ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda katta ahamiyatga ega. Suv manbalari ayniqsa kimyo, yog'och-selyo'lyuza, metallurgiya zavodlarining faoliyatiga sezilarli ta'sir qiladi.

Suv va iqlim sharoitlari boshqa sanoat korxonalarini qurishda ham e'tiborga olinadi. Bu omilning ahamiyati qishloq xo'jaligi uchun muhim hisoblanadi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasida an'anaviy dehqonchilik issiq va quruq iqlimiy sharoitida faqat sun'iy sug'orish asosida olib boriladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar orasida eng **muhimi, aholi va mehnat resurslaridir.** Bu o'rinda ikki holni qayd qilish lozim: birinchidan, shunday korxonalar borki, ularga son jihatidan ko'p ishchi kerak. Masalan, tikuv fabrikasi, konserva ishlab chiqarish, paxta etishtirish va uni qayta ishlash va h.k. Boshqa korxonalariga esa, mehnat resurslarining miqdori ko'p bo'lishi shart emas, ularda «oz» va «soz» malakali ishchi kuchi talab qilinadi. Masalan, radio va asbobsozlik, aniq mashinasozlik va h.k.lar. malakali ishchi kuchi mavjud bo'lgan shaharlarda, ilmiy texnik markazlarda joylashtiriladi.

O'zbekistonda mahalliy aholining tabiiy ko'payishi darajasi yuqoriligi, migratsion harakati faolsizligi mehnat zaxiralari ko'plab shakllanishiga olib keladi. Shu sababli ularning miqdori ko'p bo'lgan qishloq joylarda, shaharlarda yangi sanoat korxonasi va boshqa korxonalarini, madaniy-maishiy muassasalarni tashkil etil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda hamda bu borada maxsus maqsadli dasturlar ishlab chiqilib amaliyotga joriy etilmoqda.

Aholi faqat ishchi kuchi emas, balki u eng avvalo, «iste'molchi» hamdir. Bu omilning roli esa hozirgi kunda keskin oshib bormoqda. Shu sababli iste'mol omili korxonalarini o'ziga «tortadi». Iste'mol omili faqat xalq ehtiyoji bilan belgilanmaydi. Ishlab chiqarishning o'z talabi, boshqa xil mahsulotlarning keng miqdorda sarflanishi, ularni transportda keltirishning noqulayligi ham bunday korxonalarini iste'mol rayonlarida barpo etishni nazarda to'tadi.

Transport ham juda muhim, chunki u ishlab chiqarishning bevosita davom ettiruvchi tarmog'i hisoblanadi. Shuning uchun transportning ahamiyati barcha boshqa omillar bilan qo'shilib, uyg'unlashib ketadi va uni «sof» holda ajratib olish qiyin. Shu bilan birga transport masalasi iqtisodiy-geografik omil bilan ham chambarchas bog'liq. Bu obyektning eng avvalo, tashqi (hududiy) iqtisodiy munosabatlarini anglatadi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot omilining ta'siri bir qator tarmoqlarni hududiy tashkil etishda aniq namoyon bo'ladi. Masalan, mashinasozlik, elektrotexnika va kimyo sanoat tarmoqlariga tegishli ko'pgina korxonalar yuksak darajada ilmiy texnika qudratiga ega bo'lgan shaharlarda joylashtiriladi.

Yuqorida ko'rilgan omillarning ahamiyati katta. Ammo ularning barchasi pirovard natijada **ekologik omil** bilan «hisoblashilari» kerak. Hozirgi kunda ayrim sanoat

korxonalarining ishlashi shu nuqtai nazardan to'xtatilganligi bejiz emas. Ekologik jihatdan kimyo, yog'och-tsello'loza, go'sht, konserva, charm zavodlari, issiqlik elektrostantsiyalari aholi joylashgan markazlardan uzoqroqda bo'lgani yaxshi. Bu omil bilan hozirgi kunda hisoblashmasdan iloji yo'q.

Bozor iqtisodiyoti omilini ishlab chiqarish tarmoqlarining hududiy tashkil etishga nisbatan tahlil etar ekanmiz, unda bu borada an'anaviy fikr yuritish tarzimiz tamomila o'zgarib ketadi. Chunki bu sharoitda nimaga ixtisoslashuvni va qaerda joylashtirishni pirovard natijada bozor, raqobat, talab va taklif belgilaydi, davlat esa regional (hududiy) va soliq siyosati orqali bu jarayonni boshqarib yoki tartibga solib turadi.

Bozor iqtisodiyotining o'zi esa ishlab chiqarishni joylashtirishda hal qiluvchi omildir. Sababi-bozortalab sohalargina rivojlanadi; bozori chaqqon mahsulotlarni ishlab chiqargan tadbirkorlar engadi.

Bozor (talab va taklif), erkin raqobat, u yoki bu mahsulot ishlab chiqaradigan makonni, bozor muhitini belgilaydi. Shu bois, talabning nafaqat mikdor jihatdan o'sib borishini, balki uning xususiylashuvini, sifatini e'tiborga olish, ixcham, xarakatchan, boshqarishi oson bo'lgan kichik va o'rta korxonalarini joylashtirish o'tish davri uchun ayniqsa xosdir. Bu davrda vaqt va makondan unumli foydalanish o'ta zarur.

Hozirgi vaqtda qulay investitsiya makonini yaratish ham katta mazmun kasb etadi. Infrastruktura va boshqa sharoitlarning mavjudligi, huquqiy va tashkiliy masalalarning hal etilganligi, kafolatlanganligi xorijiy sarmoyadorlarning kirib kelishiga qulaylik yaratadi. Ko'pincha investorlar huquqiy jihatdan kafolatlangan, ijtimoiy-siyosiy baqarorlik, arzon ishchi kuchi bo'lgan hududlarni qidiradilar. Qurilgan qo'shma korxonalar esa mintaqa va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga uning tarmoqlar va hududiy tarkibiga sezilarli o'zgarishlar kiritadi.

2.6. O'zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan tuman va shaharlar, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga alohida e'tibor qaratilgani bilan davlat va jamiyatni rivojlantirishning mutlaqo yangi bosqichini boshlab bermoqda.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning ijtimoiy-ekologik omillari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, fan-texnika inqilobi tufayli yuzaga kelgan ekologik inqirozlar va sanoatning eng yangi sohalarini sof tabiiy muhitga bo'lgan talabi bilan bog'liq. Aholi o'sishi va ishlab chiqarish sur'atlarining haddan tashqari tezlashuvi, ya'ni kontsentratsiya jarayonining kuchayishi oqibatida atrof-muhitga ta'sir kuchaydi. Atmosferaning ifloslanishi, tuproq va yer resurslarining yaroqsiz holga kelishi, yirik shaharlardagi ijtimoiy-ekologik muammolarning haddan tashqari kuchayishiga olib keldi.

Natijada ishlab chiqarish kuchlarini «yengillashtirish», ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va infratuzilma sohalarini mamlakat hududlari bo'yicha bir tekis joylashtirish, atrof-muhitga ta'siri kuchli korxonalar (kimyo, neft-kimyo, metallurgiya va boshqalar) qurilishini cheklash yoki ularni aholi manzilgohlaridan chetga joylashtirish siyosatini yuzaga keltirdi. Mamlakatimiz hududida barpo etilayotgan Muborak, Ustyurt, Surg'ul neft-gaz majmualari ayni shu tamoyillarga asoslanadi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishda nisbatan orqada qolayotgan Nurota, Kattaqo'rg'on, Qo'shrabot, Qiziriq, Muzrabot, Boyovut, Sardoba tumanlarini kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish vazifalari belgilab berildi.

Mintaqalar sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida yuqori mehnat unumdorligiga erishish, mavjud tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy

resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishda hududlarga erkin iqtisodiy zonalar maqomini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi.

Erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish orqali hududlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini jadallashtirishda Xitoy tajribasi jahon hamjamiyatidan tomonidan keng e'tirof etiladi. Mamlakat sharqida 1333 ta bojsiz zonalar 32 ta zamonaviy texnologik ishlab chiqarish zonalarini 52 ta texnopolislar 10 dan ortiq erkin savdo zonalarini va ularni birlashtirib turuvchi yirik maxsus iqtisodiy zonalar tuzilgan bo'lib, bu hududlar Xitoyning tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqa qilishdagi o'ziga xos «ochiq eshik»lar vazifasini bajarimoqda.

Mamlakatimizda dastlabki erkin industrial-iqtisodiy zona Navoiy viloyatida tashkil etildi. «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida»gi farmonga asosan yangi ishlab chiqarish tarmoqlari va zamonaviy korxonalar bunyod etish hamda xorijiy investorlarga soliq va boj to'lovlari bo'yicha strategik ahamiyatga ega bo'lgan imtiyozlar belgilab berildi.

Xorijiy investorlarning hududga qiziqishi yillar o'tgan sari ortib bormoqda va buning natijasida hududda yirik logistika markazlari tashkil etildi hamda qo'shma korxonalar soni ortib borishi kuzatilmoqda.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 13 dekabrda «Angren maxsus industrial zonani barpo etish to'g'risida» gi, 2013 yil 18 martda «Jizzax maxsus industrial zonasini barpo etish to'g'risida»gi, 2016 yil 26 oktyabrda PF-4853-sonli «Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida» gi hamda 2017 yil 12 yanvarda PF-4931-sonli «Urgut», «G'ijduvon», «Qo'qon» va «Xazorasp» erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida» gi Farmonlari hududlarda ishlab chiqarishni yangi bosqichga o'tishiga muhim po'ydevor bo'ldi.

Ushbu hududlardagi mahalliy mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlovchi va yuqori qo'shimcha qiymatga ega raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yuqori texnologiyali va mahalliyashtiriladigan zamonaviy korxonalarini tashkil qilish uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni, avvalambor, xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish, erkin iqtisodiy zonalarining muayyan sohaga ixtisoslashuvini qo'llab-quvvatlash va ularda sanoat kooperatsiyasini rivojlantirishga zamin yaratadi.

Birgina «Angren» erkin iqtisodiy zonasida 2016 yilda 56,7 million AQSH dollari qiymatidagi investitsiyalar o'zlashtirildi, bu 2015 yilga nisbatan 6,1 foizga ko'pdir. Ushbu davr mobaynida 7 yangi zavod qurildi, 929 milliard so'mlikdan ortiq mahsulot ishlab chiqarildi.

Mamlakatimizda yangi kichik sanoat zonalarini tashkil etish va faoliyat yuritayotganlarining samaradorligini oshirish, kichik sanoat zonalariga ularning ixtisoslashuvi, hududning resurs salohiyatini inobatga olgan holda ishlab chiqarishning to'liq siklini amalga oshiruvchi tadbirkorlik subyektlarini joylashtirish hududiy tengsizlikni bartaraf etishining muhim omili bo'lmoqda.

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini yanada takomillashtirish, iqtisodiyotni leberallashtirish bugungi kunning obyektiv zarurati aylandi. Chunki bozor iqtisodiyoti jahon sivilizatsiyasining g'oyat ulkan yutug'i sifatida – iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish va aholi farovonligini uzluksiz ta'minlovchi iqtisodiy tizim ekanligini isbotladi. Ayni shu yo'ldan dadil odimlayotgan O'zbekiston 2017-2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSH dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlarini ro'yobga chiqarish rejalashtirilmoqda. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshadi¹⁴.

Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islom va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard dollarni

---

¹⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni. //Xalq so'zi, 08.02.2017 y. №28

tashkil etdi. Bugungi kunda yurtimizda, chet el investitsiyalari hisobidan qiymati 23 milliard dollarlik 456ta loyiha amalga oshirilmoqda¹⁵.

Meva-sabzavot va go'sht-sut mahsulotlarini qayta ishlash sohasida 147 mln. dollarlik 63 ta loyiha, rangli va qimmatbaho metallarni chuqur qayta ishlash bo'yicha 217 mln. dollarlik 6 ta loyiha, kimyoviy xomashyolarni chuqur qayta ishlash bo'yicha 25 mln. dollarlik 2 ta loyiha, uglevodorod xomashyolarini qayta ishlashni chuqurlashtirish bo'yicha 342 mln. dollarlik 6 ta loyiha, tayyor charm-poyabzal mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha 6 mln. dollarlik 9 ta loyiha, farmatsevtika mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirishga yo'naltirilgan 24 mln.dollarlik 7 ta loyiha, qurilish materiallari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish bo'yicha 151 mln. dollarlik 29 ta loyiha, tayyor to'qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha 178 mln. dollarlik 15 ta loyiha shular jumlasidan.

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishida va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda to'qimachilik sohasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, birinchidan qishloq aholi punktlari – tumanlarda paxatachilik sohasini salmog'i yuqoriligi, arzon xom-ashyoning mavjudligi;

ikkinchidan, asosan qishloq aholi punktlarida ortiqcha ishchi kuchining to'palinib qolganligini hisobga olsak, to'qimachilik sanoatining mehnat sig'imining yuqoriligi ishchi kuchlarini ish bilan ta'minlash imkoniyatini kengaytiradi;

uchinchidan, ishlab chiqarishda xom-ashyo transportirokasi nisbatan ancha arzon tushushi mahsulot tannarxini pasaytirishni ta'minlaydi;

to'rtinchidan, to'qimachilik sanoatini asosiy ishchi kuchiga o'rta va kichik malaka talablarining qo'yilishi; qishloq aholi punktlarida iqtisodiy-ijtimoiy muammolarning yechimida to'qimachilik sanoatining salmog'i yuqori ekanligi va hakazolari bilan izohlanadi.

Qayd etilgan masalalarning dolzarbligidan kelib chiqib, O'zbekistonda 2017-2019 yillarda to'qimachilik va tikuvchilik-trikotaj sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi amalga oshirilmoqda. Dasturga muvofiq, 2020 yilga kelib ip kalava ishlab chiqarishni 2,5 baravar, tayyor matolarni – 2,8 baravar, noto'qima materillarni – 1,5 baravar, trikotaj matolarni – 2,7 baravar oshirish rejalashtirilmoqda. Tikuvchilik mahsulotlari ishlab chiqarishni 3,2 baravar, trikotaj mahsulotlarni 2,1 baravar, ipak xom ashyosi etishtirishni 2,1 baravar oshirish mo'ljallanmoqda. 2011 yilda matolarni ishlab chiqarish hajmi 85,63 mln. kv. metrni tashkil qilgan bo'lsa, 2020 yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 459,2 mln. kv.metrдан oshadi va ishlab chiqarish hajmining 5,4 baravar o'sishini ta'minlaydi.

Bunda 156 to'qimachilik kompaniyalari Janubiy Koreya, Hindiston, Singapur, Germaniya, Shveysariya, Italiya, Yaponiya, AQSH kabi davlat investorlari ishtirokida tashkil qilingan.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirish sanoat tarmoqlaridagi yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxini o'rtacha 8 foizga qisqartirish va raqobatdoshligini oshirishga asos bo'ladi. Mamlakatning barqaror rivojlanishi ta'minlab berayotgan hududiy iqtisodiyot tarmoqlari muhim hisoblanadi.

Bu tarmoqlar mamlakat aholisining sanoat, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat va boshqa turdagi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashda, qayta ishlash sanoati tarmoqlarini esa xomashyoga bo'lgan talabini qondirishda katta ahamiyatga ega.

Nazorat savollari:

1. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari nima?
2. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha ekanligini tushuntirib bering.
3. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish va joylashtirish o'rtasida qanday o'xshashlik va farqlar mavjud?
4. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?

---

¹⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

5. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy rivojlanish qonuniyatlarini tushuntirib bering?
6. Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etishda mujassamlashuvni qanday tushunasiz?
7. Ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli ixtisoslashuvni afzalliklari nimada?
8. Hududiy mehnat taqsimoti mazmun-mohiyatini bayon qiling?
9. Iqtisodiy rayonlashtirish deganda nimani tushunasiz?
10. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy omillariga izoh bering.
11. O'zingiz yashab turgan viloyat tabiiy sharoiti va boyliklariga iqtisodiy baho bering.
12. Infrastruktura nima va u ishlab chiqarishni joylashtirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
13. Ekologik omil va ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish borasida nimalarni aytaolasiz?
14. I.Tyunenning «qishloq xo'jalik standarti» nazariyasining asosiy mohiyati nimada?
15. A. Veberning shtandort nazariyasini tushuntirib bering?
16. V.Kristallerning «Markaziy joy» nazariyasida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning samarali usullari nimalardan iborat?
17. A.Lyoshning «Joylashtirish» nazariyasi mohiyati va ahamiyatini tushuntirib bering?
18. F.Perruning «O'sish qutblari va rivojlanish markazi» nazariyasining mazmun mohiyati nimada?
19. O'zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning o'ziga xos xususiyatlari tushuntirib bering?

3-MAVZU. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MA‘MURIY-HUDUDIIY TUZILISHI VA ULARNING MINTAQAVIIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI. MINTAQALAR TABIIY-RESURS SALOHIIYATI VA ULARNING HUDUDIIY TARAQQIYOTDA TUTGAN O‘RNI

Reja:

3.1.O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy hududiy tuzilishi. Davlat shakli tushunchasi, uning tarkibiy qismlari.Davlat tuzilishi va uning shakllari

3.2. Mamlakatda ma‘muriy hududiy bo‘linish masalalarini huquqiy asoslari. Aholi punktlariga shahar maqomini berishning qonuniy masalalari va shahar aglomeratsiyasi

3.3.Mintaqa tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklari. Mintaqada mineral xomashyo resurslari

Tayanch tushuncha va iboralar: davlat shakli, monorxiya, boshqaruv shakli, respublika, prezidentlik respublikasi, aralash respublika, oddiy – unitar hamda murakkab – federativ va konfederativ davlat, davlatlararo birlashmalar, shaxsiy uniya, hamdo‘stlik, murakkab davlat, protektor, uyushgan davlat, shaharsozlik, aholi punktlari, urbanizatsiya, aglomeratsiya, bir markazli model, ko‘p markazli model, chiziqli submodel, tarqoq submodel, hududiy rivojlanish, mintaqa, aholi manzilgohi, yo‘ldosh shahar.

tabiiy resurslar, mineral xom-ashyo resurslari, hudud, tabiiy boylik, relief, foydali qazilma, ekologiya, investitsiyalar, geologik qiduruv.

3.1. O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy hududiy tuzilishi

O‘zbekiston Markaziy Osiyoda joylashgan bo‘lib, mintaqadagi boshqa davlatlar orasida juda qulay tabiiy-geografik sharoitlarga ega. Mamlakat hududi o‘ziga xos past-tekislik va tog‘ relefini o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston hududining katta qismini (4/5 qismi atrofida) pasttekisliklar tashkil etadi. Shulardan eng muhimi Turon past-tekisligidir. Mamlakat sharqi va shimoliy sharqida Tyan-Shan va Pomir tog‘ (mamlakatning eng yuqori nuqtasi (4643 m) tizmalari joylashgan. O‘zbekiston hududi markazida dunyoning bepoyon cho‘llaridan biri — Qizilqum yastanib yotadi.

Respublika hududining 1/5 qismini tog‘ va tog‘ oldi hududlar tashkil etadi. Sharqiy hududi o‘rta va baland tog‘li relefdan iborat. Mamlakat hududi G‘arbiy Tyan-Shan (Ugom, Pskem, Chotqol va Qurama tog‘ tizmasi) va Pomir-Oloy (Zarafshon, Turkiston, Hisor, Qo‘hitangtog‘ va Boysuntog‘ tog‘ tizmasi) tog‘ tizmalari yonbag‘rini o‘z ichiga oladi. Janubdan g‘arbga tomon ular qiyalab boradi va past-tekislikka qo‘shilib ketadi. Ushbu tog‘lar orasida ulkan Qashqadaryo, Surxondaryo, Zarafshon va Samarqand vohalari joylashgan. Bularning eng kattasi hisoblangan Farg‘ona vodiysi - uzunligi 370 kilometr, kengligi 190 kilometrga etadi. U uch tomondan baland tog‘ bilan o‘ralgan va faqat g‘arb tomoni tekislikdir. Afg‘oniston bilan chegara hududda Amudaryo deltasi yoyilib yotadi.

O‘zbekiston Respublikasi Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida joylashgan bo‘lib, umumiy maydoni 448,9 ming km.kv.ni tashkil etadi. Respublika hududi sharqdan g‘arbgacha 1 425 km ni, shimoldan janubgacha esa 930 km ni tashkil etadi.

Respublika shimolda va shimoliy-sharqda Qozog‘iston, sharqda va janubiy-sharqda Qirg‘iziston va Tojikiston, g‘arbda Turkmaniston, janubda esa Afg‘oniston bilan chegaradoshdir. Davlat chegarasining Afg‘oniston bilan uzunligi — 137 km., Qozog‘iston — 2.203 km., Qirg‘iziston — 1.099 km., Tojikiston — 1.161 km. va Turkmaniston bilan — 1.621 km.

Mustaqil davlatimizning ravnaq topishi siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksala borishi, milliy iqtisodiyot, davlat qurilishi borasida rahbarlik va boshqarish tizimini nazariy va amaliy jihatdan tug‘ri tashkil qilishda mamlakat ma‘muriy hududiy tuzilishini oqilona belgilash katta ahamiyatga ega. Shuningdek, u davlat va ijtimoiy tashkilotlar, birlashmalar, moliya, soliq kabi

qator tizimlar faoliyatini amalga oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni hududlar doirasida ijobiy tarzda rivojlantirish masalalarini to'g'ri hal etishda ham katta o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasida shunday deyilgan: «Ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini qonun yo'li bilan tartibga solish, O'zbekiston Respublikasining chegaralarini o'zgartirish O'zbekiston Oliy Majlisining mutloq vakolatlari jumlasiga kiradi».

Iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan va bozor munosabatlariga o'tish jadallashib borayotgan hozirgi davrda Respublikamiz oldida iqtisodiy, ilmiy, madaniy jihatdan rivojlanishning zarur imkoniyatlari mavjud. Bu, eng avvalo, Respublika aholi sonining ko'paya borayotganligi, zarur mehnat resurslarining borligi, tabiiy sharoitning qulayligi, xilma-xil tabiiy boyliklar ko'pligi bilan ifodalanadi.

Ilmiy-nazariy jihatdan asosan oqilona tarzda amalga oshirilayotgan ma'muriy-hududiy tuzilish mamlakat oldida turgan iqtisodiy va ijtimoiy maqsad hamda vazifalarni bajarishga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Mamlakatimizning ma'muriy-hududiy tuzilishi o'z tarixiga ega. Mazkur masala borasida ishlab chiqilgan qonun va qoidalar, tartiblar bir necha marta qayta-qayta ko'rib chiqildi, ular ayrim o'zgartishlar, yangi fikr, mazmunlar bilan boyib bordi.

Avvalgi davrda O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalarida ayrim hollarda mutasaddi tashkilotlar tomonidan shoshma-shosharlikka yo'l qo'yilgan, ilmiy jihatdan chuqur o'ylab ko'rilmagan va keng muhokamaga qo'yilmagan masalalar ilgari surilar edi. Bu ayniqsa viloyatlarni tashkil qilish, ularni noo'rin tugatish, bir viloyatni ikkinchi bir viloyatga qo'shib yuborish, qisqa vaqt o'tishi bilan o'sha tugatilgan viloyatlarni yana qaytadan tiklash hollari uchrab turardi. Bu haqida quyidagi misollarni keltirish mumkin.

1941 yil 6 martda tashkil topgan Namangan viloyati 1960 yil 25 aprelda tugatilib, Andijon viloyatiga qo'shib yuborildi. 1967 yil 18 dekabrda esa u qayta tiklanadi. Qashqadaryo viloyati 1943 yil 20 yanvarda tuzilgan. U 1960 yil 20 yanvarda tutatilib, Surxondaryo viloyati bilan birlashtiriladi. 1964 yil 7 fevralda esa Qashqadaryo viloyati yana o'z asliga qaytarildi.

Qizilqum sahrosida suvsizlikdan qaqrab yotgan yerlarning ma'lum qismini o'zlashtirish va samara bilan ishga solish maqsadida 1982 yil 20 aprelda tashkil topgan Navoiy viloyati ham shu yo'lni bosib o'tdi. Tashkil etilganidan bor yo'g'i 4 yil o'tishi bilan, ya'ni 1986 yilga kelib bu viloyat ham tugatilib Samaqand viloyati bilan qo'shib yuborildi. Oradan yana to'rt yil o'tgandan so'ng Navoiy viloyati 1998 yili qayta tiklandi.

Bunday noo'rin, mantiqqa to'g'ri kelmaydigan, ilmiy jihatdan asoslanmagan masalalarni tayyorlashda qanchadan-qancha kishi band bo'ldi, katta mablag' behuda sarf etildi va eng asosiysi - aholi hayoti, uning kundalik turmushida uchrab turadigan qator masalalar murakkablashdi. Bu esa turli xil noroziliklar kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

Davlat shakli tushunchasi, uning tarkibiy qismlari

Umuman olganda, davlat qurilishida davlat shakli katta ahamiyatga ega. Yangi davlatlar tashkil topayotganda, ayniqsa, uning shakli to'g'ri tanlanishi, joriy etilishi muhim. Davlat shakli boshqaruv shakli, davlat tuzilishi shakli va siyosiy idora usuli (tartib, rejim) tushunchalarini o'z ichiga oladi. Davlat boshqaruv shakli davlat hokimiyati va boshqaruvni tuzish hamda tashkil etishning muayyan tartibi hisoblanadi. Boshqaruv shaklining eng qadimgi va hozirgi kunga qadar rivojlanib kelayotgan shakli monarxiya va respublika sanaladi. Aytaylik, monarxiya ko'proq qadimgi Sharq, shu jumladan Turon zaminida tashkil topgan davlatlar shakli edi. Monarxiyaning o'zi ham mutlaq monarxiya va cheklangan monarxiya ko'rinishlariga ega. Davlatning respublika shakli esa prezidentlik, parlamentar va aralash respublika ko'rinishlarida o'z ifodasini topadi¹.

Agar davlat shakli tushunchasini atroflicha tahlil etadigan bo'lsak, avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, butun jamiyat ich-ichiga singib ketuvchi siyosiy tashkilot sifatida, hokimiyat tizimi sifatida davlat turlicha tuzilishi, ya'ni turlicha shaklga ega bo'lishi mumkin. Uni qanday qilib

yaxshiroq tashkil etish, tuzish ustida odamlar davlat yuzaga kela boshlagan paytlardan buyon bosh qotirib kelishadi, desak, yanglishmagan bo‘lamiz. Zero, kishilar davlatga uyushgan jamiyatda yashar ekanlar, ularning butun hayotlariyu farovon-turmush tarzlari aynan shunga bog‘liq bo‘ladi. «Shakl buyumga hayot baxsh etadi», deyishgan edi rimlik yuristlar. Binobarin, davlat shakli tushunchasi davlatshunoslikning eng muhim mazmuniy tavsiflaridan biridir.

Eng avvalo, davlat shakli xalqlar hayotiga befarq qaraydigan «mavhum tushuncha» ham, «siyosiy chizgi» ham emas, balki *hayot tarzi va xalqning jonli tashkilotidir*. Xalq o‘z hayot tarzini tushunishi, aynan «shunday» tashkil bo‘lishni uddalashi; shu tuzum qonunlarini hurmat qilish hamda shu tashkilotga ixtiyoriy hissasini qo‘shishi zarur. Boshqacha aytganda, aynan *xalqning jonli huquqiy ong* davlat shaklini ro‘yobga chiqaradi, unga hayot, kuch baxsh etadi; binobarin, davlat shakli, *eng avvalo, xalq huquqiy ongi darajasiga*, xalq tomonidan to‘plangan tarixiy *siyosiy tajribaga*, uning iroda kuchi va milliy xususiyatiga bog‘liq bo‘ladi».

Gapni «davlat shakli» tushunchasiga oid turli nuqtai nazarlar mavjudligidan boshlash o‘rinli deb o‘ylaymiz. Jumladan, ayrim mualliflar uni faqat tor ma‘noda izohlaydilar. Ularning fikriga ko‘ra, bu – *faqat boshqaruv shakli xolos*. Boshqa mualliflar bu tushunchani *keng ma‘noda* talqin etishadi. Zotan, ular mazkur tushunchaga *boshqaruv shakllari majmui bilan davlat tuzilishi shaklini* kiritadilar.

Biroq bu kabi nuqtai nazarlardagi farqlar shu yondashuvlar bilangina cheklanmaydi. Davlatning **ichki** va **tashqi** shakllarini farqlovchi mualliflar ham bor. Ichki shakl deganda, demokratiya, tashqi shakl deganda esa, siyosiy hokimiyatning aniq tashkiloti tushuniladi (D. A. Kerimov). Ushbu nuqtai nazar nimalarga asoslanganligini quyidagicha izohlash mumkin: modomiki, demokratiya siyosiy tartibning bir ko‘rinishi ekan, uni **davlatning ichki shakli** sifatida tushunish zarur, boshqaruv va davlat tuzilishi shakllari majmui esa **tashqi shakl**ni tashkil etadi.

Shunday qilib, *davlat shakli deganda, uch tarkibiy qism (yoki jihat) – boshqaruv shakli, davlat tuzilishi shakli va siyosiy idora usuli birgalikda olingan siyosiy hokimiyat tashkiloti tushuniladi* (S. A. Komarov).

Davlat shaklining **uch jihati** mavjudligiga ishonch hosil qilamiz. Bular: boshqaruv shakli, ya’ni davlat hokimiyati va boshqaruvni tuzish hamda tashkil etishning muayyan tartibi;

– davlat tuzilishi shakli, ya’ni davlatning hududiy tuzilishi, markaziy, mintaqaviy va mahalliy hokimiyatlarning o‘zaro munosabatlari muayyan tartibi;

– siyosiy (davlat) idora usuli, ya’ni siyosiy davlat (hokimiyati)ni amalga oshirish usul va metodlaridir.

Boshqaruv shakli – aniq bir davlatda davlat hokimiyatini tashkil etish usullarining majmuidir. Agar ushbu ta’rifni yanada aniqroq ifodalaydigan bo‘lsak, u quyidagicha ma’no kasb etadi: *boshqaruv shakli oliy hokimiyatni, boz ustiga, uning oliy va markaziy organlarini, tarkibini, vakolatini, shu organlarni tashkil etish tartibini, shuningdek, unda oddiy xalq ishtiroki darajasini, bu organlar vakolati muddatlarini nazarda tutadi*

Boshqaruvning qadim-qadimdan insoniyatga ma’lum bo‘lgan shakllari **monarxiya** va **respublikadir**. Shu munosabat bilan Arastu o‘z vaqtida boshqaruv shakllarini oliy hokimiyat tanho amalga oshiriladigan **monarxiyaga**, **tor doiradagi cheklangan shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan aristokratiyaga**, **butun xalq hokimiyatni boshqaradigan demokratiyaga** bo‘lganligini eslash o‘rinlidir¹.

«**Monarxiya**» («monos» – bir, «arxe» – hokimiyat) atamasi yunoncha so‘z bo‘lib, «**yakkahokimlik**», «**yagona hukmdor**» ma’nolarini bildiradi. Monarxiya boshqaruv shakli sifatida o‘zining aniq yuridik belgilariga ega. Monarx davlatning jonli timsoli bo‘lib, tashqi va ichki siyosat bobida davlat boshlig‘i sifatida, xalq vakili, millat «otasi» sifatida, fuqarolarni jipslashtiruvchi, ularni davlat tevaragiga birlashtiruvchi shaxs sifatida maydonga chiqadi. Monarxlar — Frantsiya qirollaridan biri: «Davlat — mening o‘zimman», deb bejiz aytmagan. Biroq bu aksariyat hollarda masalaning faqat yuridik tomonini anglatar, amaldagi ahvolni ifodalay olmasdi.

Monarx tanho hukmdorlik qilardi. Albatta, bu davlatning barcha ishlarini uning bir o'zi hal etarkan, degan ma'noni bildirmaydi. Turli davlat organlarida xizmat qiluvchi ko'psonli maslahatchilar, vazirlar, amaldorlar davlat ishlarini boshqarishardi. Ayni paytda, eng muhim, asosiy davlat ishlari bo'yicha monarxning o'zi hukm chiqarishiga to'g'ri kelardi. U butun hokimiyatning to'la sohibidir. Monarx hokimiyati oliy hokimiyat bo'lib, mustaqildir. U – davlatdagi oliy hokimiyatdir.

Shunday qilib, monarxiya ming yillar davomida boshqaruvning hukmron shakli sifatida amal qilib keldi. O'ziga xos shakllarda u bugunda ham dunyoning uchdan bir qism mamlakatlarida (masalan, Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Daniya, Ispaniyada) saqlanib kelmoqda¹.

Respublika (lotincha Respublika – jamoa ishi) – *davlat hokimiyati aholi muayyan muddatga saylab qo'yadigan organlar tomonidan amalga oshiriladigan boshqaruv shakli*dir. Respublika ham monarxiya singari muayyan tarixiy xususiyatga ega. Boshqaruvning respublika shakli bir qancha turlari mavjudligi tarixdan ma'lum. Ular quldorlik sharoitlaridayoq namoyon bo'la boshlagan edi.

Prezidentlik respublika boshqaruv shakli sifatida, birinchi navbatda, saylab qo'yilgan davlat boshlig'i bir vaqtning o'zida hukumat rahbari ham bo'lishi bilan farq qiladi. Prezidentning o'zi parlament roziligi bilan shu hukumatni tuzadi va zarurat tug'ilganda uni tarqatib yuborish huquqiga ega bo'ladi. Butun xalq tomonidan saylangan prezident umummilliy manfaatlar ifodachisi, millat ramzi bo'lishi (har qalay shunday bo'lishi kerak ham) boshqaruv prezidentlik shaklining ijobiy tomonidir. Mazkur shakl butun vakolatni bir shaxsga beradi va u favqulodda holatlarda mas'uliyat va rahbarlikni o'z qo'liga oladi. Boshqaruvning prezidentlik shakli, odatda, parlament shakliga nisbatan yuqoriroq darajadagi siyosiy barqarorlikni ta'minlaydi. Zero, hukumat (prezident) konstitutsiyada belgilab qo'yilgan qat'iy muddatga saylanadi.

Prezidentlik boshqaruv shaklining zaif joylari ham mavjud. Boshqaruvning parlament shaklidan farqli o'laroq, u hokimiyatning ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi tarmoqlari o'rtasidagi ziddiyat va mojarolarni, shuningdek, konstitutsiyaviy inqiroz ehtimolini istisno etmaydi. Bunday vaziyat, chunonchi, prezident bilan parlament ko'pchiligi boshqa-boshqa partiyalar, siyosiy oqimlarga mansub bo'lgan vaqtlarda yuzaga kelishi mumkin.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, prezidentlik instituti vakolatlari deyarli barcha davlatlarda bir xil bo'lsa-da, ularni amalga oshirishda katta farqlar mavjud. Prezidentlarning quyidagi vakolatlari mavjud: mamlakat ichki va tashqi siyosatida davlatni namoyish etish bo'yicha vakolatlari; prezidentlik institutining qonunchilik tashabbusi bo'yicha vakolatlari; hukumatga nisbatan vakolatlari; davlat organlarini shakllantirish va kadrlar siyosati bo'yicha vakolatlari; huquqiy hujjatlar, normativ aktlar yaratish bo'yicha vakolatlari; favqulodda vaziyatlar bo'yicha vakolatlari; harbiy siyosat sohasidagi vakolatlari; shaxsning huquqiy maqomini aniqlash sohasidagi vakolatlari; xalqaro munosabatlar bo'yicha vakolatlari. Bundan tashqari, prezidentlik institutiga nisbatan konstitutsiyalarda vakolatlar bilan birga, ma'lum bir javobgarlik va taqiqlar ham mavjud: boshqa lavozimlarni egallashning man etilishi; boshqa faoliyat bilan shug'ullanmaslik; badiiy, ilmiy, adabiy faoliyat uchun qalam haqi olmaslik; ayrim mamlakatlarda prezident mamlakat hududidan faqat parlament ruxsati bilan chiqishi mumkinligi; konstitutsiya va qonunlarni bila turib buzish, og'ir jinoyatlarni sodir etish, korruptsiya, davlatga xiyonat qilish kabi xatti-harakatlarga javobgarlik shular jumlasidandir.

Shunday qilib, boshqaruvning parlament va prezidentlik shakllaridan birini tanlash yagona, ammo beqaror rahbariyat (parlament boshqaruvi) bilan barqaror, lekin ikki hokimiyat o'rtasidagi ixtiloflarni istisno etmaydigan rahbariyatdan birini tanlash degan ma'noni anglatadi.

Aslida, «Prezidentni saylashning eng maqbul uslubining o'zi bormikan?» Ularning har biri o'zining kuchli va zaif tomonlariga ega. Shu munosabat bilan prezidentlik saylovlarining ahamiyati ortib boradi. To'g'ridan-to'g'ri saylovlar eng sodda va demokratik saylovlardir. Bundan tashqari, prezidentlik hokimiyati qonunchilik hokimiyatiga nihoyatda qaram bo'lib qolishi ham mumkin (masalan, favqulodda holat sharoitlarida prezidentni ikkinchi muddatga qayta saylash tartibini olib ko'ring).

Shuni alohida qayd etib o'tish kerakki, davlat boshqaruv tizimi qotib qolgan emas, balki tarixiy taraqqiyot jarayonida muqarrar ravishda o'zgarib, yangilanib turadi. Ayni paytda dunyodagi davlatlar boshqaruv shakllari ko'p ming yillik tarixga ega bo'lib, jamiyat taraqqiyoti asosida takomillashib, mazmun jihatidan mukammallashib borgan. Buni O'zbekiston davlat boshqaruvi misolida ko'rish mumkin. Konstitutsiyamizga muvofiq O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyatini tashkil etishning asosiy tamoyillaridan biri – xalq xokimiyatchiligidir. Respublikada xalq davlat xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir. Xalq davlatni boshqaruvni bevosita yoki saylab qo'yilgan o'z vakillari orqali amalga oshiradi.

Shu o'rinda istiqlol bois O'zbekiston davlat boshqaruvining yangi, zamonaviy va samarali tizimi shakllantirila boshlanganligini alohida e'tirof etish lozim. «Prezidentlik boshqaruv usuli – shu tizimning o'zagidir».

Darhaqiqat, jahon tarixiy tajribasi prezidentlik respublika shakli davlat boshqaruvining eng maqbul, xalq manfaatlari – ehtiyojlariga javob beradigan qulay shakllaridan biri ekanligini ko'rsatib turibdi².

O'zbekistonda joriy etilgan davlat boshqaruvining prezidentlik shaklining mazmun-mohiyati, asosiy printsiplari, o'ziga xos xususiyatlari, Prezidentning huquqiy maqomi, vakolatlari mamlakatimiz konstitutsiyasida, 1991 yil 18 noyabrda Oliy Kengashning sakkizinchi sessiyasida qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida»gi Qonunda bayon etilgan.

Aralash respublikalar (Frantsiyada beshinchi respublika, Portugaliya, Finlyandiya, Evropaning totalitar tuzumidan keyingi ko'pchilik mamlakatlari) o'zida prezidentlik va parlamentar respublikalar institutlarini mujassam etadi. Ijro etuvchi hokimiyat vakolatlariga ega bo'lgan va xalq tomonidan saylanadigan prezident instituti prezidentlik-respublika boshqaruv shaklidan o'zlashtiriladi. Parlamentar respublika shaklidan esa bosh vazir yetakchilik qiladigan hukumatning parlament oldidagi mas'ulligi olinadi. Ijro etuvchi hokimiyatning bunday tizimi *bitsefal* («*ikki boshli*») hokimiyat deb ataladi. Mabodo, prezident va parlament ko'pchiligi bir partiyaga (koalitsiyaga) mansub bo'lishsa, u holda prezidentning o'zi hukumatni shakllantiradi va amalda uning boshlig'i bo'lib qoladi. Agar ular turli partiyalarga mansub bo'lsalar, u holda prezident parlament ko'pchiligi boshlig'ini bosh vazir etib tayinlashga majbur bo'ladi. Bunda prezident va hukumatning birga yashashi, ya'ni hamxonaligi deb ataladigan vaziyat yuzaga keladi. Bunday vaziyatda u siyosiy jihatdan nisbatan zaif bo'ladi, lekin, shunga qaramay, hukumat prezident fikri bilan hisoblashishga majburdir.

Chunonchi, Frantsiyada prezident «hamxonalik» vaziyatida ham mustaqil vakolatlarini saqlab qolgan muhim siyosiy arbob bo'lib qolaveradi. U oliy bosh qo'mondon hisoblanadi, referendum o'tkazish haqida qarorlar qabul qiladi, eng muhimi — qonunchilik predmeti bo'la olmaydigan masalalar yuzasidan tartibga soluvchi hujjatlarni e'lon qiladi. Darvoqe, bu hujjatlar bosh vazir tomonidan, zaruriy hollarda esa — mas'ul vazirlar tomonidan nazorat qilinadi. Natijada bu hujjatlar, prezident fikrini hisobga olgan holda, hukumat e'lon qilgan hujjat bo'lib chiqadi. Lekin, nima bo'lganda ham, «hamxonalik» vaziyatida prezident va hukumat bir-birlarining manfaatlari bilan hisoblashishga majbur bo'ladilar.

Agar aralash respublikada prezident va parlament bir-biriga nisbatan muxolifatda bo'lmasa, «partiya» hokimiyati tarkib topib, unda bosh rolni prezident o'ynaydi. Mabodo, ular bir-biriga muxoliflik qilsa, unda hokimiyatning qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi tarmoqlarga bo'linishining o'ziga xos ko'rinishi yuzaga keladi. Bunda ijro etuvchi hokimiyatni prezident va parlament oldida mas'ul bo'lgan hukumat amalga oshiradi, lekin, ayni paytda, u prezident fikrini hisobga olishga majbur. Hokimiyat bo'linishining bu turida hukumat boshqaruvning parlamentar respublika shakli amal qiladigan mamlakatlarga nisbatan parlamentga kamroq tobe bo'ladi.

Davlat tuzilishi va uning shakllari

Ma'lumki, har qanday davlat muayyan hududda joylashgan bo'ladi. Uning fuqarolari ham xuddi shu hududda istiqomat qilishadi. Davlat o'zining ijtimoiy funktsiyalarini bajarar ekan, fuqarolarning iqtisodiy turmushi va himoyasini tashkil etish, sug'urta zahiralarni yaratish va

hokozolar uchun turli xil faoliyatni amalga oshiradi. Ammo aholining soni ancha ko'p, hududiy ko'lami katta bo'lgan sharoitlarda bir markazdan turib bu faoliyatni amalga oshirish – qariyb uddalab bo'lmaydigan vazifadir.

Fuqarolar soni va hudud ko'lami muayyan chegaraga etganda mamlakat hududini okruglar, viloyatlar, o'lkalar, shtatlar, kantonlar, guberniyalar, uezd singari hududlarga bo'lish hamda shu hududiy tuzilmalarda hokimiyatning mahalliy (hududiy) organlarini tuzish zarurati tug'iladi. Shu tariqa hokimiyat va boshqaruvning markaziy hamda mahalliy organlari o'rtasida vakolatlarni bo'lish ehtiyoji ham paydo bo'ladi. Bu davlat (hududiy) tuzilishi zaruratini keltirib chiqaradigan birinchi sababdir.

Ikkinchi sabab u yoki bu davlat aholisining ko'pmillatligi bilan bog'liq. Har bir xalq, millat o'z an'analari, davlatchilik bo'yicha tarixiy tajribasi, madaniy, til va boshqa ma'naviy ehtiyojlarga ega. Bularning hammasini davlat tuzilishi chog'ida nazarda tutish kerak.

Uchinchi sabab subyekti va hatto tasodifiy omillar – o'zlashtirib olish, mustamlakachilik ta'siri, siyosiy manfaatlar va boshqa ko'pgina holatlardan iborat bo'lishi mumkin.

Davlat tuzilishi shakli deganda – davlat hokimiyatining ma'muriy-hududiy tashkil etilishi, davlat bilan uni tashkil etuvchi qismlar o'rtasidagi, davlatning alohida qismlari o'rtasidagi, markaziy va mahalliy organlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xususiyatini tushunish kerak, deb hisoblashadi.

Shunday qilib, davlatning hududiy tuzilishi bir butun va qismlarning, markaziy va mintaqaviy hokimiyat organlarining o'zaro nisbatini ifodalaydi.

Hududiy tuzilishning ikki asosiy farqlovchi jihati mavjud. Ya'ni: tuzilish tarkibiga ko'ra davlatlar **oddiy – unitar** hamda **murakkab – federativ va konfederativ** davlatlarga bo'linadi. Demak, davlat tuzilishi shakli nafaqat ommaviy hokimiyat bilan, balki davlatning yana bir jiddiy xususiyati – aholining hududiy tashkiloti bilan ham chambaras bog'liqdir.

Unitar (yagona, lotincha «unus» – «bir» so'zidan olingan) **davlat** oddiy tuzilishga ega yaxlit davlat bo'lib, to'la siyosiy birlik ekanligi bilan boshqalardan farq qiladi. Unitar davlatlarning aksariyati muayyan ma'muriy - hududiy bo'linish (tumanlar, viloyatlar, kantonlar)ga ega. Biroq mazkur mustaqil qismlar davlat suvereniteti alomatlariga ega emas. Bunday davlatda oliy organlarning yagona tizimi hamda yagona qonunchilik mavjud bo'ladi. Unitar davlatning yaxshi tomoni shundaki, uning tuzilishi sodda bo'lib, oliy hokimiyat to'raligicha uning tasarrufida bo'ladi.

Barcha unitar davlatlarga xos bo'lgan markazlashtirish turli shakllarda va turli darajada namoyon bo'lishi mumkin. Ba'zi mamlakatlarda mahalliy organlar umuman bo'lmaydi va ma'muriy-hududiy bo'linmalar markaziy hokimiyat tayinlagan vakillar tomonidan boshqariladi.

Boshqa davlatlarda mahalliy organlar tashkil etiladi, lekin ular (bevosita yoki bilvosita) markaziy hokimiyat nazorati ostida bo'ladi. Markaziy hokimiyat mahalliy organlar ustidan nazoratning qay turini amalga oshirishiga qarab, **unitar davlatlar markazlashgan** (Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Daniya va boshqalar) va **markazlashmagan** (Frantsiya, Italiya, Ispaniya va boshqalar)ga bo'linadi¹.

Bundan tashqari, ba'zi unitar davlatlarda bir yoki bir necha hududiy bo'linmalarga boshqalardan imtiyozliroq huquqiy maqom berilishi mumkin. Bunday unitar davlat nisbiy ma'muriy mustaqil muxtoriyat (avtonomiya)ga ega bo'ladi. Davlat tuzilishining yuqoridagi shakli hududiy bo'linmalarning maxsus manfaatlarini hisobga olish zarur bo'lgan joylarda qo'llaniladi. Mazkur avtonom tuzilmalarda o'zini o'zi boshqarish huquqi boshqa aholiga qaraganda kengroq bo'ladi. Biroq muxtoriyatlar mustaqilligiga markaziy hokimiyat belgilagan doiradagina yo'l qo'yiladi.

Federativ (lotincha «foedus» – ittifoq, shartnoma) **davlat** – murakkab davlat. Davlat va huquq fanida **davlatlarning shartnoma va qonuniy tartibga solingan birlashuvini ta'sis etishga asoslangan ittifoq federatsiya deb ataladi. Demak, o'zaro birlashishga intiluvchi bir qancha mustaqil davlatlar mavjud bo'lgan joydagina federatsiya tashkil etilishi mumkin.**

Ko'pchilik (hatto siyosatdonlar, yuristlar, jamoat arboblari ham) federatsiya nima ekanligi haqida juda mavhum tasavvurga ega. Shu munosabat bilan biz tirixga murojaat etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Federatsiyaning kelib chiqishi tarixini taxminan shunday tasavvur etish mumkin: siyosiy jihatdan shakllanib bo'lgan bir qancha kichik davlatlar mustaqil yashashga intilishadi, biroq tashqi xavf-xatar va ichki qiyinchiliklar *ulardan boshqa o'ziga o'xshash davlatlar bilan birlashishni taqozo etayotganiga* ishonch hosil qiladi. Shunday qilib, ular mazkur birlashuv nimalardan iborat bo'lishi hamda qanday qonuniy tartibda bu amalga oshirilishi haqida shartnoma tuzib, yagona davlatni barpo etadi. Bu birlashuv, odatda, «abadiy» deb e'lon qilinadi.

Shveysariyada xuddi shunday voqea sodir bo'lgandi. U erda kuchli qo'shnilarga qarshi kurash davomida dastlab, 1321 yili Uri, Shvits, Nidvalden va Obvalden deb nomlangan kichik davlatlar (kantonlar) *strategik* maqsadlarda birlashishdi va keyinchalik «ittifoq yorlig'i»ni yozishdi. 1332 yili ular federatsiyasiga Lyutsern kantoni qo'shildi. 1352 yili Tsyurix, Glarus va Tsug federatsiyaga birlashdi. 1353 yili Bern «abadiy» qo'shildi. 1415 yili Aargau kantoni Avstriyadan ajratib olindi va federatsiya tarkibiga kiritildi. Shu yildan boshlab Shveysariyada har yili o'tkaziladigan federal s'ezdlar o'z ishini boshladi.

Ancha keyinroq Amerika Qo'shma Shtatlari xuddi shunday asosda birlashdilar. Ular dastlab bir-biridan mustaqil 13 ingliz koloniyasidan iborat bo'lib, ularning har biri o'zining maxsus siyosiy va konstitutsiyaviy tarixiga ega edi. 1775 yili bu koloniyalar Angliyaga qarshi kurashda *strategik* maqsadlarda birlashishdi. 1781 yili, keyin esa 1787 yili shtatlar o'z federal konstitutsiyalarini ishlab chiqishdi, ya'ni ular endi *davlatchilik* asosida birlashishgandi. Keyin ular safiga Frantsiyadan sotib olingan Luiziana qo'shildi. Rossiyadan Alyaska sotib olindi. Meksikadan «hududlar», Ispaniyadan Antil orollari tortib olindi.

Yuz yilliklar mobaynida mustaqil siyosiy hayot kechirib kelgan 25 nemis mustaqil davlatlari va erkin shaharlari 1871 yili xuddi shu tarzda birlashishdi. Ular «abadiy konfederatsiya» sifatida yagona Germaniyani tashkil etdi.

1867 yilda Shimoliy Amerikadagi uch ingliz viloyati (Kanada, Yangi Shotlandiya va Yangi Braunshveyg) «Kanada nomli yagona mustaqil davlat»ga birlashdi.

Hozirgi vaqtda Rossiya, AQSH, Braziliya, Hindiston federativ davlatlar sifatida mavjud. Odatda, federatsiya normativ shartnoma asosida (bunga 1922 yili SSSRning tashkil topishi misol bo'la oladi) yoxud konstitutsiya qabul qilinishi (1787 yili tashkil topgan AQSH misol bo'la oladi) asosida vujudga keladi.

Konfederatsiya davlatlarning shunday ittifoqidan iboratki, u qat'iy muayyan maqsadlar (siyosiy, harbiy, iqtisodiy maqsadlar) yo'lida shartnoma yoki bitim asosida tuziladi hamda muvaqqat xususiyatga ega bo'ladi. Konfederatsiya keyinchalik yo federatsiyaga (AQSH, Shveysariya singari) o'sib, birlashadi yoxud (Avstriya-Vengriya kabi) tarqalib ketadi.

Konfederatsiyani tashkil etuvchi davlatlar xalqaro huquqiy munosabatlar subyektlari sifatida saqlanib qolib, o'z fuqaroliklari, hokimiyat organlari tizimiga – boshqarmalari, sud organlariga egalik qilishda davom etadi. Ular hokimiyatni mustaqil boshqarib, o'z konstitutsiyalariga ega bo'ladi. Shuning uchun konfederatsiya darajasida qabul qilinadigan hujjatlar shu konfederatsiyaga kiruvchi davlatlar oliy organlari tomonidan ma'qullanishi shart. Konfederatsiya a'zolari o'z mustaqil daromad manbalariga ega bo'lib, uning bir qismini konfederatsiya byudjetiga o'tkazishlari mumkin. Konfederatsiya Qurolli Kuchlari mazkur konfederatsiya a'zolari bo'lgan davlatlar harbiy qismlaridan tashkil topadi va ularning qarorlari asosida konfederatsiya qo'mondonligi ixtiyoriga yuboriladi.

Umuman, ta'kidlash lozimki, davlat hokimiyati tuzilishi biz yuqorida ko'rsatib o'tgan shakllardangina iborat, deb o'ylash noto'g'ri bo'lardi. Dunyo davlatlararo birlashish va oshkora huquqiy ittifoqlarning ko'plab shakllari (shaxsiy va real uniya¹, vassallik, syuzerenitet, millatlar va davlatlar hamdo'stligi, davlatlar hamjamiyati)ni, dominionlar va metropoliyalar, savdo ittifoqlari, harbiy bloklar munosabatlari va hokazolarni ko'p ko'rgan. Biroq bular endi davlatlar birlashmalarga kiradi.

Davlatlararo birlashmalar. Davlatning hududiy tuzilishdan davlatlararo birlashma (tuzilma)ni farqlash kerak. Bunday birlashma davlatlarning shunday ittifoqini bildiradiki, uning doirasida umumdavlat yoki davlatlar ustida turuvchi organlar mavjud bo'ladi. Lekin, ayni paytda, birlashadigan davlatlar o'z suverenitetlarini saqlab qoladi. Shu mazmunda shaxsiy va real uniyalar, protektorat va uyushgan davlatlar, konfederatsiya, hamdo'stlik va boshqa shakllarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Shaxsiy uniya — bu boshqaruv monarxik shakli oqibatida yuzaga keladigan davlatlararo birlashishning eng oddiy tuzilishidir. U yo tasodifan to'g'ri kelib qolgan taxtning merosxo'ri sifatida yoxud bir davlat tojdorlik huquqini boshqa davlatga topshirishi tufayli monarx boshqa davlat tojini egallash huquqiga ega bo'lganda yuzaga keladi. Bunda boshqa mamlakat monarxi davlat boshlig'i bo'lishi konstitutsiyaviy huquq bilan o'rnatilmaydi. Natijada bir shaxsning o'zi ayni paytda mutlaqo mustaqil davlat boshlig'i lavozimini egallagan bo'ladi. Shuning uchun ham shaxsiy uniya ikki davlatning yuridik ittifoqini anglatmaydi hamda umumdavlat organlarining tashkil etilishiga olib kelmaydi. Shu davlatlar taxtlarini boshqa shaxslar egallashi bilan u barham topadi. Shaxsiy uniyaga Polsha tojini qudratli Avgustga topshirish natijasida tashkil topgan Saksoniya bilan Polsha o'rtasidagi uniya (1697-1763 yillar), shuningdek, Buyuk Britaniya bilan Gannover o'rtasidagi uniya (1714-1837 yillar) misol bo'la oladi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Shaxsiy uniyaga qarama-qarshi o'laroq **real uniya** davlat boshlig'i umumiy instituti — monarx va davlat hokimiyatining boshqa umumiy organlarini tashkil etish asosidagi davlatlarning huquqiy ittifoqini bildiradi. Real uniya doirasida ittifoq davlatlarining suvereniteti saqlanib qolishi mumkin. Shunday ittifoqqa Shvetsiya bilan Norvegiya uniyasi (1814-1905 yillar)ni misol qilib keltirish mumkin bo'ladi. Bu erda umumiy monarxdan tashqari faqat tashqi aloqalar organlari umumiy bo'lgan. Aksincha, Avstriya-Vengriya uniyasi (1867-1918 yillar)da imperatordan tashqari tashqi siyosat idorasi, moliya va Qurolli Kuchlar umumiy edi.

Hamdo'stlik deyilganda, odatda, Millatlar hamdo'stligi (ilgarigi Britaniya millatlar hamdo'stligi) tushuniladi. Bu — tarkibiga Buyuk Britaniya va uning sobiq mustamlakalari bo'lgan suveren davlatlar kirgan ittifoq davlatlari konstitutsiyalarida o'z ifodasini topgan xalqaro-huquqiy ittifoqdir. Dastlab Hamdo'stlik printsipli quyidagilardan iborat bo'lgandi: Britaniya monarxi Hamdo'stlik barcha a'zolari uchun nominal davlat boshlig'i hisoblanadi, har bir mamlakatda uning tomonidan tayinlangan bosh gubernator vakillik qiladi. Biroq hozir umumiy davlat boshlig'i instituti Hamdo'stlikning atigi bir nechta mamlakatida e'tirof etiladi va u faqat rasmiyatchilik xususiyatiga ega.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) qisman millatlar hamdo'stligini eslatadi. MDH sobiq ittifoq tarqalib ketgandan keyin tashkil topgan. Biroq Rossiya davlati boshlig'i MDH mamlakatlarida nomiga bo'lsa-da, davlat rahbari hisoblanmaydi, balki faqat MDH davlatlari boshliqlaridan iborat muvofiqlashtiruvchi organning rahbari etib saylanadi.

Protektorat bir davlat amalda o'ziga qaram bo'lgan davlatga tashqi siyosiy va harbiy homiylik qilishiga asoslangan davlatlararo huquqiy ittifoqdir. Ichki siyosatda homiylikdagi davlat muayyan ma'nodagi mustaqillikka ega bo'ladi. Bunda homiylik qiluvchi davlatning tegishli organlari ayni paytning o'zida himoyadagi davlat vakolatlarini ham o'zlashtirib oladi. Protektorat sobiq mustamlakalar va ularning metropoliyalari o'rtasidagi munosabatlarning dastlabki bosqichida mavjud bo'lishi mumkin.

Uyushgan davlatlar shaklida yuzaga kelgan davlatlararo munosabatlar protektorat munosabatlariga o'xshab ketadi. Chunonchi, Puerto-Riko «asosiy» davlat — AQSH bilan uyushgan davlat hisoblanadi. Yuridik jihatdan bunday davlatlar faqat tashqi siyosatlarinigina «asosiy» davlat bilan kelishib olishlari kerak. Bu ularning tashqi suverenitetini rasmiyat nuqtai nazaridan cheklaydi. Lekin ular amalda ichki siyosatda ham, iqtisodiyotda ham «asosiy» davlatga qaramdir.

Bundan tashqari, tantanali ravishda e'lon qilingan federatsiya aslida unitar davlat bo'lib chiqqan holatlar ma'lum. «Sovet xalqi milliy sotsialistik davlatchiligining oliy shakli» hisoblangan sobiq ittifoq federatsiyasi xuddi shunday bo'lgandi.

Ittifoqdosh respublikalar SSSR Konstitutsiyasida mustahkamlangan ixtiyoriy birlashuv asosida yagona ittifoq davlati sifatida SSSRga kiradilar, deb hisoblanardi. SSR Ittifoqini tuzish haqidagi shartnoma (1922 yil) bu birlashuvning huquqiy asosi bo'lgandi. Biroq bu faqat qog'ozdagina shunday, ya'ni huquqshunoslar tili bilan aytganda, de jure bo'lib, amaldagi siyosat de facto markazdan turib amalga oshirilishi davom etavergan. Shunga o'xshash holatni Rossiyada hozir ham kuzatish mumkin. Chunonchi, bu erda ijro etuvchi hokimiyat rahbarlarini saylash – shahar va viloyatlar ma'muriyatlari boshliqlarini mamlakat prezidenti tomonidan tayinlanishi bilan qo'shib olib boriladi. Lekin joylardagi oliy mansabdor shaxslarni poytaxtdan turib tayinlash va ularning vakolatlarini belgilab berish federatsiya emas, unitar davlatning belgisidir. Bunda oldingi xatolarining ham ta'siri katta. Aytaylik, davlat-hududiy chegaralanishi davrida sobiq ittifoq millatlar manfaatlarini mutlaqo hisobga olinmagandi. O'sha vaqtlarda boshqacha bo'lishi ham mumkin emasdi. Zero, millat, millatga mansublik qandaydir ikkinchi darajali, asta-sekin barham topib ketadigan tushuncha deb qaralardi. Faqat birgina «millat» — yagona sho'ro xalqigina yashashga haqli edi.

Darhaqiqat, milliy g'ururi so'ndirilgan, madaniyati, tarixi, tili, urf-odat va qadriyatlari kamsitilgan, haq-huquqlari, izzat-nafsi yerga urilib ruhan ezilib, umidsizlikka tushgan xalq va millat mustamlakachilar o'ljasi edi. Mustabid sho'ro tuzumi zamonida O'zbekistonga nisbatan «mamlakat» atamasi hech qachon ishlatilgan emas. O'sha davrda kishilarni bewatanlikka targ'ib etuvchi, ona yurt, millat tushunchalarini ondan, yurakdan butkul chiqarib yuborishga qaratilgan makkorona siyosat olib borilgandi. Ayniqsa, tarixni, milliy o'zligimizni anglashga bo'lgan har qanday intilish g'alamislik, millatchilik, feodal o'tmishni qo'msash, baynalmilallikning ildiziga bolta urish sifatida baholanib, qattiq tayziqqa olingandi.

Qolaversa, mustabid sho'ro tuzumi davrida millatchilik deb atalgan hodisa aslida tub milliy qadriyatlarni, o'ziga xos xususiyatlarni, an'analarni saqlab qolishga intilish bo'lib, bu millatning ijtimoiy, ma'naviy va tarixiy rivojlanish subyekti sifatida o'zini saqlab qolishga intilishdan iborat asosli ehtiyoji edi. «Har qanday millat, u naqadar kichik bo'lmasin – insoniyatning boyligidir va har qanday milliy birlikning, uning til, madaniy va boshqa xususiyatlarining yo'q bo'lib ketishi Yer yuzidagi madaniy va genetik fondning, shaxs imkoniyatlarining qashshoqlashuviga olib keladi»¹.

Biroq tarix hamma narsani joy-joyiga qo'yishi yana bir bor o'z isbotini topdi: bunday davlat, to'g'rirog'i, davlat tuzilishining bu shakli o'limga mahkum bo'ldi.

Insoniyat uchun eng muhim saboqlardan biri shundan iboratki, davlat tuzilishining har qanday shaklida ham markaz bilan hududiy joylar o'rtasida vakolatlar har qanday milliy-etnik mojarolarning kelib chiqish ehtimolini qariyb yo'q darajaga olib boradigan omillarni yaratish imkonini beradigan tarzda taqsimlanishi darkor. Buni, albatta, yodda tutish lozim. Jumladan, Chechenistondagi voqealar buning yorqin dalilidir.

Mamlakatda ma'muriy hududiy bo'linishi masalalarini huquqiy asoslari

O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-huquqiy tizimi» deb atalgan XVI bobining 68-moddasida shunday deyilgan: «O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, qishloqlar, ovullar, shuningdek, Qorakalpokiston Respublikasidan iborat».

Konstitutsiyaning 69-moddasida esa Qorakalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshirilishi ko'rsatib utilgan¹⁶.

Mamlakatimizda ma'muriy hududiy tuzilish masalalari «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish tartibi to'g'risidagi Qonun bilan tartibga solinadi. Unga ko'ra¹⁷:

---

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi

ushbu Qonun viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullarni tuzish, tugatish, ularning chegaralarini o'zgartirish, ma'muriy markazlarni ko'chirish hamda aholi punktlarini shahar, shaharchalari turkumiga o'tkazish tartibini belgilaydi;

Viloyatlarni tuzish va tugatish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi;

Tumanlarni tuzish va tugatish tegishli viloyat va Toshkent shahri hokimlarining iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi;

Qoraqalpog'iston Respublikasida tumanlarni tuzish va tugatish Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi. (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining [69-moddasi](#));

Qishloqlar, ovullarni tuzish va tugatish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa — Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi;

Respublika (Qoraqalpog'iston Respublikasida), viloyat bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga, qoida tariqasida, kamida o'ttiz ming aholisi bo'lgan, muhim ma'muriy ahamiyat kasb etadigan, istiqbolli iqtisodiy va madaniy markazlar deb hisoblangan shaharlar kiritilishi mumkin;

Shaharchalar turkumiga sanoat korxonalari, qurilishlar, temir yo'l stantsiyalari va boshqa muhim obyektlar yaqinida joylashgan hamda qoida tariqasida kamida ikki ming aholisi bo'lgan aholi punktlari kiritilishi mumkin;

Shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli viloyat, Toshkent shahri hokimlarining iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi;

Shaharchalarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa — Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Ma'lumki, oxirgi yillarda Harakatlar strategiyasiga muvofiq mamlakatimiz ma'muriy hududiy tuzilishida hududlarning mavjud imkoniyat, salohiyat va rezervlarni ishga solish hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida»gi [Qonuniga](#) muvofiq hamda hududlarni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, shaharlarning rezerv va imkoniyatlarini to'liq ishga solish, bu boradagi strategik va eng muhim istiqbolli vazifalarni samarali hal etishda davlat boshqaruvi hamda mahalliy ijroiya hokimiyati organlarining muvofiqlashtirilgan faoliyatini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 iyundagi «Respublika bo'ysunuvidagi shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni qabul qilinganligi bu boradagi izchil islohotlarning davomidir. Unga ko'ra¹⁸:

Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida 12 ta shtat birligidan iborat Respublika bo'ysunuvidagi shaharlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'limi tashkil etildi.

Bo'lim Toshkent viloyatining Angren, Bekobod, Olmaliq, Ohangaron va Chirchiq shaharlari, Sirdaryo viloyatining Shirin shahri, Navoiy viloyatining Zarafshon shahri va Surxondaryo viloyatining Sharg'un shaharchasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha vazifalarni samarali hal etilishini ta'minlaydi.

---

¹⁷ “O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish tartibi to'g'risidagi Qonun. Manbaa Lex.uz

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 iyundagi “Respublika bo'ysunuvidagi shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Farmoni. Manbaa Lex.uz

Shuningdek, shaharlar iqtisodiyotining raqobatbardoshligini tubdan oshirish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, shaharlarni ishlab chiqarishga jalb etilmagan rezerv va imkoniyatlarini to'liq ishga solish, shaharlarda aholi daromadlari o'sishini ta'minlash kabi vazifalar bo'limning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Xulosa o'rnida Angren, Bekobod, Olmaliq, Ohangaron, Chirchiq, Shirin, Zarafshon shaharlari va Sharg'un shaharchasi viloyatlar bo'ysundurividan Respublika bo'ysunuviga o'tkazildi.

Yuqoridagilarga asoslanib O'zbekistonda ma'muriy hududiy tuzilishini quyidagicha ajratib ko'rsatish mumkin:

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri - (14ta);

Respublika bo'ysunuvdagi shaharlar (8ta) – Angren, Bekobod, Olmaliq, Ohongaron, Chirchiq, Shirin, Zarafshon shaharlari va Sharg'un shaharchasi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bo'ysunuvdagi tuman va shaharlar;

Tumanlar bo'ysunuvdagi shaharchalar, ovullar va aholi punktlari.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy – hududiy tuzilishi quyidagi asosiy taomillarga asoslanadi:

O'zbekiston Respublikasi hududining birligi va bo'linmasligi;

Davlat manfaatlari va tegishli hududlarda yashovchi aholi manfaatlarining uyg'unlashtirish;

O'zbekiston Respublikasi yagona davlat hokimiyatining fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari bilan uyg'unligi;

ma'muriy – hududiy tuzilish va ijtimoiy-iqtisodiy rayonlashtirishning o'zaro bog'liqligi;

oshkoralik va ma'muriy – hududiy tuzilish masalalarini hal etishda jamoatchilik fikrini hisobga olish.

Aholi punktlariga shahar maqomini berishning qonuniy masalalari va shahar aglomeratsiyasi

Mamlakatimizda shahar maqomini berish «Shaharsozlik» kodeksi bilan tartibga solinadi. Shaharsozlik normalari va qoidalari shaharsozlikning asosi bo'lib, ular O'zbekiston Respublikasi va uning qismlari hududlarini rivojlantirish va qurishni rejalashtirish, binolar, inshootlar hamda boshqa obyektlarning loyihalashtirilishi, qurilishi va rekonstruksiyasi, binokorlik materiallari va buyumlarini ishlab chiqarish sohalardagi normalar va qoidalarni belgilaydi.

Aholi punktlari shaharlar, shahar posyolkalar va qishloq aholi punktlariga (qishloqlar, ovullar) bo'linadi.

Aholi soniga qarab shaharlar quyidagilarga bo'linadi:

eng yirik aholi punkti - aholisining soni bir milliondan ortiq kishidan iborat;

yirik aholi punkti- aholisining soni ikki yuz ellik mingdan bir milliongacha kishidan iborat;

katta aholi punkti - aholisining soni yuz mingdan ikki yuz ellik minggacha kishidan iborat;

o'rtacha aholi punkti - aholisining soni ellik mingdan yuz minggacha kishidan iborat;

kichik aholi punkti - aholisining soni ellik minggacha kishidan iborat.

Aholi soniga qarab qishloq aholi punktlari quyidagilarga bo'linadi:

yirik aholi punkti - aholisining soni besh mingdan ortiq kishidan iborat;

katta aholi punkti - aholisining soni uch mingdan besh minggacha kishidan iborat;

o'rtacha aholi punkti - aholisining soni bir mingdan uch minggacha kishidan iborat;

kichik aholi punkti - aholisining soni bir minggacha kishidan iborat.

Urbanizatsiya dunyo bo'ylab jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan jarayon bo'lib, uni harakatlantirayotgan kuch mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yuksalayotganligidir. Yer yuzida shaharlar va ular aholisining soni o'sib, maydoni kengayib bormoqda. Turli miqyosdagi

shaharlarning mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyatining kundan-kunga ortib borayotganligi ham sir emas. Shaharlar nafaqat kengaymoqda, balki ularning o'z atrofidagi boshqa shaharlar bilan integratsiyalashuvi kuchayib, o'zaro aloqadorlikda rivojlanuvchi aholi manzilgohlari guruhlarini paydo bo'lmoqda. Bu holat aglomeratsiyalarni vujudga keltiradi.

Shaharlar aglomeratsiyalari murakkab tuzilishga va hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga katta ta'sir kuchiga ega. Shu sababli, urbanizatsiya jarayonining jadallashib borayotganligi aglomeratsiya hodisasini o'rganishni taqozo etadi. Aglomeratsiya katta miqdordagi aholi istiqomat qiluvchi yirik hududlarni kompleks ravishda o'zlashtirish usullaridan biri bo'lganligi sababli, hozirgi kunda geosiyosiy ta'sir markazlarini shakllantirishning muhim dastaklaridan biriga ham aylanib ulgurgan. Ushbu jarayonni o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishiga yana bir sabab dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida iqtisodiy o'sish va rivojlanish ko'rsatkichlari barqarorligining pasayib borishidir. Hududiy rivojlanishning samarali modellarini amaliyotga joriy etish ijtimoiy-iqtisodiy tizimning barqarorligini oshirish vositalaridan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, hududiy rivojlanishni ta'minlash masalasi barcha mamlakatlar, xususan, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy siyosatining ham asosiy yunalishlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga muvofiq tasdiqlangan «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha «Harakatlar strategiyasi»ning asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali foydalanish etib belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan olib borilayotgan mintaqaviy siyosat hududiy muvozanatlilikni ta'minlash, urbanizatsiyalashuv va hududlararo integratsiyalashuvni jadallashtirish yo'li bilan mintaqalar iqtisodiyotining kompleks rivojlanishiga erishishga qaratilgan. Bu hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan to'g'ri tashkil etishning naqadar dolzarb masala ekanligining isbotidir.

Inson hayot kechirishi uchun qulay makon yaratish usuli sifatida aglomeratsiya murakkab va fanlararo tushuncha bo'lib, iqtisodiyot, arxitektura, qurilish, sotsiologiya, psixologiya, madaniyat va boshqa sohalarga oid bilimlarni talab qiladi. Shu sababli, zamonaviy fanda «aglomeratsiya» tushunchasining umume'tirof etilgan ta'rifi mavjud emas. Aglomeratsiyaning normativ-huquqiy hujjatlarda ham ta'rifi keltirilmagan. Bu masaladagi munozara hanuz davom etmoqda. Dunyo olimlari aglomeratsiyaning modellari, ularning afzallik va kamchiliklari, ijobiy va salbiy oqibatlari xususida hamon bahs olib bormoqdalar, Shundan kelib chiqib, ushbu munozaralardagi ayrim muammoli savollar ustida to'xtalishga qaror qildik.

Aglomeratsiya (lot. agglomerare - birlashtirmoq, to'plamoq) yaqin hududdagi shaharlarning o'zaro «ortilishi», hudud aholisining mehnat va turmush jarayonlaridagi aloqadorligining ortishi hisobidan vujudga kelgan hodisadir. O'zbekiston Milliy Entseklpediyasida keltirilgan ta'rifga ko'ra, aglomeratsiya - bu aholi manzilgohlari, asosan shaharlar, shuningdek qishloqlarning intensiv xo'jalik, mehnat va madaniy-maishiy hamda rekreatsion aloqalar bilan bog'lanib, yagona birlikni tashkil qilgan kompakt hududli guruhidir¹⁹. Rus geograf olimi A.N.Lola ushbu atamaga «ishlab chiqarish, mehnat, madaniy maishiy, rekreatsion va boshqa sohalarda o'zaro aloqador bo'lgan shahar, qishloq va dala hovlilar joylashgan manzilgohlarning hamda landshaftlarning bir butun tizimidir» deb ta'rif bergan²⁰. Rus mintaqashunos olimi V.N.Petrov esa aglomeratsiyalarga «bir hududda to'plangan shahar va boshqa aholi manzilgohlarining to'planishi bo'lib, ular o'sish jarayonida o'zaro yaqinlashadilar va ular orasida xo'jalik, mehnat va madaniy-maishiy aloqalar kuchayib boradi» deb ta'rif bergan.

Xulosa o'rnida, aglomeratsiya murakkab hududiy dinamik tizim bo'lib, uning elementlari ishlab chiqarish, ijtimoiy, madaniy va xo'jalik aloqalarida, shuningdek infratuzilma va resurs salohiyatidan foydalanishda bir butunlikda namoyon bo'ladi. Bu bir butunlik hududda mujassamlashgan resurslardan yanada samaraliroq foydalanish imkonini beradi.

---

¹⁹ O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi, A-harfi. T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2009. B.149.

²⁰ Lola A.M. Osnovo gradovedeniya i teorii goroda. M.: Izd-vo: «KomKniga», 2005. Str.202.

Aglomeratsiyalarning hosil bo'lishi sanoatning hamda urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi bilan bog'liq. Boshqa tomondan, aksariyat hollarda shaharlar sonining ko'pligi, yirik shahar va shahar aglomeratsiyalarining mavjudligi hudud ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatining yuqoriligini ko'rsatadi²¹. Demak, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, urbanizatsiya va aglomeratsiya tushunchalari doimo yonma-yon yuradi va biri ikkinchisini taqozo etadi. Aglomeratsiyalar dunyoning barcha rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarida shakllangan. Bombay (Hindiston) shahar aglomeratsiyasida 20 million, Rio-de Janeyroda (Braziliya) 12 million, Myunxen (Germaniya) aglomeratsiyasida esa 2 million aholi istiqomat qiladi. O'zbekiston Respublikasi mintaqalarida ham o'nlab aglomeratsiyalar mavjud. Ular orasida eng yiriklari Toshkent, Samarqand, Farg'ona-Marg'ilon, Andijon, Namangan aglomeratsiyalaridir. Masalan, Toshkent aglomeratsiyasi aholisi soni bugungi kunga kelib 4 milliondan oshib ketdi. Bu mamlakatdagi eng yirik aglomeratsiya bo'lib, ishlab chiqarish salohiyati ham eng yuqoridir. Aglomeratsiyalarni aniqlashning umume'tirof etilgan yagona usuli mavjud emas. Jahon amaliyotida asosiy ko'rsatkich sifatida aglomeratsiya markazining aholisi soni (100 mingdan kam emas), shahar atrofidan shaharga etib olish uchun sarflanadigan vaqt (1,5 soatdan 2 soatgacha), aglomeratsiya zonasi aholi manzilgohlarining soni (kamida 3 ta), yo'ldosh shaharlar aholisi soni (50 ming kishidan kam emas), aglomeratsiya aholisining soni (kamida 110 ming kishi), shahar aholisining ulushi (kamida 10 foiz) va aglomeratsiyaning yetuklik koeffitsienti kabilardan foydalaniladi. Rus olimi P.M.Polyan tomonidan taklif etilgan aglomeratsiyaning yyetuklik darajasini aniqlash formulasi quyidagi shaklga ega:

$$K_{\text{etuk}} — R_x (M_x m Q N_x n)$$

Bu erda:

K_{etuk} - aglomeratsiyaning yyetuklik koeffitsienti;

R - aglomeratsiyaning shahar aholisi soni;

M va N - mos ravishda, shaharlar va shaharchalar soni;

m va n - ularning aglomeratsiya shahar aholisi sonidagi ulushi.

Formula muallifining fikriga ko'ra, aglomeratsiyaning shakllanganlik mezoni K ning 1 ga teng bo'lgan holatidir²². XXI asrda hududlarning rivojlanishini mintaqashunos olimlar asosli ravishda oqilona amalga oshirilgan mintaqaviy siyosat bilan bog'laydilar. Bunday mintaqaviy siyosat aglomeratsiyalar doirasida aholi uchun qulay turmush va mehnat sharoitlari yaratib berilishini nazarda tutadi. Aglomeratsiya hududiy rivojlanish nazariyasida yangi tushuncha bo'lmasada, ilm-fan taraqqiyoti bilan uning yangidan-yangi qirralari ochilmokda, zamonaviy modellari yaratilmoqda. Ushbu modellar mintaqashunos olimlarning aholi turmush darajasi, shaharsozlik siyosati, hududiy rejalashtirish va sanoatning rivojlanishi borasidagi tasavvurlarini ro'yobga chiqarish imkonini beradi.

Aglomeratsiyalarning makondagi rivojlanishining bir qator modellarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- Bir markazli;
- Ko'p markazli;
- Tarqoq;
- Chiziqli.

Bir markazli model «markaz-yo'ldosh shaharlar» tizimi shaklida bo'lib, rivojlanish jarayoni markazda jadal kechadi. Bu model ilk bor Kristallarning markaziy o'rinlar nazariyasida asoslab berilgan. Bunda markaziy shahar yetakchi bo'lib, yo'ldosh shaharlarni muhim xizmatlar bilan ta'minlaydi. Modelning afzalligi shundaki, aglomeratsiya doirasida resurslarning mujassamlashuvini ta'minlash va ularni mahalliy hududlar rivojiga yo'naltirish mumkin. Bunda kichik turur-joy va sanoat zonalari, transport va infratuzilmaning samarali tarmoqlari barpo

²¹ A.Soliev. O'zbekiston geografiyasi (O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi). T.: "Universitet", 2014. B.26.

²² Lappo G., Polyani P., Selivanova T. Administrativno territorialnoe preobrazovaniya i razvitie aglomeratsiy. M.: Izdvo:«KomKniga», 2011. Str.123.

etilishini kuzatish mumkin. Modelning kamchiligi shundaki, dolzarbligini yo‘qotgan yo‘ldosh shaharlar resurslarining boshqa hududlarga «oqib» chiqib ketishi natijasida rivojlanmay qoladi. Bu modelda aholi manzilgohlarining notekis rivojlanishi natijasida mahalliy mehnat migratsiyasi kuchayadi. Model ko‘proq rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan O‘zbekistonga ham xosdir (Buxoro, Samarqand, Navoiy, Qo‘qon va boshqa shaharlar aglomeratsiyalari).

Ko‘p markazli (tarmoqli) modelda aglomeratsiya tarkibidagi qo‘shni shaharlar teng huquqli bo‘lib, barcha masalalarda bir-birini to‘ldirib turadilar va mintaqaviy hamkorlikda rivojlanadilar. Bunda har biri biror tarmoqqa ixtisoslashgan mustaqil markazlar tarmog‘i shakllanadi. Gorizontaal mehnat taqsimotining rivojlanishi natijasida uncha katta bo‘lmagan migratsion yo‘qotishlar bo‘lishi mumkin. O‘zbekistonda ushbu model asosida Angren-Olmaliq, Farg‘ona-Marg‘ilon kabi shaharlar aglomeratsiyalari rivojlanmoqda. Masalan, Angren-Olmaliq shahar aglomeratsiyasida markaz shaharlarning biri yoqilg‘i-energetika (Angren), boshqasi rangli metallurgiya (Olmaliq) tarmog‘iga ixtisoslashgan. Ushbu shaharlar va ularga yondosh boshqa aholi manzilgohlari orasida ishlab chiqarish kooperatsiyasi, mehnat munosabatlari, xususan, mayatnikli migratsiya va savdo aloqalari yaxshi rivojlangan.

Tarqoq va chiziqli aglomeratsiya modellarini tadbiiq qilish biroz munozarali masala hisoblanadi. Tarqoq model aholini tovar va xizmatlar bilan ta‘minlovchi markazlarning aglomeratsiya hududi bo‘ylab bir tekisda taqsimlanishini nazarda tutadi. Bu model qishloq aholi manzilgohlarini joylashtirish uchun qulay bo‘lib, qishloqlar yoki fermalarning bunday tarqoq joylashuvi AQSH, Kanada, Avstraliya va Boltiqbo‘yi mamlakatlariga xos. Chiziqli modelda aholi manzilgohlari transport magistrallari bo‘ylab o‘ziga xos «nur»lar hosil qilgan holda joylashadilar. Bunda aholi manzilgohlarining o‘zaro emas, markaz bilan aloqalari yaxshi rivojlangan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, aglomeratsiyalar tarkibiy tuzilishining ikki modeli mavjud: bir markazli va ko‘p markazli. Tarqoq va chiziqli submodellar alohida model hisoblanmay, yuqoridagi modellar tarkibida uchraydi. Aglomeratsiyaning qaysi model asosida rivojlanishi uning tarkibidagi shahar va qishloq aholi manzilgohlarining joylashuvi, hududiy mehnat taqsimotidagi o‘rni va ixtisoslashuvi hamda o‘zaro aloqalarning mazmunidan kelib chiqadi. Aglomeratsiyalarning rivojlanishi ham ijobiy, ham salbiy natijalarga olib keladi. Hududning aglomeratsiya shaklida rivojlanishining ijobiy jihatlariga yuqori malakali kadrlarni jalb qilish uchun qulay sharoit yaratilishi, aholi turmush darajasining o‘shishi kabilarni kirg‘izish mumkin. Salbiy jihatlar sifatida aholi migratsiyasi natijasida ba‘zi aholi manzilgohlarining bo‘shab, rivojlanmay qolishi va mahalliy boshqaruvning susayishini e‘tirof etish mumkin. Shuni ta‘kidlash lozimki, bugungi kunda aglomeratsiyalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlash va hududiy boshqaruvni samarali tashkil etish jihatidan ko‘p markazli model ancha qulay. O‘zbekistonda ham bir markazli aglomeratsiyalarning ulushi ancha yuqori. Ularning ko‘pchiligida yo‘ldosh shaharlar iqtisodiyotini yuksaltirish imkoniyatlari mavjud. Masalan, Andijon aglomeratsiyasi tarkibidagi Andijon-Asaka-Shahrixon uchburchagi ancha yaxshi shakllangan bo‘lib, Asaka va Shahrixon shaharlarining rivojlanishiga biroz turtki berilsa, aglomeratsiyaning Farg‘ona mintaqasi iqtisodiyotidagi ahamiyati yanada ortishiga erishiladi. Bu taklifni Samarqand, Kattaqo‘rg‘on va Jomboy shaharlariga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Shu o‘rinda modelning bir kamchiligini ham ta‘kidlab o‘tish lozim: ko‘p markazli aglomeratsiyalarning faoliyatini tashkil etishda infratuzilmani barpo etish xarajatlari ancha yuqori bo‘ladi. Shunga qaramay, ushbu model hududda ishlab chiqarish korxonalarini va infratuzilma obyektlarini oqilona va qulay joylashtirish, insonlarning mehnat qilishi, yashashi va dam olishi uchun munosib sharoit yaratish yo‘li bilan aholi turmush darajasi o‘shishini ta‘minlash imkoniyatiga ega.

Nazorat savollari

1. Davlat tuzilishi shakli deganda nimani tushunasiz?
2. Prezidentlik respublika boshqaruv shakli to‘g‘risida tushuncha bering?

3. Mamlakatimizda ma'muriy hududiy tuzilish masalalari qanday huquqiy hal etiladi?
4. Shaharlar aglomeratsiyalari deganda nimani tushunasiz?
5. Mamlakatimizdagi aglomeratsiya hududlariga izoh bering?
6. Rus olimi P.M.Polyan tomonidan taklif etilgan aglomeratsiyaning yetuklik darajasi qanday aniqlanadi?
7. Aglomeratsiyalarning qanday modellarini bilasiz, ularning bir-biridan farqlari nimada?

3.3. Mintaqa tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklari

Jamiyat va tabiat orasidagi o‘zaro aloqalar bilan bog‘liq bo‘lgan muammo-masalalar ustida qator fan vakillari tadqiqotlar olib boradilar. Ammo bu borada mintaqaviy iqtisodiyot fani alohida o‘rin tutadi. Chunki tadqiqot obyekti tabiat, aholi, xo‘jalik bo‘lib kelgan va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, ularning kelajagi to‘g‘risida ish olib borish ushbu hududiy fanlar uchun nihoyatda muhimdir.

Tabiiy resurslar xaqida so‘z borganda eng avvalo bir masalani yaxshi tushunib olish lozim. Ma‘lumki, tabiiy resurslar tugallanib qoladigan va tugallanmaydigan resurslarga bo‘linadi. Tugab qoladigan resurslar qatoriga masalan, yer osti va yer usti boyliklari kiradi. Shuning uchun ulardan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish lozim bo‘ladi. Tugallanmaydigan tabiiy resurslarga asosan quyosh energiyasi, shamol, okean va dengiz suvlari tufayli olinadigan energiya kiradi.

O‘z navbatida, tugallanib qoladigan tabiiy resurslar ikki qismga—tiklanishi mumkin bo‘ladigan va qayta tiklanmaydigan resurslarga bo‘linadi. Tiklanadigan tabiiy resurslar qatoriga o‘rmon, suv, tuproq kiradi va ularning ayrimlarining qayta tiklanishi uchun uzoq vaqt kerak bo‘ladi.

Ishlab chiqarish o‘zib borgan sari tabiiy resurslarning deyarli barcha xillaridan foydalanish darajasi ham orta boradi. Tabiiy resurslar borasida gap borganda tabiiy boyliklar mamlakat milliy boyligi tarkibiga kiradimi yoki yuqmi?— degan savol tug‘iladi. Albatta, ushbu savolga rad javobini berish ma‘qulroq. Chunki milliy boylik tarkibiga inson mehnati natijalari: ishlab chiqarish fondlari, haxsiy mulk, mablaglar kiradi. Shu bilan birga tabiiy resurslar milliy boylik vujudga keltirishda ishtirok etadigan ijtimoiy mehnatga kiradigan sarf-xarajatlarga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Shuni aniq aytish mumkinki, ijtimoiy ishlab chiqarishda tabiiy boyliklar muhim omillardan biri bo‘lib hisoblanadi. Tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar jamiyat yoki biron-bir alohida olingan mamlakat hayotiga bevosita va bilvosita ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Ular ayrim xo‘jalik tarmoqlarini rivojini tezlatish va aksincha sekinlashtirishga ham olib keladi. Bu jihatdan mustaqil mamlakatimiz o‘ziga xos va qulay afzalliklarga ega.

O‘zbekiston Osiyo qit‘asida, geografik o‘rni jihatidan hududning ikki yirik daryosi bo‘lmish Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida joylashgan. Ustyurt platosining shimoli-sharqiy qismi, Orol dengizining g‘arbiy chekkasi O‘zbekistonning eng shimoliy nuqtasi ($45^{\circ}36'$ shimoliy kenglik), Termiz haxri esa ($37^{\circ}11'$ shimoliy kenglik) janubiy nuqtasi bo‘lib hisoblanadi. G‘arbiy nuqtasi Ustyurt platosining 56° sharqiy uzoqligida, sharqiy nuqtasi Farg‘ona vodiysining Kirg‘iziston bilan chegaradosh qismida ($73^{\circ}10'$ sharqiy uzoqlik) joylashgan.

Tabiiy - geografik sharoiti nuqtai nazardan oladigan bo‘lsak, O‘zbekiston qator qulayliklarga ega bo‘lgan mintaqalardan hisoblanadi. Respublika maydoni $448,9$ ming km^2 ga teng bo‘lib, u g‘arbdan sharqqa 1425 km ga, shimoldan janubga esa 930 km ga cho‘zilgan. O‘zbekiston o‘z maydoniga ko‘ra Evropaning Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, Shveysariya, Avstriya kabi mamlakatlar maydonini qo‘shib hisoblaganda ham ulardan kattalik qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi qator mamlakatlar bilan shimolda Qozog‘iston, sharq va janubi-sharqda Kirg‘iziston va Tojikiston, g‘arbda Turkmaniston, janubda Afg‘oniston davlatlari bilan chegaradosh. Respublikamiz davlat chegaralarining umumiy uzunligi 6221 kilometr ga teng bo‘lib, undan 2203 km Qozog‘iston, 1621 km Turkmaniston, 1161 km Tojikiston va 109 km Kirg‘iziston va, nihoyat, 137 kilometri Afg‘oniston davlatiga to‘g‘ri keladi.

Respublika reliefi bir xil bo‘lmay, uning janubi-g‘arbiy qismlari asosan tekisliklardan iborat. O‘zbekistonning tekisliklardan tashkil topgan qismi butun maydonining qariyb uchdan ikki qismini egallagan. Qolgan uchdan bir qismi esa tog‘ va tog‘ yonbag‘rlaridan iborat bo‘lib, ular Respublikaning sharqiy hamda janubi-sharqiy qismini egallagan. O‘zbekistonning Tyanshon va Xisor — Oloy tog‘ tizmalari tarkibiga kiruvchi ana shu tog‘li o‘lkalari Tojikiston va Kirg‘iziston hududidagi tog‘liklar bilan tutashgan; O‘zbekistonga kirib keladigan Ugom, Pskom,

Chotqol, Turkiston, Zarafshon tog' tizmalari shimoli-g'arb va janubi-g'arb tomon asta-sekin pasaya boradi va tekisliklarga qo'shilib ketadi.

Mamlakat hududidagi tog'larning eng baland qismi 4643 metrga teng. O'zbekistonning janubiy-sharqiy qismini egallagan tog'liklar Respublikaning suvga bo'lgan talab - ehtiyojini ma'lum jihatdan ta'minlab turishda ahamiyat kasb etadi.

Tog'lar orasida kattagina maydonlarni egallagan cho'kma-botiqlar mavjud. Ular jumlasiga Farg'ona, Sangzor — Nurota, Samaqand, Qashqadaryo va Surxondaryo botiklari kiradi. «Farg'ona vodiysi» deb nom olgan Farg'ona botigi tog'lar oralig'idagi yirik hudud bo'lib, uning uzunligi 370 kilometrga teng. Farg'ona vodiysi uch tomondan tog'lar bilan qurshalgan, u faqat g'arb tomondangina ochiq.

Respublika doirasidagi tekislik qismiga Ustyurt yassitog'ligining bir qismi, Quyi Amudaryo, Qizilkum qumliklari kiradi. Qizilqum sahrosining markaziy va janubi-g'arbiy qismida Bukontov, Oltintov, Kukpatov kabi adirlar mavjud.

O'zbekiston tabiiy sharoitining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bu erda tez-tez yer qimirlash ruy berib turadi. Yer qimirlash kuchi ayrim hollarda sakkiz-to'qqiz ballga etishi mumkin. Chunonchi, 1823 yilda Farg'onada, 1889 va 1902 yillarda Andijonda, 1866 va 1868 yillarda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan zilzilalar katta vayronalarga sabab bo'lgan. 1966 yil 26 aprel tongida Respublika poytaxtida katta kuch bilan bo'lib o'tgan zilzila ko'pchilikning yodida. Bu zilzila oqibatida shahar ikki mln. km² ga teng bo'lgan uy-joydan mahrum bo'ldi, yuzlab maktablar, bolalar bog'chalari va yasllilar, kasalxonalar, ma'muriy binolar, madaniyat, fan tashkilotlariga katta shikast etkazildi. Bu zilziladan shaharning markaziy qismi ayniqsa katta talafot kurdi.

Mamlakatimiz tabiati o'zining serquyoshligi bilan ajralib turadi. Uning Osiyo qit'asi markazida, okean va boshqa suv xavzalaridan uzoqda joylashganligi, iqlimning quruqligi, yog'in-sochinning kamlamiga sabab bo'ladi. Respublika iqlimi kushni Eron va Afg'oniston uchun xos bo'lgan o'zgaruvchan subtropik iqlimda ma'lum darajada farq qiladi. Bu farq relef xususiyatlari bilan bog'liq.

Mamlakatimizning eng sovuq davri yanvar oyidir. Ayrim yillarning bu davrida sovuq minus 35 - 38 darajaga etadi. O'zbekistonning eng shimoliy qismida qish qariyb 5 oyga cho'zilsa, vodiylarda 1,5 - 2 oy davom etadi, xolos.

Ba'zan, qish mavsumi O'zbekistonda juda sovuk keladi. 1968—1969 va 1993—1994 yillardagi kish bunga misol bo'la oladi. 1994 yil yanvarida Ustyurtda sovuq 33 — 35 darajaga etdi. Qizig'i shundaki, xuddi ana shu paytda Sobiq SSSR ning eng sovuq mintaqalaridan biri bo'lgan Yoqutistonda harorat ham aynan shu darajada bo'lgan.

Iyo'l, tog'li tumanlarda esa iyul —avgust Respublika yozining eng issiq davridir. Bu davrda vodiylar va tog' yonbag'rlarida xarorat o'rtacha 25 —30 darajaga etsa, janubiy viloyatlarda u 30 — 35, ayrim viloyatlarda 40 — 42 darajadan ham oshib ketadi. O'zbekistonning eng jazirama issiq bo'ladigan Termiz shahrida 1944 yilning iyo'l oyida harorat plyus 50 darajaga etganligi qayd qilingan.

O'zbekiston yog'in-sochin kam tushadigan qurg'oqchil mintakalar qatoriga kiradi. Buning ustiga barcha hududlarda yog'in miqdori bir tekisda emas. Respublikaning ko'pchilik joylarida yillik yog'in miqdori 200 — 300 mm ni tashkil etadi. Yog'ingarchilik eng kam bo'ladigan hududlarga quyi Amudaryo va qizilqum chullari kiradi. Bu erlarga yil davomida yoqqan yog'in miqdori juda oz. Tekisliklardan sharq va janubi-sharqqa borgan sari yog'ingarchilik ko'payib boradi va u tog'li hududlarga yaqinlashgan joylarda 900-950 mm ga etadi. Qishloq xo'jalik ekinlariga suv eng zarur bo'lgan paytga kelib yog'ingarchilik ayniqsa kamayib ketadi va suv tanqisligi boshlanadi. Yer usti suvlari Respublika hududlari buyicha nihoyatda notekis taqsimlangan. Mamlakat xududining uchdan ikki qismini egallaydigan poyonsiz tekisliklarda suv manbalari juda oz. Ayni paytda mamlakat sharqidagi tog'liklarda daryo shahobchalari ko'p. Yer usti suvlarining bu tarzda hududlar buylab notekis taqsimlanishi tabiiy sharoit xususiyatlari bilan borlikdir. Respublikada hukm surayotgan suv tanqisligi ayniqsa qishloq xo'jaligining rivojlanishida katta muammo bo'lib qolmoqda.

Mamlakatimizning suvga bo'lgan ehtiyojini qondirish borasida ikki yirik daryo — Amudaryo va Sirdaryo katta o'rin tutadi. Bu ikki azim daryodan biri — Sirdaryoning uzunligi 137; Amudaryoniki esa—1437 km ga teng. Sirdaryo Amudaryodan uzunligiga qaramay, suv xajmiga ko'ra undan keyin turadi.

O'rta Osiyoning bu ikki daryosi Sirdaryo va Amudaryo havzasini hosil qiladi. Sirdaryo havzasiga Norin, Qopadaryo, Chirchiq Ohangaron, Suh Isfara, Oqbura, Isfay-ramsoy, Shohimardon, G'ovasoy va Kosonsoy kiradi. Amudaryo havzasi esa Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, To'polangdaryo, Sherobod daryolaridan tashkil topadi.

Amudaryoning ham, Sirdaryoning ham asosiy o'zani o'zining o'rta va quyi oqimlari doirasidagina Respublika hududidan oqib o'tadi, xolos. Yana shuni ta'kidlab o'tish lozimki, Amudaryo va Sirdaryo O'zbekistonning suvga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirolmaydi. Suv tanqisligini biroz bo'lsa ham yumshatish kichik daryolar va yer osti suvlari zimmasiga tushadi.

O'rta Osiyo va shu jumladan, O'zbekistondagi daryolarga suv beruvchi asosiy manba qor va muzliklardir. O'lkamizda suv tanqisligi ko'p yillar davomida sezilib kelinadi. Shu tufayli Respublikaning qator hududlarida bir nechta kanallar qurilgan. Bu borada sug'orish ustalarining amalga oshirgan ishlari kishini lol qildiradi. Xalq orasidan chiqqan bunday mutaxassislar tomonidan amalga oshirilgan ishlar qator olimlar, tarixchi, arxeolog va chetdan kelgan sayyohlarni hayratga soladi.

Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon vodiysidagi Isfara, Suh Quvasoy kabi soylardan foydalanish maqsadida ana shunday kanallar vujudga keltirilgan, Respublika hududlarida qazilgan kanallardan yerlarni sug'orish ishlaridagina emas, balki elektr stantsiyalar qurish uchun ham foydalanib kelingan. Narpay, Katta Farg'ona, Janubiy Farg'ona, Shimoliy Farg'ona, Eski Anhor, Amu-Buxoro, Katta Namanganga o'xshash kanallar va boshqa suv inshootlari shular jumlasidandir.

O'zbekiston hududida anchagina ko'llar mavjud. Ammo ularning ko'pchiligi kichik ko'llar hisoblanadi Ular orasida eng yirigi Orol kulidir. Bu kul ancha maydonni egallagani tufayli u dengiz deb yuritiladi. Biroz kattaroq qo'llar qatoriga Sudoche va Arnasoy kiradi.

Bir vaqtlar O'zbekistonning kemachilik va baliqchilik sohalarida muhim o'rin tutib kelgan Orol dengizining mavqei hozirgi davrga kelib ancha pasaydi. Amu va Sirdaryoning Orolga olib keladigan suv miqdori ancha kamayib ketdi. Natijada uning suv sath bir necha metrga pasaydi qirg'oqlari esa o'nlab metrga chekindi, Orol muammosi vujudga keldi.

Ko'zga ko'ringan mutaxassis-ekspertlar fikricha dolzarb masala Orol dengizining avvalgi qiyofasini tiklash emas, uning hozirgi sathini caqla6 qolishdan iboratdir.

Orol dengizi fojiasi oqibatida vujudga kelgan ekologik vaziyat endilikda mamlakat doirasidan chiqib butun sayyora muammosiga aylandi. Ushbu muammoni birorta davlat o'z kuchi, mablag'i bilan bajarishga ojizlik qiladi. Demak, Evropa mamlakatlari, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va jahon miqyosidagi qator nufuzli boshqa tashkilotlar ham bu yirik muammoga diqqat-e'tiborini kuchaytirishlari lozim.

Toshkent, Ashxobod, Toshhovuz, Nukus kabi shaharlarda Orol muammosiga bag'ishlangan yirik Xalqaro anjumanlar o'tkazildi. Bu anjumanlarda o'nlab mamlakat vakillari ishtirok etdilar.

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqida jahon jamoatchiligi diqqat-e'tiborini yana bir bor Orol muammosiga qaratdi.

Xususan, «Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash bilan bog'liq muammolar to'g'risida so'z yuritar ekanmiz, mintaqaning umumiy suv zaxiralaridan oqilona foydalanish kabi muhim masalani chetlab o'tolmaymiz. Bugungi kunning eng o'tkir ekologik muammolaridan biri – Orol halokatiga yana bir bor e'tiboringizni qaratmoqchiman. Mana, mening qo'limda – Orol fojiasi aks ettirilgan xarita. O'ylaymanki, bunga ortiqcha izohga hojat yo'q.

Dengizning qurishi bilan bogʻliq oqibatlarni bartaraf etish xalqaro miqyosdagi saʼy-harakatlarni faol birlashtirishni taqozo etmoqda deb taʼkidladi²³.

Respublikada suv etishmasligi nazarda tutilib sunggi yillarda qator suv omborlari barpo etildi. Hozir ularning soni 45 taga etdi. Ular orasida Chorvoq, Ohangaron, Tollimarjon, Tuyabugʻiz, Janubiy Surxon, Chimqurgʻon, Sardoba va boshqa suv omborlari bor. Qashqadaryo vohasining yirik suv inshootlari, jumladan jahonda tengi yuq 6 ta nasos stantsiyalari Amudaryodan 1 soniyada 240 m³ suvni 132 metr balandlikka — Tollimarjon suv omboriga chiqarib turadi.

Respublikada bir necha shifobaxsh mineral suv manbalari mavjud. Ayniqsa, tarkibida oltingugurt, vodorod, yod, radiy, radon kabilar boʻlgan suvlar katta ahamiyat kasb etadi. Ularning koʻpchiligi Kavkazning mashhur shifobahsh manbalaridan qolishmaydi. Mamlakatimizda maʼdanli suv manbalaridan foydalanish maqsadida Chimyon, Chortoq, Yangiyoʻl, Turon kabi sanatoriyalar tashkil qilingan.

Oʻzbekistonning oʻsimliklar dunyosi ham nihoyatda boy. Oʻsimliklar orasida tarkibida efir moylari boʻlgan 25 ming xildan ortiq oʻsimliklar mavjud. Respublika oʻsimlik dunyosi borasida fikr yuritganda Amudaryo etaklaridagi keng kamishzor maydonlarni ham aytib oʻtish lozim. Ulardan muynasi qimmat boʻlgan ondatralarni koʻpaytirish, qushlar quriqxonasi, chorva mollari uchun ozuqa maydoni sifatida foydalanish mumkin. Togʻ yaylovlarining koʻp joylarini egallab olgan mevazor, rezavor va yongʻoqzorlar iqtisodiyotning muhim tarmogʻi boʻlgan asalarichilikni rivojlantirish imkonini beradi.

Mavjud oʻsimliklarning qariyb 30 foizi faqat Respublikamizda uchraydi. Mamlakatdagi oʻsimliklarning kam qismi chorvachilikda ozuqa boʻlib xizmat qiladi.

Oʻzbekistonda yer osti boyliklari ham koʻp. Maʼlumki hozirgi zamon ishlab chiqarishi va eng avvalo sanoatda mahsulotlar ishlab chiqarish asosan yer osti boyliklarga asoslanadi. Bu borada mamlakatimiz katta qulayliklarga ega. Tabiat yurtimizga turli-tuman xom ashyolarni inʼom etgan.

Oʻzbekistan zamini shuncha koʻp boyliklarga egaki, bu jihatdan jahon xaritasida Oʻzbekistonga teng keladigan davlatlar uncha koʻp emas.

Darxaqiqat, Respublikamizda Mendeleev davriy tizimida aks ettirilgan elementlarning koʻpchiligi mavjud.

Yer osti boyliklari orasida mis, qurgʻoshin, oltin, kumush, ruh volfram, uran, tabiiy gaz, neft, koʻmir, allyuminiy xom ashyosi, tuz, qimmatbaho toshlar, marmar, kaolin, ozokerit, korund kabilar bor.

Mutaxassis-olimlarning hisob-kitob qilishlaricha, Respublikamiz yer bagʻridagi foydali qazilma boyliklar zaxirasi 3,3 trillion AQSH dollariga teng.

Oʻzbekiston turli foydali qazilmalar: mis, kumush, oltin, kurgʻoshin, tabiiy gaz kabi qator konlar zaxirasi buyicha jahon miqyosida koʻzga koʻringan oʻrinlarni egallaydi.

Yer osti boyliklari toʻgʻrisida soʻz yuritilganda, Oʻzbekistonning oltin zaxiralari toʻgʻrisida alohida toʻxtab oʻtish oʻrinli. Oltin mamlakatimizning eng asosiy boyliklaridan biri boʻlib, mustaqillikning ishonchli negizidir. Zero, barcha davlatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarida oltin jahon valyutasi vazifasini oʻtaydi.

Oʻzbekiston Respublikasi oltin qazib chiqarish buyicha Mustaqil Davlatlar Hamdustligi (MDH) tarkibidagi mamlakatlar orasida Rossiyadan keyin 2-oʻrinni, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 1 -oʻrinni egallaydi.

Oltin zaxiralari buyicha Oʻzbekiston dunyoda ham katta mavqega ega. Mamlakatimiz qidirib topilgan oltin zaxiralariga koʻra jahonda 4, uni qazib chiqarish hajmi buyicha esa 7-oʻrinni egallaydi¹.

---

²³ Oʻzbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqi. Manba: [Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti](#). 2017 yil 20 sentyabr.

Oltin qazib chiqarishda Muruntov Respublikaning asosiy markazi hisoblanadi. Ushbu oltin koni tufayli Qizilkum sahrosida 1972 yili Zarafshon shahri vujudga kelgan. Muruntovdan tashqari Toshkent, Samarqand, Jizzax, Namangan viloyatlarida ham oltin konlari mavjud. O'zbekistondagi oltin konlar qatoriga Marjonbo'loq, Kukpatas, Zarmiton, Kuchbo'loq, Qayraroch, Pirmurob kabilar kiradi.

Respublikaning ayrim hududlarida mis konlari topilgan. Toshkent viloyatining Olmaliq atrofida mis konlari bor. Bu konning ishga tushirilishi natijasida 1951 yili Olmaliq shahri tashkil topgan, keyinchalik u rangli metallurgiya sanoati markaziga aylangan.

O'zbekistonda tabiiy gaz, neft, ko'mir konlari ham mavjud. Zaminimizda aniqlangan tabiiy gaz zaxirasi 2 trl. m³, ko'mir zaxirasi esa 2 mlrd. tonnadan ortiqni tashkil etadi. Tabiiy gaz yoqilgi sifatidagina emas, muhim kimyoviy hom ashyosifatida ham katta ahamiyatga ega. Qashqadaryo va Buxoro hududlari O'zbekistonning gazga eng boy hududlari hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda chiqarilayotgan tabiiy gaz va neftning undan tuqqiz qismi Qashqadaryo viloyatiga to'g'ri keladi. Muborak gazni qayta ishlash zavodi, Kukdumaloq neft koni mamlakatimiz yoqilgi energetikasi majmuasida muhim o'rin tutadi.

O'zbekistonda ko'p yillar neft va neft mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojni qondirish maqsadida uni tashqaridan olib kelinar edi. Hozirga kelib esa Respublika neft chiqarish sohasida katta istiqbollarga ega. Keyingi yillarda mamlakatimizda 20 ga yaqin neft konlarining borligi aniqlandi. Qator neft konlari ishga tushirilishi tufayli neft qazib chiqarish keskin ko'paydi. Masalan, 1990 yili O'zbekistonda chiqarilgan neft hajmi 2810 ming tonnani tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilga kelib bu raqam 2.5 mln. tonnadan atrofida bo'lmoqda. Neft chiqarish borasida Qashqadaryo viloyati Karvonboshilik qiladi. U hozir mamlakatda chiqarilayotgan neftning 92 foizi ana shu viloyatga to'g'ri keladi. Shunday, O'zbekiston endilikda neft buyicha ham mustaqillikka erishdi.

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida ahamiyati ham juda katta. Angren qo'ng'ir ko'mir bu borada yetakchi o'rinni egallaydi. Mazkur konning ishga tushirilishi tufayli Angren shahri tashkil topdi.

Surxondaryo viloyatida Sharg'un, Boysun toshko'mir konlari bor.

Yer osti boyliklari tabiat in'om etgan buyuk ne'matdir. Biroq, ulardan oqilona va samarali foydalanish mintaqalar ekologik vaziyatini sog'lom holda saqlash bilan birgalikda olib borilishi kerak.

Ma'lumot uchun dunyo mamlakatlarida Quyida neft, gaz, ko'mir va yog'och kabi tabiiy boyliklarining umumiy qiymati jihatidan kuchli oltilikka kirgan davlatlarni ko'rib chiqsak.

6-o'rin: Xitoy. [Tabiiy boyliklari](#) asosan ko'mir va yog'ochdan iborat bo'lgan Xitoyning bunday boyliklari taxminan 23 trln. dollarni tashkil qiladi.

5-o'rin: Eron. Uning umumiy tabiiy boyliklari 27,3 trillion dollarni tashkil qilishi hisoblab chiqilgan. Shundan 16 trln. dollari neft hissasiga to'g'ri kelsa, qolgan 11 trln. dollari gaz konlariga to'g'ri keladi. Eron gaz hajmi bo'yicha Qatar bilan bellashadi.

4-o'rin: Kanada. Tabiiy boyliklari qiymati 33,2 trillion dollarga teng. Bunga 2009-2010 yillarda ochilgan neftli qumlardan 150 mlrd. barrelga teng konlar topilgani sabab bo'lgan. Hozirda neft ortidan Kanada 21 trln. dollar ishlab olishi mumkin.

3-o'rin: Saudiya Arabistoni. Bu davlatning 34,4 trillion dollarlik tabiiy boyliklari bo'lib, bundan 31,5 trln. dollari neft hissasiga to'g'ri keladi. Aynan Saudiya Arabistoni hissasiga dunyodagi neftning taxminan 20 foizi to'g'ri keladi.

2-o'rin: AQSH. Tabiiy boyliklari 45 trillion dollarga teng deya baholangan. Shundan 11 trln. dollari yog'ochga to'g'ri kelsa, ko'mir 30 trln. dollarni tashkil qiladi. Bundan tashqari AQSH oltin, mis, neft va gaz konlariga ham ega. AQSH o'z tabiiy boyliklaridan kelgusi avlodga qoldirishni ko'zlab deyarli foydalanmaydi.

1-o'rin: Rossiya. Tabiiy boyliklari uning hududi qadar ulkan — 75 trillion dollardan ortiq. Shundan 28,5 trillioni — yog'och, 19 trln. tabiiy gaz va 7 trln. dollari neft hissasiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari Rossiya ko'mir bo'yicha ikkinchi o'rinda, oltin konlari bo'yicha uchinchi o'rinda turadi.

Ammo bu konlarning ko'pchiligi etib borish qiyin va muzli hududlarda ekanligi bois hozircha foydalanilmaydi.

Mintaqada mineral homashyo resurslari tushunchasi, uning iqtisodiy ahamiyati va unda oqilona foydalanish muammolari

Mineral xom-ashyo resurslari tushunchasi. Mineral-xomashyo resurslari har bir mamlakatning eng muhim boylik manbaidir. Undan olinayotgan mahsulotlar insonning turli ehtiyojini qondiradi. Mineral-xomashyodan turli metallar, yoqilg'i, qurilish materiallari, ximikatlar, qishloq xo'jaligi uchun o'g'itlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Yer ostidagi mineral hosilalar qidirilmagan va baholanmagan bo'lsa, u holda ular mineral xomashyo sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, holbuki ularni aniqlashga va qidirishga mehnat sarflangan. Ammo yer ostidagi bunday mineral xomashyo zaxiralari potentsial resurslar hisoblanadi, xolos. Ular yer qa'ridan qazib olingandan keyingina haqiqiy mineral xomashyo hisoblanadi. Mineral xomashyo tushunchasi foydali qazilma tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir.

Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'idagi tabiiy mineral moddalardir. Ular yer ostidan qazib olingandan keyin mineral xomashyo ko'rinishiga ega bo'ladi. Shunday qilib, yer qa'ridan qazib olingan, xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lgan foydali qazilmalar mineral xomashyo deyiladi. Mamlakatda muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholangan hamda prognoz qilingan foydali qazilmalar esa mineral resurslar deb ataladi.

Mineral xom-ashyo resurslarining iqtisodiy ahamiyati. Foydali qazilmalarning tabiatdagi miqdori, foydalanishdagi maqsadiga ko'ra ma'danli va noma'dan foydali qazilmalarga bo'linadi. Suyuq va gazsimon foydali qazilmalar alohida guruhni tashkil etadi. Konlarning geologik o'rganilish darajasi, geologik tuzilmalari, foydali qazilmalari tarkibi va xossalari o'rganilish darajasi, tog' ishlari miqdori va xarakteri hamda ishlab chiqarish texnologiyasiga qarab, kon zaxiralari A, V, C1, C2 ya'ni 4 toifaga bo'linadi. A toifaga - foydali qazilmalarning turlari va texnologik xossalari o'rganilgan zaxiralari kiradi. Foydali qazilmalarning V toifadagi zaxiralari ruda jismlarining yotishi hollari, tabiiy turlari va sanoat navlari aniqlanib hisoblanadi. Bunday zaxiralar qidirib topilgan va chegaralangan bo'ladi. C1 kategoriyaga kiritilgan foydali qazilmalar zaxiralari konlarning alohida uchastkalaridan olingan texnologik namunalarni o'rganish asosida aniqlanadi, ammo rudalarning xillari, sifati va texnologik xarakteristikasi aniqlanmagan bo'ladi.

Zaxiralar geologik, sanoat ahamiyatiga molik va ekspluatatsiya turlariga bo'linadi. Mineral resurslarga bo'lgan talab vaqtga qarab o'zgarib turadi va u jamiyatning rivojlanish darajasiga, ishlab chiqarish ehtiyojlariga, shuningdek texnika taraqqiyotiga va iqtisodiy imkoniyatiga bog'liq bo'ladi.

Tabiiy mineral moddalar ularga bo'lgan ehtiyoj va amalda ulardan foydalanish usullari paydo bo'lgandagina mineral resurslarga aylanadi. Texnika bilan qurollanganlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, foydali qazilmalar assortimenti shunchalik ko'p bo'ladi va mineral xomashyoning ko'plab yangi turlari sanoat ishlab chiqarishga jalb etiladi.

Masalan, sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan toshko'mirdan faqat XVII asr oxiridan, neftdan XIX asr o'rtalaridan, alyuminiy, magniy, xrom va nodir elementlar ma'danlaridan va kaliyli tuzlardan XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan, uranli ma'danlardan esa XX asr o'rtalaridan boshlab foydali qazilma sifatida foydalanib kelinmoqda.

Mineral hom ashyoresurslarini xududiy joylashuvi, ularni iqtisodiyotda tutgan o'rni.

Odatda, foydali qazilmalar zaxiralari va prognoz qilingan resurslar miqdoriy jihatdan baholanadi. Dunyo va ayrim mamlakatlar mineral-xomashyo balansida, har bir foydali qazilma turi, zaxiralarning 70-80 %dan ortig'i yirik va juda katta konlar hisobiga to'g'ri keladi, qolganlari o'rtacha kattalikdagi va ko'plab mayda konlarga jamlangan. Umuman qidirib topilgan foydali qazilmalarning talaygina qismi ma'dan miqdoriga nisbatan oz bo'lgan, yoki katta chuqurlikda va murakkab tog'-geologik sharoitlarda joylashgan konlarda jamlangan.

Mineral resurslarni sanoat yo‘sinida o‘zlashtirish ularni baholashga (ilmiy-tadqiqot, izlash va geologik qidiruv ishlari) va hajmiga, sanoatning o‘ziga xos xususiyatlariga va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, xo‘jalik mineral-xomashyo sektorining mamlakat iqtisodiyotidagi roli bilan belgilanadi hamda qazib chiqarish, boyitish va qayta ishlashni o‘z ichiga oladi. Mineral resurslarning qaytadan tiklanmasligi, ulardan oqilona foydalanish zarurati, qazib chiqarish, qayta ishlash va tashishda nes-nobud bo‘lishini qisqartirish, shuningdek ikkilamchi xomashyo sifatida ishlatish va mineral resurslardan foydalanishda ekologik iqtisodiy yondoshuvga rioya qilish lozimligi bilan izohlanadi.

Mineral-xomashyo resurslariga bo‘lgan ehtiyoj iste‘mol mahsulotlari ishlab chiqarishga nisbatan jadal ortib bormoqda. Bu asosan ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirish, uning energetik va texnikaviy qurollanganlik darajasini oshirish uchun ko‘p miqdorda tabiiy resurslar zarurligi bilan izohlanadi. Mineral-xomashyo resurslari rolining ortib borishi ularga nisbatan ehtiyojning o‘sishi bilangina emas, balki ularning o‘ziga xos xususiyatlari va mehnat unumdorligiga ta‘siri bilan shartlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishni rivojlantirish sur‘atlari va darajasi ko‘p jihatdan foydali qazilmalardan foydalanish samadorligi ko‘lamlari va darajasiga bog‘liqdir.

Mineral homashyo resurslaridan oqilona foydalanish. O‘zbekiston Respublikasida ishga solinayotgan foydali qazilma konlari boshqa mamlakatlardan o‘zining juda katta zaxiralari bilangina emas, balki quyidagi bir qator xususiyatlari bilan ham ajralib turadi:

- birinchidan, tabiiy va mineral-xomashyo zaxiralari yirik konlarda to‘plangan bo‘lib, ularni qazib olingan joyning o‘zidayoq kompleks qayta ishlash imkoniyati bor;
- ikkinchidan, foydali qazilmalarning ko‘pgina turlari tarkibida foydali komponentlar yuqori darajada bo‘libgina qolmay, katta miqdorda yo‘ldosh elementlarga ham ega;
- uchinchidan, konlarning ko‘pchiligida ochiq usulda ishlash mumkin, rudalarni boyitish texnologiyasi ham nisbatan oddiy. Bu texnologiya ko‘p miqdorda foydali komponentlar chiqarish va jahon bozorida xaridorgir mahsulot olishni ta‘minlaydi;
- to‘rtinchidan, ko‘pgina foydali qazilma konlari yaxshi o‘zlashtirilgan, aholi zich yashaydigan hududlarda joylashgan. Ular qulay transport infratuzilmasi, shu jumladan suyuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun quvur transportiga ega.

Mintaqa mineral resurslari va ulardan foydalanishning hozirgi holati

O‘tgan vaqt mobaynida respublikada yer qa‘ridan foydalanish samaradorligini oshirish va uni muhofaza qilish, mineral-hom ashyoresurslaridan oqilona foydalanishni ta‘minlash, shuningdek, hududlarda zamonaviy sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish uchun shart-sharoitlar yaratish yuzasidan bir qator kompleks chora-tadbirlar maqsadli amalga oshirildi.

Yer qa‘rini kompleks geologik o‘rganish, uzoq istiqbolga mo‘ljallangan mineral-hom ashyobazani rivojlantirish va takror ishlab chiqarish dasturlarini samarali amalga oshirish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish bo‘yicha yagona geologiya xizmati tashkil qilindi.

Shu bilan birga, ishlarning amaldagi holatini o‘rganish ushbu sohada foydali qazilmalar zaxiralarini ko‘paytirish va oqilona foydalanishni ta‘minlashga, shuningdek, investitsiyaviy jozibadorlik ko‘rsatkichlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatayotgan tizimli muammolar mavjudligidan kelib chiqib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo‘mitasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra²⁴: geologiya tashkilotlari vakolatlarini amalga oshirishning aniq mexanizmi mavjud emasligi, yer qa‘ridan foydalanish ustidan nazoratni samarali amalga oshirish uchun mavjud resurslarni jalb qilish imkonini bermayotganligi, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari geologiya tashkilotlari faoliyatiga etarlicha joriy etilmasligi, geologiya tashkilotlari mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning

---

²⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston respublikasi davlat geologiya va mineral resurslar qo‘mitasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. Manbaa Lex.uz.

malakasini oshirish va ularni moddiy rag'batlantirishning amaldagi tizimi darajasi pastligi kabi bir qator jiddiy muammolar mavjudligi ta'kidlanadi.

Qarorga muvofiq Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi — yer qa'rini geologik o'rganish, undan foydalanish va muhofaza qilish, shuningdek, konchilik munosabatlarini boshqarish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirishi beligilab qo'yildi.

O'zbekistonda oltin zaxiralari va uni qazib olish. O'zbekiston hududining kattaligi bo'yicha 55-o'rinda, aholisi bo'yicha 39-o'rinda, oltin zaxiralari bo'yicha 4-o'rinda, ishlab chiqarishning umumiy hajmi yuzasidan dunyoda 8-o'rinda va aholi jon boshiga oltin ishlab chiqarish bo'yicha 5-o'rinda turadi. Mamlakatimizda yiliga qariyb 100 tonna atrofida oltin qazib olinadi. Ma'lumot uchun 2016-2018 yillarda 70-80 tonna atrofida oltin eksport qilimoqda. Shu o'rinda dunyodagi eng yirik oltin zahirlari mavjud davlatlarni ko'rib chiqsak. Xitoy 1-o'rinda 450 ming tonna, Avstraliya 270 ming tonna, Rossiya 245 ming tonna, AQSH 211 ming tonna, Kanada 160 ming tonna, JAR 150 ming tonna atrofida oltin qazib olmoqda.

Oltin global moliya tizimining muhim elementi, chunki bu metall korroziyaga moyil emas, ko'plab texnik sohalarga ega va uning zaxiralari kichikdir. Oltin tarixiy kataklizmalar jarayonida deyarli yo'qolib ketgan, lekin faqat to'plangan va erigan. Hozirgi kunda jahon bankining oltin zaxiralari 32 ming tonnaga baholanmoqda (agar siz bu oltinni birlashtirsangiz, siz taxminan 12 metrli bir kubni olasiz). Oltinning xalqaro valyuta sifatida rolini pasayishi bir necha marta ta'kidlangan, biroq jahonning deyarli barcha banklari oltinni likvidlilik manbalaridan biri sifatida saqlamoqda. Shunday qilib, 2007 yil ma'lumotlariga ko'ra, markaziy banklar zaxiradagi aktivlar sifatida minalashtirilgan oltinning jahon jamg'armalarining 20% ini ushlab turishgan, ayrim davlatlar zaxiralarning 10% ni oltin bilan ushlab turishgan. Mamlakatimizda 2019 yil ma'lumotlariga ko'ra valyuta zaxiralari 27,4 milliard dollarni tashkil etgan. Ularning 14,4 milliard dollari monetar oltindir.

O'zbekistonda uran zaxiralari. O'zbekiston Davlat Geologiya qo'mitasi ma'lumotiga ko'ra, respublikada aniqlangan uran zaxiralari miqdori 190 ming tonnani tashkil qiladi. Undan 140 ming tonnasi – qumloq uran konlaridir, 47 – ming tonnasi qora slanets uran konlari. Qazib olish osonroq bo'lgan qumloq uran konlari oldin xorijiy sarmoyadorlarga taklif qilinmas edi. Ushbu konlar O'zbekistonda uran qazib olish huquqiga ega bo'lga yagona korxonalar - Navoiy tog'-metallurgiya kombinati zaxiralari tarkibiga kiradi.

So'nggi bir necha yil davomida O'zbekiston hukumati xorijiy sarmoyadorlarni qora slanetsli uran konlaridan uran qazib olishga chorlashga harakat qildi, lekin muvaffaqiyatga erisha olmadi. Bunday uran qazib olish uchun katta investitsiyalar kiritish kerak.

Ayni damda O'zbekiston qazib olingan barcha uran rudasini eksportga yuboradi. Xususan 2019 yil yanvarida O'zbekiston va Hindiston orasida uran yetkazib berish bo'yicha 200 mln dollarlik shartnoma imzolangan edi.

Ma'lumot uchun, bugungi kunda dunyoning faqat 16 ta mamlakatida uran zaxiralari aniqlangan. Shunlardan biri O'zbekiston. Eng yirik uran zaxiralari: Avstraliyada – 1,6 mln tonna, Qozog'istonda – 745 ming tonna, Kanadada – 509 ming tonna, Rossiyada – 507 ming tonna.

O'zbekiston uran zahirlari bo'yicha dunyoda 11-12 o'rinlarda, uni qazib olish bo'yicha 7-o'rinda turadi.

Mamlakatimizda ushbu sohada keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Frantsiyaning Orano Mining S.A kompaniyasi bilan Navoiy viloyatida uran konlarini qidirish va qazib olish bo'yicha qo'shma korxonalar tashkil qilindi.

O'zbekistonda mis zaxiralari. Mamlakatimiz mis zaxiralari bo'yicha dunyoda 10-11-o'rinda turadi. Bugungi kunda O'zbekistonda yagona mis ishlab chiqaruvchi, bu – «Olmaliq» TMK bo'lib, u yiliga 100 ming tonna mis ishlab chiqaradi. Kompaniya asosan Kalmako'r va Saro'-Cheku mis-porfir konlaridan foydalanadi. Undan tashqari yangi mis rudasi zaxiralari izlab topish, mavjudlarini ishga tushirish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Rossiyaning «Rosgeoperspektiva» kompaniyasi Navoiy viloyatidagi «Kazaxtau» i

«Kazaxtau –I» mis-porfir konlarida sinov quduqlari qaziladi. Dastlabki bosqichda sarmoyalar miqdori 3 million dollardan iborat.

Rio Tinto nomli Avstraliya-britaniya kompaniyasiga Namangandagi «Gava» hududida mis topish uchun «Dalnee» nomli konni o'zlashtirishga kirishdi. Uning umummiy qiymati 1,7 mlrd. dollar. Loyiha ochiq uslub bilan yiliga 23 million tonna ruda qazib olishni nazarda tutadi.

Mintaqada ko'mir zaxiralari. O'zbekiston qidirib topilgan ko'mirning 1900 mln. tonna miqdoridagi zaxiralari egadir, shu jumladan qo'ng'ir ko'mir zaxiralari 1853 mln. tonnani tashkil etadi.

Surxondaryo viloyatidagi Shargun ko'mir konida yillik ko'mir qazib olish hajmi bugungi 150 ming tonnadan 900 ming tonnaga etkazilishi rejalashtirilmoqda.

Xitoyning China Railway Tunnel Group kompaniyasi ushbu loyihani amalga oshirishga kirishdi. Xitoylik mutaxassislar umumiy uzunligi 1,5 ming kilometr bo'lgan eski ko'mir shaxtalarini qayta tiklash hamda 2,2 km yangi tunnellar qazish hisobidan qo'shimcha miqdorda xom-ashyo qazib olishni rejalashtirishgan.

Loyihaning umumiy qiymati 105,5 million dollarni tashkil qiladi. Tayyorlov ishlari 2020 yilning birinchi choragida yakunlash rejalashtirilgan. Shagunko'mir mahsulotini tashish uchun 20 kilometrli temiryo'l quriladi va mavjud yo'llar ta'mirlanadi.

Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, Shargun konida ko'mir zaxiralari 33 million tonnadan ortiq. Bu respublikadagi eng boy kon hisoblanadi. Bugungi kunda dunyoning yetakchi ko'mir qazib oluvchi mamlakatlari Xitoy, AQSH, Hindiston, Germaniya, Rossiya va Ukraina hisoblanadi. O'zbekiston ham yaqin yillarda ushbu ro'yxatdan joy olishni rejalashtirgan.

«O'zbekneftgaz» sohasida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar. 1997 yilda Buxoro neftni qayta ishlash zavodi «Technip» (Frantsiya), Marubeni, «Djey Dji-Si» (Yaponiya) kompaniyalari bilan hamkorlik yo'lga qo'yildi.

1999 yilda ular Xayzhobod yer osti gaz omborini «BSI Industriez» (AQSH) kompaniyasi bilan birgalikda Dresser-Rend (AQSH) kompressorlari yordamida ishlatishdi.

Sho'rtan gaz-kimyoy majmuasini qurish 2001 yilda «ABB Lummus Global» (SShA), «Nisho Ivai» (Yaponiya), «ABB Soimi» (Italiya) kompaniyalari yordamida amalga oshirildi.

Sho'rtan konidagi injiniring kompaniyasi Beitman (Isroil) bilan birgalikda kompressor stantsiyasini qurish loyihasi 2003 yilda tugallangan va foydalanishga topshirilgan.

Ko'kdumaloq konida joylashgan Dresser-Rend birliklari (AQSH) bilan kompressor stantsiyasi 1997 yilda qurilib ishga tushirildi. Ushbu loyihani amalga oshirish respublika uchun neft va gaz sohasini rivojlantirishda muhim qadam bo'ldi. Ushbu loyihani Kellogg (AKSX) xorijiy kompaniyalari bilan birgalikda amalga oshirgandan so'ng, Nisho Ivai (Yaponiya) xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni boshladi.

2000 yilda Mitsui kompaniyalari (Yaponiya) va Toyo Engineering (Yaponiya) bilan hamkorlikda yuqori sifatli neft mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi rekonstruksiya qilindi.

«O'zbekneftgaz» milliy xolding kompaniyasi Rossiyaning «Lukoil» va «Gazprom» kompaniyalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'ydi. Ushbu kompaniya Toshkentdagi Inha universiteti, Neft va gaz bo'yicha I. Gubkin nomidagi Rossiya davlat universiteti rasmiy homiysidir.

2004 yilda «Lukoil» kompaniyasining investitsion jamiyati va «O'zbekneftgaz» milliy xolding kompaniyasi Qandim konlari guruhida, Xauzak va Shodi uchastkasida, shuningdek Qo'ng'iro't uchastkasining yirik loyihasini 35 yil davomida ishlab chiqarishni taqsimlash to'g'risidagi bitim (PSA) imzoladi.

2002 yil oxirida «Gazprom» va «O'zbekneftgaz» MXK o'rtasida strategik hamkorlik to'g'risida bitim imzolangan bo'lib, uning maqsadi kompaniyalar o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirishdir.

Ushbu loyihalarning amalga oshirilishi «Gazprom» ga «Shoxpaxti» konida qazib olinadigan gaz zaxiralari saqlash va rivojlantirishdan hamda O'zbekiston Respublikasi neft va gaz sektorida o'z faoliyatini yanada rivojlantirishni boshlashga imkoniyat yaratdi. «Shaxpaxta

konini qo‘shimcha ravishda rivojlantirish», «O‘zbekneftgaz» MXK va «Zarubezneftgaz» QK, «Gazprom» OAJ va «Gas Project Development Central Asia AG» (Shveysariya) kompaniyalari kelishuv bitimlari imzolandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 30 avgustdagi «Orolbo‘yining o‘zbek qismini geologik jihatdan o‘rganish to‘g‘risida» gi Farmoniga muvofiq Mahsulotni taqsimlash to‘g‘risidagi bitim shartlariga muvofiq yangi ochilgan uglevodorod konlarini keyinchalik rivojlantirish, O‘zbekiston Respublikasining «Orol dengizining O‘zbekiston qismini taqsimlash to‘g‘risidagi bitimni imzolash to‘g‘risida»gi 2007 yil 30 yanvarda kuchga kirgan CNPC (KNR), KNOC(Koreya), LUKOILOverseasHoldingLtd (RF), PETRONAS Carigali Overseas SDNBHD (Malayziya) va «O‘zbekneftgaz» milliy xolding kompaniyasida investorlar konsortiumi kelishuvi imzolandi.

Ushbu loyiha Sho‘rtan gaz-kimyoy majmuasidan tozalangan metan asosida sintetik suyuq yoqilg‘ilarni ishlab chiqarishga qaratildi. Loyihaning umumiy qiymati 3,985 mln.dollarni tashkil etadi, loyihaning o‘rtacha yillik quvvati 863 ming tonna dizel yoqilg‘isi, 304 ming tonna kerosin, 393 ming tonna nafta, 11 ming tonna suyultirilgan gazni tashkil etadi. Ushbu loyiha Sasol (Janubiy Afrika) va Petronas (Malayziya) bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Muborak gazni qayta ishlash zavodida gaz-kimyoy majmuasi qurildi. Ushbu loyihaning qiymati 2 mlrd. dollarga baholanadi va rejalashtirilgan ishlab chiqarish quvvati 492 ming polietilen, 66 ming tonna gaz kondensati va 53 ming tonna pirobenzen kabi mahsulot turlarini tashkil etadi.

Dunyodagi eng yirik tabiiy gaz zaxiralari mavjud davlatlarni ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, Rossiya (Urengoy koni, Gazprom jahon gaz zaxirasining 17 foizini tashkil qiladi), Eron, Fors ko‘rfazi mamlakatlarining aksariyati, AQSH, Kanada. Evropa mamlakatlari orasida - Norvegiya va Niderlandiya. MDH respublikalari orasida Turkmaniston katta gaz zaxiralari ega va shu jumladan Ozarbayjon, O‘zbekiston va Qozog‘iston kiritiladi. Ko‘rinib turibdiki mamlakatimiz eng ko‘p tabiiy gaz zaxiralari mavjudligi bo‘yicha kuchli 10 talik qatorida.

Shuning bilan birga ushbu sohalarda yyechimini kutayotgan muammolar mavjud. Xususan, mintaqada 2006 yildan 2016 yilgacha neft ishlab chiqarish hajmi ikki baravar kamaydi. Agarda 2006 yilda 5.4 mln. tonna neft qazib olingan bo‘lsa 2017 yilda bu ko‘rsatkich 2.4 mln. tonna atrofida bo‘lmoqda. Yuqori qayd etib o‘tilgan neft va gaz sohasidagi hamkorliklar bu boradagi ishlarni yangi boqichga ko‘taradi.

Mamlakatimizda mavjud xom-ashyo resurslaridan samarali foydalanishni yo‘lga qo‘yishga alohida e‘tibor qaratilayotganini yana bir misolada yaqqol ko‘rish mumkin. Xususan, O‘zbekistonda ilk bor temir rudasi qazib olinishi yo‘lga qo‘yiladi. «Kelgusi yilda nafaqat Qoraqalpog‘iston, balki butun mamlakat iqtisodiyotida ulkan rivojlanishni ta‘minlaydigan yirik loyiha amalga oshiriladi. Ya‘ni, Tebinbuloq konini o‘zlashtirib, mamlakatimizda birinchi marta temir rudasi qazib olishni ko‘zda tutadigan, qiymati 810 million dollarga teng bo‘lgan loyiha bajariladi», — deb ta‘kidladi davlat rahbari²⁵.

Bu loyihaning ikkinchi bosqichini ishga tushirish uchun 940 million dollar sarmoya kiritiladi. Natijada 2021 yildan boshlab bu erda yiliga 1 million tonna po‘lat ishlab chiqarish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Yuqorida qayd etilgan yutuqlar bilan birga ayrim sohalarda tizimli muammo va kamchiliklar mavjud. Xususan, neft va gaz kondensati qazish, suyultirilgan gaz ishlab chiqarish bo‘yicha zaxiralar etarli darajada oshirib borilmaganligi, geologiya-qidiruv jarayonidagi burg‘ilash hajmi bo‘yicha prognoz ko‘rsatkichlari bajarilmasligi oqibatida zaxirani yanada oshirish imkoniyatlaridan etarlicha foydalanilmayotganligi, tabiiy gaz qazish quvvatlari hamda tarqatish tarmoqlarini modernizatsiya qilish va ta‘mirlash ishlari ham etarli darajada emasligi oqibatida gaz qazib olishdan boshlab, uni iste‘molchiga yetkazib berguncha ushbu tabiiy boylikning 6 foizi atrofida yo‘qotishlar mavjud.

---

²⁵ Shavkat Mirziyoev Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi deputatlari va faollari bilan bo‘lib o‘tayotgan uchrashuvi. 2017 yil 15 dekabr. Manbaa. uza.uz

Qayd etilgan muammolarni bartaraf etish yuzasidan mamlakatimizda Neft-gaz sohasini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini ishlab chiqish, «O‘zbekneftgaz» aktsiyadorlik jamiyatining kredit reytingini aniqlash ishlarini jadallashtirish bo‘yicha amaliy ishlar olib borilmoqda.

Nazorat savollari:

1. Tabiiy resurslar tushunchasi mazmuni va mohiyatini izohlab bering?
2. O‘zbekistonning tabiiy - geografik sharoiti haqida bayon qiling?
3. Mineral xom-ashyo resurslari tushunchasiga ta’rif bering?
4. Mineral xom-ashyo resurslarini iqtisodiy ahamiyati nimada?
5. O‘zbekistonda oltin, uran, mis, ko‘mir zaxiralari va uni qazib olish ko‘rsatkichlari va iqtisodiy ahamiyatini baholang?
6. O‘zbekistonda neft va gaz zaxirasi va uni qazib olish yuzasidan amalga oshirilayotgan islohotlar to‘g‘risida nimalarni bilasiz?

4-MAVZU. MINTAQADA SANOAT TARMOG‘INI RIVOJLANTIRISHNING HUDUDIIY JIHATLARI

Reja:

4.1.Mintaqa iqtisodiyoti rivojlanishida sanoatning o‘rni

4.2.Mintaqada sanoat ishlab chiqarishning ijtimoiy ixtisoslashuvi

4.3. Strategik ahamiyatga sanoat tarmoqlarini mintaqa iqtisodiyotdagi roli. Sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishning shart-sharoitlari.

Tayanch tushuncha va iboralar: Sanoat, sanoat tarmog‘i, innovatsiyalar, mehnat unumdorligi, diversifikatsiya, ijtimoiy mehnat taqsimoti, konsentratsiyalashtirish, mahalliyashtirish, sanoat koperatsiyasi, kombinatsiyalashtirish, mujassamlashtirish, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish, tog‘-kon sanoati, kimyo sanoati, **energetika**, modernizatsiya, neft-gaz sanoati, oziq-ovqat sanoati.

4.1.Mintaqa iqtisodiyoti rivojlanishida sanoatning o‘rni

Sanoat har qanday mamlakatda iqtisodiy taraqqiyot va barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashda hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Uning ahamiyati nafaqat qishloq xo‘jaligi, transport, qurilish, savdo va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini asosiy ishlab chiqarish vositalari bilan ta‘minlashda namoyon bo‘ladi, balki u innovatsiya jarayonlarini jadallashtirish, fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, shuningdek, fan, ishlab chiqarish hamda ta‘lim integratsiyasini ta‘minlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev rahbarligida ishlab chiqilgan 2017-2021-yillarda O‘zbekistonda yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasida «yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish»²⁶ masalasiga alohida o‘rin berilgan.

Sanoat – bu har bir mamlakat iqtisodiyotining asosiy qismi hisoblanadi. «Brokgauz va Efronning ensiklopedik lug‘aviy manosidan» kelib chiqadigan bo‘lsak »sanoat» tushunchasi kengroq ma‘noda «insonning hunarmandchilikka yo‘naltirilgan, moddiy buyumlarni yaratish, o‘zgartirish yoki ko‘chirishga qaratilgan xo‘jalik faoliyati»ni, tor ma‘noda esa «biron bir xom ashyoni iste‘mol uchun yaroqli narsaga qayta ishlashni, aylantirishni» anglatadi.

Sanoatning jamiyat ishlab chiqarishda mustaqil soha sifatida paydo bo‘lishi, tarixiy jihatdan qishloq xo‘jaligidan hunarmandchilikni ajralib chiqish jarayoni bilan bog‘liq. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi sanoatning jadal o‘shishiga va sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning tubdan o‘zgarishiga, oddiy kooperatsiyaning manufakturaga, keyin esa yirik mashina industriyasiga – fabrikalarga aylanishiga olib keldi.

Iqtisodiyot uchun rivojlangan sanoat tarmog‘i katta ahamiyatga ega. Sanoat ishlab chiqarishining o‘shish sur‘atlari qanchalik ko‘p bo‘lsa, iqtisodiyotda o‘shish shunchalik yuqori bo‘ladi, mamlakat xilma xil va murakkab sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishga qodir bo‘lsa, uning farovonlik darajasi va mamlakat iqtisodiyotining istiqboldagi rivojlanishi shunchalik yuqori bo‘ladi. Agarda rivojlangan mamlakatlarda sanoat tarmog‘i innovatsiyalarning joriy etilishini, mehnat unumdorligi va diversifikatsiyalangan eksportni oshishini ta‘minlab bersa, rivojlanayotgan mamlakatlarda - turmush darajasining oshishiga yo‘l ochib berilishini ta‘minlaydi.

---

²⁶ 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasi. <http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/2>

Zamonaviy sanoat tarmog‘i yuqori ixtisoslanganlik darajasi bilan ajralib turadi. Mehnatning ijtimoiy chuqur taqsimlanishi natijasida sanoatning tarkibiy qismini tashkil etuvchi ko‘plab sohalari paydo bo‘ladi.

Iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha sanoat tarmog‘i quyidagi turlarga bo‘linadi:

- tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash;
- qayta ishlash sanoati (ishlab chiqaradigan sanoat);
- elektr, gaz, bug‘ bilan ta‘minlash va havoni konditsiyalash;
- suv bilan ta‘minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilish.

Tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sanoati ko‘mir, lignit, neft, tabiiy gaz, metall rudalarini qazib olish va tog‘-kon sanoatining boshqa turlari bilan shug‘ullanadigan korxonalar faoliyatini o‘z ichiga oladi.

Qayta ishlash sanoatiga oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki, to‘qimachilik, rezina va plastmassa mahsulotlari, kiyim-kechak, charm va kimyoviy mahsulotlar, asosiy farmatsevtika mahsulotlari va dori darmonlar, koks va neftni qayta ishlash mahsulotlari, yog‘och va po‘kak buyumlar, pohl va to‘qish uchun materiallar, qog‘oz va qog‘oz mahsulotlari, mebel, boshqa noruda mineral mahsulotlar, mashina va uskunalarni ishlab chiqarish, ta‘mirlash va o‘rnatish, avtotransport vositalari, treylerlar, yarim pritseplar va boshqa tayyor metall buyumlar, yozilgan materiallarni nashr qilish va aks ettirish, qora va rangli metallar va ulardan buyumlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi korxonalar kiritiladi.

Elektr, gaz, bug‘ bilan ta‘minlash va havoni konditsiyalash korxonalari elektr energiya, bug‘, gazsimon yoqilg‘ini ishlab chiqarish, yetkazib berish, tarqatishni ta‘minlaydi.

Suv bilan ta‘minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilish korxonalari suvni qayta ishlash (tozalash), suv bilan ta‘minlash, oqova suvlarini tozalash, transportirovka qilish va tozalash, chiqindi tashlaydigan o‘ralarni tozalash va ishlov berish, chiqindilarni yig‘ish, tozalash va utilizatsiya qilish, rekultivatsiya qilish xizmatlarini ko‘rsatish bilan shug‘ullanadilar.

Dunyoda qayta ishlash sanoati mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun muhim va ahamiyatga ega tarmoq sifatida qaraladi. Sanoatning kuchli qayta ishlash sektori mamlakatning texnologik qudratini ifodalaydi. Uning kamayishi yoki qisqarishi iqtisodiyotning pasayishi belgisi sifatida qaraladi. Bu esa, o‘z navbatida qayta ishlash sanoatining muhim tarmoq ekanligini va ahamiyatligini ifodalaydi.

Qayta ishlash sanoatining ustuvor yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lishi, Germaniyada XVI asr o‘rtalariga to‘g‘ri keladi, ya‘ni nemislarning iqtisodiy fikrlashi faol rivojlanib borishi bilan sodir bo‘ladi. Uning negizida, millatning intellektual rivojlanishi muhimligi to‘g‘risida gapirgan F.L. Zekendorf ta‘limoti yotadi. Uning fikricha, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini faqatgina odamlarning intellektual rivojlantirish evaziga ta‘minlash mumkin, shuning uchun hukumat nafaqat ularni boshqarishi lozim, balki intellektual salohiyatini rivojlantirishi zarur.

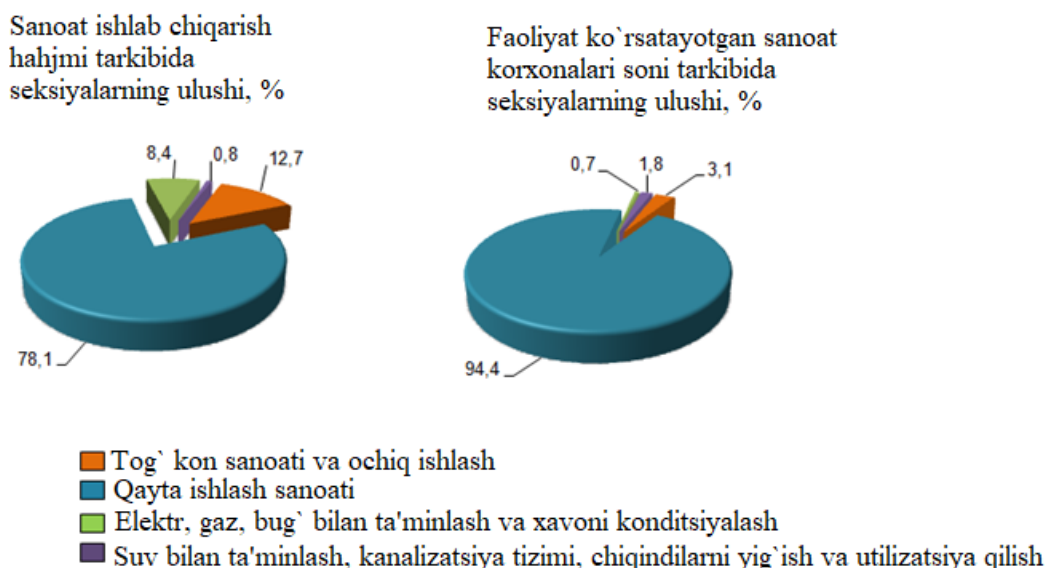
Shu bilan birga, 1581 yilda J. Xeyls inglizlarning XVI asrdagi iqtisodiy siyosatini tanqid qilib, «o‘z xom-ashyomizni begonalarga qayta ishlash uchun yuborib, undan tayyorlangan mahsulotni begonalardan qaytib sotib olishga yo‘l qo‘yish»ga katta aqil kerak emasligi to‘g‘risida yozgan (E.S.Reynertning «Qanday boy davlatlar boy bo‘lgan va kambag‘al mamlakatlar kambag‘allicha qolmoqda»dan tekst parchasi, M., 2011 yil). Undan keyin ingliz iqtisodchisi J.Keri umuman mamlakatdan xom-ashyo tovarlarini eksport qilishga o‘lim jazosini joriy etilishini taklif qilgan.

A.Smitdan oldin ijod qilgan aksariyat iqtisodchilar mamlakatning iqtisodiy siyosati, xom-ashyo sanoatiga emas, birinchi navbatda qayta ishlash sanoatini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi zarurligini ishontirishga yo‘naltirilgan. Ularning fikricha faqatgina qayta ishlash sanoatining rivojlanishi dolzarb muammolarning yyechimi hisoblanadi, misol uchun aholi bandligining oshishi, foyda va ish xaqining ko‘payishi, soliq solinadigan bazaning oshib ketishi va pul muomalasining yaxshilanishi kabi masalalarni ko‘rsatish mumkin.

Bugungi kunda respublikada 49 mingdan ziyod sanoat korxonalari faoliyat ko‘rsatayotgan bo‘lib, ulardan tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlashda – 3,1 %, qayta ishlash sanoatida –

94,4 %, elektr, gaz, bug‘ bilan ta‘minlash va havoni konditsiyalashda – 0,7 %, suv bilan ta‘minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilishda – 1,8% korxonalaridir.

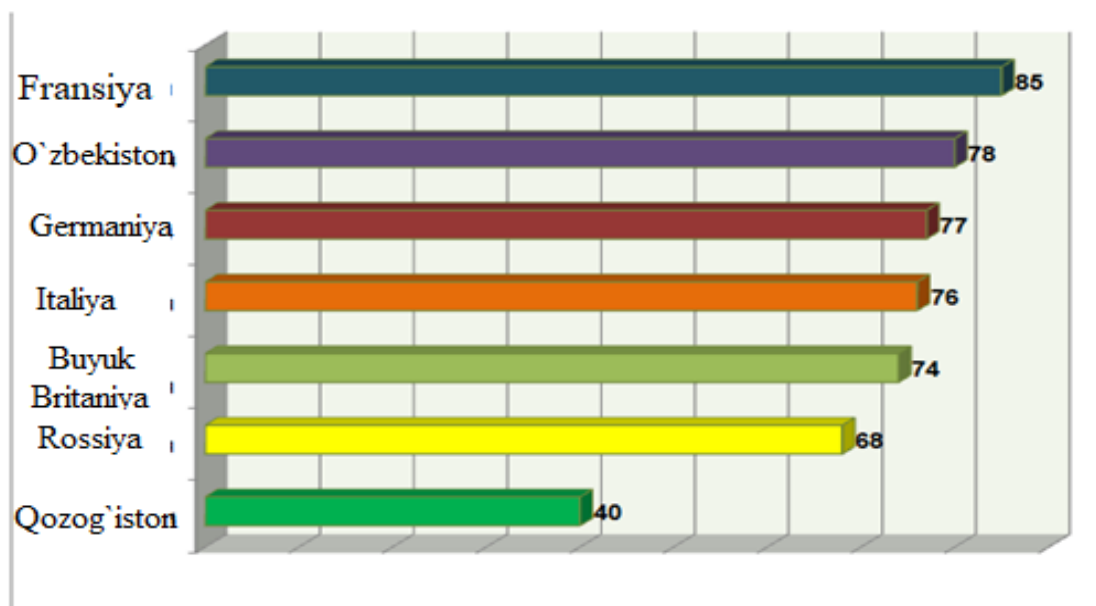
Shu bilan birga, 2017 yil yanvar-dekabr oylari holatiga sanoat ishlab chiqarish hajmi tarkibi boshqacharoq ko‘rinishga ega, ya‘ni tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash tarmog‘ining jami sanoat ishlab chiqarishdagi hisssasi – 12,7%, qayta ishlash sanoatining hisssasi – 78,1, elektr, gaz, bug‘ bilan ta‘minlash va havoni konditsiyalashning hisssasi – 8,4 hamda suv bilan ta‘minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilishning hisssasi – 0,8%.

6.1-rasm. O‘zbekiston Respublikasida 2017 yil uchun sanoatning seksiyalari bo‘yicha sanoat ishlab chiqarish hajmi va faoliyat ko‘rsatayotgan sanoat korxonalarini tarkibi

Yuqori ulushga ega sanoat tarmog‘ining xalqaro taqqoslanishi. Taqqoslash uchun qayta ishlash sanoatining jami sanoat ishlab chiqarish hajmidagi ulushi Frantsiyada – 85 %ni, Germaniya Federativ Respublikasida – 77, Italiyada – 76, Rossiya Federatsiyasida – 68, Qozog‘iston Respublikasida – qariyb 40 va O‘zbekiston Respublikasida 78,1 %ni tashkil etganligini ko‘rsatib o‘tish mumkin (6.1-rasm).

O‘zbekiston Respublikasida yuqori va o‘rta texnologik sanoat tarmoqlarining bugungi ahvoli va uning rivojlantirish istiqbollari. O‘zbekiston sanoati ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishga, ilmiy va texnik taraqqiyotga ko‘ra hududiy jamoaviy mehnatni rivojlantirishga qaratilgan o‘zgarishlarni ifodalovchi murakkab diversifikatsiyalashgan va ko‘p tarmoqli tarkibga ega.

6.2-rasm. Ayrim dunyo mamlakatlarida qayta ishlash sanoatining jami sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi, %da

Sanoat tarmog'ida ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va texnologik yangilash hamda innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni keng joriy etish natijasida, elektr uskunalar, kompyuterlar, elektron va optik mahsulotlar, avtotransport vositalari, kimyo mahsulotlari, mashina va uskunalar, farmatsevtika mahsulotlari va preparatlar ishlab chiqarish kabi yuqori va o'rta texnologik sanoat tarmoqlarining shakllanishi va rivojlanishi ta'minlandi, va ularning ulushi jami sanoat ishlab chiqarish tarkibida 19,1 %ni tashkil etdi.

Shuni ta'kidlash joizki Prezidentimizning 2017 yil 29 noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida»gi qabul qilgan PF-5264-son farmonlari ilg'or xorijiy tajriba, jahon fanining zamonaviy yutuqlari, innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalar asosida iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va ijtimoiy sohada, shu jumladan mamlakat sanoatining jadal innovatsion rivojlanishiga qo'shimcha turtki bo'ladi.

4.2. Mintaqada sanoat ishlab chiqarishning ijtimoiy ixtisoslashuvi

Mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga ularni umumlashtirish va ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayonlari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sanoatni konsentratsiyalashtirish va kombinatsiyalashtirish ijtimoiy mehnatni yirik korxonalarda mujassamlashtirishni ifodalasa, ixtisoslashtirish hamda kooperativlashtirish esa sanoat tarmoqlari tarkibida mehnat taqsimoti va ularning hamkorligini ifodalaydi. Mehnat taqsimotining rivojlanish darajasi va uni umumlashtirish jamiyat ishlab chiqarish kuchlari hamda munosabatlarining takomillashishida o'z aksini topadi. Ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakllari mustaqillik tufayli va milliy iqtisodiyotni isloh etish, erkinlashtirish munosabati bilan o'z mohiyati va mazmunini, maqsad va vazifalarini anchagina o'zgartirdi. Ayniqsa ishlab chiqarishni konsentratsiyalashtirish, kichik va o'rta korxonalarining paydo bo'lishi munosabati bilan ular o'rtasida uyg'unlashuv yuzaga keldi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllariga quyidagilar kiradi:

- Konsentratsiyalashtirish;
- mahalliyashtirish;
- iqtisoslashtirish;
- diversifikatsiyalashtirish;
- kooperativlashtirish;
- kombinatsiyalashtirish;

Ishlab chiqarishni konsentratsiyalashtirish— bu mahsulot tayyorlash, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishni eng yirik korxonalarda to'plash jarayonidir. Uning bir necha turlari mavjud. Ular agregat, texnologik, tashkiliy xo'jalik va korxonalarni yiriklashtirish shakllarida ifodalanadi.

Agregat shaklida ishlab chiqarishni konsentratsiyalashtirish dastgohlarning quvvatini oshirishdir, ya'ni agregatlarning unumdorligini yuqori darajaga hamda ma'lum xildagi mahsulotlarni ishlab chiqarishning umumiy quvvatida yuqori unumdor agregatlar salmog'ini ko'paytirishdir. Bu jarayon sanoatning yetakchi, ayniqsa, elektroenergetika, metallurgiya, kimyo, yoqilg'i va qurilish materiallari tarmoqlarida sezilarli.

Konsentratsiyalashtirishga texnologik jihatdan o'xshash ishlab chiqarishlarning quvvatini oshirish orqali erishish mumkin. Masalan, metallurgiyada - cho'yan, po'lat eritish, prokat ishlab chiqarish, to'qimachilikda — yigirish, to'qish, bo'yash, mashinasozlikda - quyuv, mexanik ishlov berish, yig'uv jarayonlarining mujassamlashishi.

Korxonalarni va ularning tarkibidagi tsex va uchastkalarni yiriklashtirish ishlab chiqariladigan mahsulotning yillik hajmini ko'paytiradi, mahsulot sifatini yaxshilaydi, mehnat unumdorligini oshiradi.

Yirik korxonalarining afzalliklariga quyidagilar kiradi:

- ✓ yuqori unumli texnika va innovatsion texnologiyalarni qo'llash va ulardan foydalanish imkoniyatlarining ko'pligi;
- ✓ ishlab chiqarish fondlaridan oqilona va samarali foydalanish;
- ✓ xodimlar mehnat unumdorligining yuqoriligi;
- ✓ sanoatga ishlab chiqarish samaradorligini oshiradigan eng yangi fantexnika yutuqlarini, o'zlashtirishga ta'sir ko'rsatadigan quvvatli konstruktorlik, texnologik va ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari, byurolarini tashkil etish imkoniyatlar;
- ✓ mahsulot birligiga to'g'ri keladigan asosiy va yordamchi xizmat ko'rsatish harajatlarining pastligi va h.k.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, oziq-ovqat va boshqa iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirish tadbirlari ahamiyatli o'rin tutadi. Mahalliyashtirish dasturi o'z mazmuniga ko'ra respublikamiz korxonalarida zamonaviy talablarga javob beruvchi, raqobatbardosh va import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmini oshirish, asossiz import hajmini qisqartirish, eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqarish, yangi ish joylarini yaratish kabi maqsadlarni namoyon etadi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish jarayonlariga 2000 yildan boshlab alohida e'tibor berila boshlangan bo'lib, maqsadli dasturlar asosida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanib kelinmoqda. Mahalliyashtirish faoliyati bilan shug'ullanayotgan real sektor vakillariga bir qator imtiyozlar, jumladan, bojxona va soliq imtiyozlari, banklar tomonidan maqsadli kreditlar ajratib kelinmoqda. Aslida esa, mamlakatimizda mahalliyashtirish jarayonlari 1996 yildan Koreya Respublikasi bilan hamkorlikda tashkil qilingan «UzDaewoo» avtomobil ishlab chiqarish zavodini, O'zbekiston bozorida o'zining munosib o'rnini topgan «Korzinka.uz» supermarketlar tarmog'ini misol qilib keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 26 dekabrda PQ-2698-sonli «2017-2019 yillarda tayyor mahsulot turlari, butlovchi qism va materiallarni ishlab chiqarishni mahalliyashtirish bo'yicha istiqbolli loyihalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga asosan mahalliyashtirish dasturi tasdiqlangan.

Ushbu dastur doirasida 2017-2019 yillar davomida 3,4 mlrd. dollarlik 1146ta mahalliyashtirish loyihagini amalga oshirish orqali talab yuqori bo'lgan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish rejalashtirilgan.

2017 yilda 960ta loyihani amalga oshirish hisobiga 6,5 trln. so'mga teng mahalliyashtirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarish belgilangan.

Shu bilan birga, 122 turdagi o'zlashtirishga taklif etilgan mahsulotlar ro'yxati aniqlangan.

Respublikada tayyor mahsulot turlari, butlovchi buyum va materiallarni ishlab chiqarishni mahalliyashtirish Dasturi doirasida 2000 yildan buyon qiymati 5,5 mlrd. AQSH dollaridan

ortiqroq 2,8 mingdan ziyod mahalliyashtirish loyihalari amalga oshirildi, ilgari import bo'yicha keltirilgan 4,8 mingdan ziyodroq yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Natijada keyingi besh yilda import hajmi 752 million dollarga, jumladan, 2016 yilda 286 million dollarga kamaydi. Bugungi kunga kelib mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotining umumiy hajmida mahalliyashtirilgan mahsulotlar ulushi 20 foizdan ko'proqni tashkil etadi²⁷.

Sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish darajasini oshirish iqtisodiyotning barqaror va izchil rivojlanishi, uning tashqi omillarga tobeligini kamaytirish, ishlab chiqarish jarayonlariga yangi samarali texnologiyalarning tatbiq etilishini jadallashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

2010-2016 yillarda ikki mingga yaqin mahalliyashtirish loyihasining amalga oshirilishi natijasida umumiy import o'rnini bosish samaradorligi 7 milliard 500 million dollardan ko'proqni tashkil etdi.

So'nggi uch yilda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish hisobiga shaxta vagonetkalari, vakuum nasoslar, ko'tarma kranlar, har xil turdagi o'tga va kislotaga chidamli materiallar, qurilish jihozlari, sendvich panellar, sun'iy sintetik gazonlar, shisha bankalar, butilkalar, kraxmal, non mahsulotlari uchun achitqilar singari yuz turdan ortiq tovarlarning mamlakatimizga olib kirilishi butunlay to'xtatilgan.

Maishiy elektrotexnika mahsulotlari, avtomobillarning filtr va radiatorlari, po'lat quvurlar, keramik plitalar, tibbiyot ampulalari, poligrafik bo'yoqlar, bolalar o'yinchoqlari, sport anjomlari kabi 350 dan ortiq turdagi mahsulotni chetdan keltirish ikki baravardan ziyodga kamaygan.

Iqtisodiyot vazirligi tomonidan tarmoq korxonalarining imkoniyatlarini batafsil o'rganish natijasida, 2017 yilda mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar va import o'rnini bosuvchi yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishni tashkil qilishga yo'naltirish hisobiga 1,1 mlrd. dollardan ortiqroqqa yoki importni 23 foizga kamaytirish imkoniyati aniqlandi.

Mahalliy xomashyo va resurslardan yanada oqilona foydalanish va eksport salohiyatini yanada rivojlantirish maqsadida mahalliyashtirish dasturiga yangi loyihalarni kiritish bo'yicha yagona mezon va talablari belgilangan:

– dasturga kirish uchun talab etiladigan minimal mahalliyashtirish darajasi dasturga kirgan yildan boshlab birinchi yilga 36 foiz, ikkinchi yilga 45 foiz, uchinchi yilga 50 foizdan (mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmog'i mahsulotlariga mos ravishda 36 foiz, 40 foiz, 50 foiz) kam bo'lmagan miqdorni ta'minlash;

– mahalliyashtirilgan mahsulotlar sof tushumidan eksport ulushini ikkinchi yili 20 foiz, uchinchi yili 30 foizga oshirish belgilandi.

Vazirlar Mahkamasining 10.04.2017 yildagi 197-son qarori bilan tayyor mahsulot turlari, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish Dasturiga tuzatishlar kiritildi.

Xususan, maishiy texnika, tibbiy asbob-uskunalar, qurilish materiallari va boshqalar ishlab chiqarish bo'yicha 12 ta loyiha kiritildi.

Bunda Dasturga yangitdan kiritilgan tashkilotlarga nisbatan quyidagilar bo'yicha imtiyozlar qo'llaniladi:

– bojxona to'lovlari bo'yicha – 2017 yil 17 apreldan;

– soliqlar bo'yicha – 2017 yil 1 maydan.

Biroq import o'rnini bosadigan mahalliyashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari amalga oshirilayotganiga qaramasdan, mamlakatimizda import hajmining asossiz oshib ketishiga yo'l qo'yimoqda. Bu, davlatimiz iqtisodiyoti uchun ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirish va yangi ish o'rinlari yaratish bo'yicha muhim loyihalarni

---

²⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2019 yillarda tayyor mahsulot turlari, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirishning istiqbolli loyihalarini amalga oshirishni davom ettirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2698 sonli Qarori. 2016 yil 26 dekabr. Manbaa Lex.uz.

amalga oshirishga yo‘naltirilishi mumkin bo‘lgan valyuta mablag‘laridan samarasiz foydalanishga olib kelmoqda.

Bunday holat «O‘zbekenergo», «Olmaliq kon-metallurgiya kombinati», «O‘zbekto‘qimachilik», «O‘zqurilishmateriallari» aksiyadorlik jamiyatlari, «Navoiy kon-metallurgiya kombinati» davlat korxonasi, «O‘zpxastasanoateksport» xolding kompaniyasi, «O‘zdonmahsulot» aksiyadorlik kompaniyasi, «O‘zbekcharmpoyabzali» uyushmasi, «O‘zfarmsanoat» davlat aksiyadorlik kontserni korxonalarida kuzatilmoqda.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda uni ratsional tashkil etish, jumladan, ixtisoslashtirish muhim ahamiyatga ega.

Ishlab chikarishni ixtisoslashtirish (frants. — specialisatian, lotincha specialis — ayrim, maxsus) — ijtimoiy mehnat taqsimotining shakli. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish xilma-xil mahsulotlarni, ularni ishlab chiqarishning turli bosqichlarini bir biridan ajralib chiqishi tufayli yangidan yangi ko‘pgina ishlab chiqarish sohalarining vujudga kelish jarayonidir.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida qishloq xo‘jaligi, sanoat, qurilish va boshqa har xil ishlab chiqarishlar mustaqil soha bo‘lib ajralib chiqqan. Bu sohalarning o‘z ichida ham ajralib chiqish sodir bo‘lishi natijasida biron alomatiga ko‘ra bir-biriga yaqin korxonalarni birlashtiruvchi ixtisoslashgan tarmoq vujudga kelgan.

Alohida ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar bir xil yoki bir turli mahsulot ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yishga erishganlar hamda maxsus, o‘ziga xos texnologiya jarayoni va ixtisoslashgan kadrlar bilan ajralib turgan va turishi mumkin.

Ishlab chiqarishning ixtisoslashtirishning eng birinchi va elementar shakli sanoatning boshlang‘ich shakli bo‘lmish hunarmandchilik bilan birga vujudga keldi. Mehnat taqsimoti asosida rivojlanayotgan tovar xo‘jaligi natural xo‘jaligi, ishlab chiqarishning universalizmini emirib tashladi.

Korxonalarining ixtisoslashuvi - ularda mukammalroq texnika va texnologiya, mehnatni tashkil etishning ilg‘or usullarini qo‘llashni engillashtiruvchi turdosh mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirish jarayonidir.

Ixtisoslashtirish jarayonining taraqqiyoti ijtimoiy ishlab chiqarishning o‘sishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Ixtisoslashtirish o‘z navbatida ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiiga yordam beradi. Ishlab chiqarish vositalari va ish kuchining juda keng miqyosda birlashtirilishi hozir iqtisodiy zaruriyat bo‘lib qoldi.

Hozirgi zamon texnika taraqqiyotining muhim omillari — elektronizatsiyalash, kompleks avtomatlashtirish, yangi materiallarni yaratish va joriy etish, ilg‘or texnologiyalarni, jumladan, biotexnologiyalarni vujudga keltirish ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bilan bevosita bog‘liqdir.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish sanoat korxonalarining ishini eng ratsional, oqilona tashkil etish hisoblanib, binolardan, jihoz va asbob-ukunalardan, materiallardan bekami-ko‘st foydalanishda, fan va texnikaning eng oxirgi yutuqlarini joriy etishda, takomillashgan maxsus mashina va asboblarni qo‘llashda, mehnat unumdorligini oshirishda, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish harajatlarini tejashda katta samara keltiradi.

Korxonalar bo‘limlarining ixtisoslashuvi - ayrim tsexlar, uchastkalar, ish joylarining ayrim mahsulotlar ishlab chiqarishga va jarayonlarni bajarishga ixtisoslashuvida ifodalanadi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish jarayonining quyidagi shakllari keng tus olgan:

-birinchi, eng oddiy va keng tarqalgan shakli buyumlar buyicha ixtisoslashtirish. Uning bunday shakli korxonalarni texnologik jihatdan bir-biriga o‘xshash bo‘lgan va cheklangan miqdordagi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga moslashtirishdan iborat;

-ikkinchi, detalli ixtisoslashtirish, ya‘ni buyum yoki mahsulotning bir qismini, uzal detalini (masalan, motor, reduktor, karbyurator, porshen, gilza, kuzov, bunker va x.k.larni) ishlab chiqarish;

-uchinchi, texnologik ixtisoslashtirish. Bu ixtisoslashtirishning eng oliy shakli bo‘lib, mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasining ma‘lum operatsiyalarini bajarishni o‘zida

mujassamlashtiradi. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot turlarining kengayishi ixtisoslashishning doimo rivojlanishi va mukammallashuvining zarurligini ifodalaydi. Masalan, mashinasozlikda buyumlar buyicha ixtisoslashish - ma'lum ishlab chiqarish tarmoqlari yoki ish turlari uchun mashinalar ishlab chiqarishning mujassamlashuvi yo'nalishida rivojlanmoqda. Bunday ixtisoslashish konstruktorlarga ayrim tarmoqlarda mashinalarning ishlash sharoitlarini chuqurroq o'rganish hamda mukammalroq texnika yaratish imkonini kengaytiradi. Bir korxonada miqiyosida tugallangan holatda mahsulot ishlab chiqarishning tashkil etilishi unga doimo xizmat qilib, zarur qismlarni yetkazib beruvchi ixtisoslashgan korxonalar tashkil etilishini taqazo etadi.

Qismlar yoki mahsulot bo'laklarini ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar va tarmoqlarga sharikopodshipniklar, porshen ishlab chiqaruvchi zavodlar, karbyurator zavodi, reduktor, asbob-anjomlar, quyma, ehtiyot qismlar, televizor transformatorlari, televizorga futlyarlar, kondensatorlar, yuqori bosimli nasoslar, divan-krovatlar uchun oyoqlar va boshqalarni ishlab chiqarish misol bo'la oladi. Masalan, sharikodshipniklar, porshenlar, reduktorlar, motorlar va boshqalar tayyorlaydigan turli jarayonlarga tashkiliy jihatdan bo'linishi mumkin.

Diversifikatsiyalash - lotincha diversification so'zidan olingan bo'lib «o'zgarish, xilma-xillik» ma'nosini bildiradi.

Iqtisodiyotni, shu jumladan sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilish tufayli tarmoqlar va korxonalarining faoliyat sohalari o'zgaradi va tayyorlanadigan mahsulotlar turi ko'payib boradi.

Ilgari to'la ixtisoslashgan korxonalarining boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari, xizmat ko'rsatish sohasiga kirib borishi, ularning faoliyat sohaslarining kengayishini bildiradi.

Diversifikatsiya natijasida turli-tuman tovarlar ishlab chiqaradigan, xizmat ko'rsatish hamda ilmiy tadqiqot va ishlanmalar bilan band bo'lgan kompaniyalar, birlashma va jamiyatlar, ammo hamisha ham texnologik jihatdan bog'lanmagan keng tarmoqli komplekslar vujudga keladi.

Mustaqillikning ilk davridan boshlab asta-sekin tovar ishlab chiqarishda tor ixtisoslikdan voz kechish, korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turini (nomenklatura va assortimentini) ko'paytirish, ko'rinishini o'zgartirish, yangidan yangi mahsulotlari ishlab chiqarishni o'zlashtirish ya'ni ishlab chiqarishni bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish jarayonlarini amalga oshirish yo'lga qo'yildi.

Keyingi yillarda esa past rentabelli va zarar ko'rib ishlaydigan korxonalarni diversifikatsiya qilishga katta e'tibor berilmoqda. Natijada ular oyoqqa turib mahalliy xomashyodan yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarmoqdalar va hozirgi paytda nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorda ham yetakchi o'rinlarni egallamoqdalar.

Masalan, diversifikatsiyalashning eng yuqori darajasi Navoiy viloyatiga xosdir. Bu hudud nafaqat oltin, kumush, marmar, fosforit, kvarts, feruza va ohaktosh kabi mahsulotlarni, balki yassigulli, qalamdulli, qovurg'a gulli kumush sur terisi kabi qorako'l terilari bilan ham ma'lum va mashxurdir. Ulardan tikilgan ayollar va erkaklar liboslari, turli dizayndagi to'n, nimcha va bosh kiyimlari ichki bozorda ham, tashqi bozorda ham raqobatdosh va bozori chaqqon tovarlar hisoblanadi.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o'ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta'siridan himoya qiladigan kuchli to'siq, aytish mumkinki, mustahkam va ishonchli himoya vositasini yaratadi.

Kooperativlashtirish. Sanoatda korxonalar ixtisoslashuvining rivoji ishlab chiqarishni kooperativlashtirish asosida amalga oshadi.

Kooperativlashtirish- bu ma'lum mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmat bajarishni birgalikda olib borish bo'yicha tarmoqlar va ular korxonalarining davomli ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biri.

Kooperativlashtirishda mahsulot yetkazib berish tartibi ishlab chiqarish jarayonida buyurtmachining ma'lum ishlab chiqarish-texnikaviy topshiriqni bajarishini hisobga olishini

talab etadi. Kooperativlashtirish xomashyo, yoqilgi va standartlashtirilgan yarimfabrikatlar hamda buyurtmalarni yetkazib berish bosqichlarini qamragan holda moddiy-texnika ta'minotidan farqlanadi.

Kooperativlashtirish murakkab mahsulotlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirishni tezlashtirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan muhim vazifalarni hal etishga imkoniyat yaratib beradi.

Sanoatning rivojlanish davrlarida ishlab chiqarishni kooperativlashtirishning bir qancha samarali shakllari vujudga keldi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi: - buyumli (agregatli) kooperativlashtirish; - texnologik kooperativlashtirish; - tarmoqlararo kooperativlashtirish;

- iqtisodiy rayonlararo kooperativlashtirish. Buyumli (agregatli) kooperativlashtirish - bu mashina va asbobuskunalar ishlab chiqaruvchi bosh korxonaga turli butlovchi buyum va detallarni yetkazib beruvchi korxonalarining faoliyatidan iborat. Masalan, detallar bo'yicha kooperativlashtirish usulida ixtisoslashgan korxonalar bosh korxonaga sharikopodshipniklar, porshenlar, turli uzellar va asbob-uskunalarining qismlarini yetkazib berishlari mumkin.

Texnologik kooperativlashtirish — bu bir va bir necha korxonalar o'rtasida alohida jarayonlarni bajarish bo'yicha hamkorlikdir.

Ishlab chiqarishning qaysi tarmoqqa taalluqliligi nuqtai nazaridan tarmoq va tarmoqlararo ishlab chiqarish kooperatsiyasi vujudga keladi.

Tarmoqlararo kooperativlashtirish sanoat tarmoqdarining bir biriga xizmat ko'rsatishini ifodalaydi. Masalan, sanoat ishlab chiqarishining mashinasozlik tarmog'i metallurgiya sanoati bilan hamkorlik qilishi mumkin. Kooperatsiya asosida ma'lum mahsulotlarni tayyorlashi, bir biriga butlovchi buyumlar yetkazib berishi va muayyan ishlarni bajarib berish mumkin.

O'zaro bog'liq bo'lgan korxonalarni joylashtirish nuqtai nazaridan iqtisodiy rayonlar miqyosida va rayonlararo kooperativlashtirish keng tus olishi mumkin.

Rayonlararo kooperativlashtirish turli iqtisodiy hududlarda joylashgan korxonalar o'rtasidagi aloqalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakliga baho berish uchun uning ahvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun har xil ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

birinchidan, ushbu korxonalar bilan hamkorlik qiluvchi korxonalar soni. Bunda yetkazib beruvchi va buyurtmachi korxonalarining soni alohida-alohida hisob-kitob qilinadi. Masalan, avtomobil zavodlari yuzlab korxonalar (firma)lar bilan hamkorlik qilsalar, stanoksozlik korxonalarining ishlab chiqarish aloqalari atiga bir nechta korxonalar bilan chegaralangan bo'ladi.

ikkinchidan, kooperatsiya usulida olinayotgan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ushbu korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulot tannarhidagi ulushi. Masalan, avtomobil tannarhida tashqaridan kooperativlashtirish yo'li bilan olinadigan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ulushi taxminan 60-65 foizni tashkil etadi.

Mahalliy va xorijiy bozorlarda talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun sanoatda kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida o'zaro hamkorlik uchun qulay shart-sharoitlar yaratish mamlakatimiz iqtisodiyotini jadal rivojlantirishning eng muhim shartlari hisoblanadi.

Ichki bozordagi ehtiyojlar hajmlarining tahlili davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini amalga oshirish orqali sanoat kooperatsiyasini va talab yuqori bo'lgan tovarlarning alohida turlarini ishlab chiqarishni kengaytirish uchun foydalanilmayotgan imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Xususan, ushbu yuqorida qayd etilgan masalalar yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 2 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarorida sanoat kooperatsiyasini rivojlantirishning uzoq muddatga mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari belgilab olindi.

Kombinatsiyalashtirish. Sanoatning har bir tarmog'ida katta korxonalar bo'laveradi. Lekin ikkinchi tomondan zamonaviy sanoatga kombinatsiya degan narsa xosdir.

Sanoatni kombinatsiyalashtirish turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada qo'shilishidirki, bu tarmoqlar yo homashyoni ketma-ket ishlab beruvchi tarmoqlar (masalan, rudadan chuyani quyish va chuyanni pulatga aylantirish, sungra, ehtimol, pulatdan turli mahsulotlar ishlab chiqarish) yoki biri ikkinchisiga nisbatan yordamchi rol o'ynovchi tarmoqlar (masalan, chiqindilarni yoki qo'shimcha mahsulotni ishlash; qadoqlash buyumlari ishlab chiqarish va h.k.) bo'ladi.

Kombinat tarkibidagi bo'limlarning texnik-iqtisodiy birligi, ishlab chiqarish quvvati, mahsulot miqdori, turlari na sifati bo'yicha o'zaro mosligi ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqadorlikni ifoda etadi. Bo'linmalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqadorlik esa turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

Kombinatning xomashyo, energetika va transport manbalari birligi, uning barcha ishlab chiqarish bo'linmalarining umumiy kommunikatsiya (suv, byg', gaz, elektr energiyasi bilan ta'minlash) tizimlari birlashganligini, umumiy transport xo'jaligidan foydalanishini, dastlabki xomashyolarni yoki ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlashini, bir-birlarini yarim fabrikat yoki chala mahsulot bilan ta'minlashini ko'rsatadi.

Kombinatsiyalashtiriladigan korxonalarining hududiy birligi yagona texnologik sistemani tashkil etuvchi birlashtiriladigan ishlab chiqarishlarning uzviy texnologik bog'liqligidan kelib chiqadi. Bu tizimda uzilish bo'lmasligi uchun, kombinatning barcha ishlab chiqarish bo'limlari bir maydonda joylashtiriladi. Bu kimyo-texnologik va termik ishlab chiqarish jarayonlari (kimyoviy, metallurgiya, neftkimyo, oziq-ovqat va h.k.) ustun bo'lgan kombinatsiyalashtirilgan korxonalar uchun ayniqsa muhimdir. Kombinatsiyalashtirishni rivojlantirishning asosiy sharti ishlab chiqarishni yiriklashtirishdir.

Kombinatsiyalashtirish natijasida xomashyodan, ishlab chiqarish chiqindilaridan to'liq foydalanish imkoniyati yaratiladiki, bu esa sanoatning xomashyo manbaini kengaytiradi.

Kombinatsiyalashtirish ishlab chiqarishda jarayonlarni uzluksiz olib borish, ularni qisqartirish, ishlab chiqarishni jadallashtirish va natijada ish kuchini tejash, ishlab chiqarishning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bunday ishlab chiqarish sharoitida bir qator qurilish obyektlari uchun kapital harajatlar, mahsulot va xomashyoni uzoqqa tashish, umumzavod harajatlari qisqaradi, mahsulot ishlab chiqarish hajmi ortadi, tannarhi kamayib, sifati esa ancha yaxshilanadi va iste'molchilar talabi to'laroq qondiriladi.

Kombinatlashtirishning quyidagi shakllarini ajratish mumkin:

- xomashyoni tayyor mahsulot olguncha ketma-ket bosqichlarda qayta ishlash;
- ishlab chiqarish chiqindilaridan foydalanishga asoslangan holda mahsulot tayyorlash;
- xomashyoni yoppasiga qayta ishlash.

Xomashyoni kompleks qayta ishlashga asoslangan kombinatlashtirish eng rivojlangan ishlab chiqarish bo'lib juda katta xalq xo'jalik ahamiyatiga egadir. Chunki bu shaklda xomashyo, materiallar va chiqindilardan to'la-tukis foydalanish mumkin bo'ladi. Kombinatlashirishning bunday zarurligi xomashyo tarkibida turli elementlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Masalan, Ohangaron rudalarining ko'p qismi kompleks, polimetallik tavsifga ega bo'lib, ulardan ba'zi bir elementlarning qiymati mis qiymatidan 9-10 barobar yuqoridir. Hozirgi zamon texnika va texnologiyasi yordamida u erda mis bilan birga oltingugurt, qalay, qo'rg'oshim, oltin, selen, telur va boshqa bir qator nodir metallar olinmoqda.

Alohida kombinatning rivojlanish darajasi o'sha kombinat qamrab olgan tarmoqlar va ishlab chiqarish pag'onalarining soni bilan tavsiflanadi. Shu sababli odatda to'la-to'kis va to'la bo'lmagan kombinatlarni farqlaydilar. Masalan, to'la-to'kis to'qimachilik kombinati barcha bosqichlar (yigirish, to'qish va pardozlash)ni qamrab oladi. To'la bo'lmagan to'qimachilik kombinati esa o'z ichiga bir yoki ikki bosqichni oladi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni kombinatlashtirish juda yuqori darajaga ko'tarilgan. U ayniqsa metallurgiya, kimyo va oziq-ovqat sanoatida keng tarqalgan. Respublikada bu tarmoqlarga taalluqli juda yirik, dunyo miqiyosida tan olingan kombinatlar faoliyat

ko'rsatmoqda. Ular jumlasiga Navoiy Kon-metallurgiya kombinati, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, O'zbekiston metallurgiya kombinati, Chirchiq elektr-kimyo kombinati, Toshkent yog'-moy kombinati va boshqalarni kiritish mumkin.

4.3. Strategik ahamiyatga sanoat tarmoqlarini mintaqa iqtisodiyotdagi ro'li va sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish

Tog'-kon sanoati. Mamlakatimizda tog'-kon va qayta ishlash korxonalari quvvatlarini oshirish maqsadida mineral-hom ashyobazasidan foydalanish va qayta ishlash samaradorligini oshirish, investitsiyalarni faol jalb etish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Kon-metallurgiya tarmog'ining yirik korxonalari - «Navoiy kon-metallurgiya kombinati» DK, «Olmaliq kon-metallurgiya kombinati» AJ va «O'zbekiston metallurgiya kombinati» AJda strategik turdagi mahsulotlar, jumladan oltin, kumush, mis, rux va po'lat prokati kabi mahsulotlar, shuningdek 20 dan ortiq turdagi boshqa sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

So'nggi ikki yil davomida kon-metallurgiya tarmog'ining yirik korxonalarini jadal rivojlantirish, modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan uzoq muddatli dasturlar qabul qilindi. 2026 yilgacha «Navoiy KMK» DKda mahsulot ishlab chiqarish hajmini 30 foizga, «Olmaliq KMK» AJga 2,9 mlrd. AQSH dollari miqdorida investitsiyalar jalb etish va 2023 yilgacha mis ishlab chiqarish hajmini 28 foizga, rux ishlab chiqarish hajmini 75 foizga oshirish ko'zda tutilgan.

Shu bilan birga, kon-metallurgiya tarmog'ining yirik korxonalaridagi mavjud boshqaruv tuzilmasi, foydali qazilmalar zaxiralarining hisobini yuritish va baholash uslublari, moliyaviy hisobotlarning eskirgan shakllari ishlab chiqarishning o'sishiga va investitsiyaviy jozibadorlikning oshishiga to'sqinlik qilmoqda.

Kon-metallurgiya tarmog'ining yirik korxonalari raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish maqsadida investitsiyalarni jalb etishga qo'shimcha sharoitlar yaratish, shuningdek 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha [Harakatlar strategiyasida](#) belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kon-metallurgiya tarmog'i korxonalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi.

Kimyo sanoati O'zbekiston iqtisodiyotining bazaviy tarmoqlar sirasiga kiradi va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni jadallashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqib mineral o'g'itlar chiqaruvchi korxonalarini qurish orqali tashkil topgan.

Respublikaning zamonaviy kimyo sanoati tarixi Shorsuv oltin gugurt koni 1932 yilda ishga tushirilishi bilan boshlanadi.

1940 yilda kimyo sanoatining eng yirik korxonasi — Chirchiq elektr kimyo kombinati (bugungi kunda «Maksam-Chirchiq» AJ) mahsulot bera boshladi.

1962 yilda Farg'ona azotli o'g'itlar zavodi (bugungi kunda «Farg'onaazot» AJ) ishga tushirildi.

1964 yilda navoiy kimyo kombinati (bugungi kunda «Navoiyazot» AJ) mahsulot bera boshladi.

1969 yilda Olmaliq kimyo zavodi (bugungi kunda «Ammofos» AJ) ishga tushirildi.

Hozirgi vaqtda «Maksam-Chirchiq», «Navoiyazot» va «Farg'onaazot» aktsiyadorlik jamiyatlar azotli o'g'itlar — ammiakli selitra, karbamid, ammoniy sulfati ishlab chiqaradilar. «Ammofos», «Samarqankimyo» va «Qo'qon superfosfat zavodi» ochiq aktsiyadorlik jamiyatlar fosforli o'g'itlar — ammodos, suprefos, oddiy ammoniyli superfosfat, ammoniy sulfosfosfat va nitrokalsiy fosfat — ishlab chiqaradilar. Ularni hom ashyobilan Qizilqum fosforit kombinati ta'minlaydi. «Elektroximzavod» QK-AJ o'simliklarni muhofaza qilish kimyo vositalarni ishlab chiqaradi.

Kompaniya korxonalarini ishlab chiqaradigan mahsulotlar turlaridan kelib chiqib quyidagi ishlab chiqarish majmualarga bo'lish mumkin:

mineral o'g'itlar, noorganik moddalar va energetika, oltin va kimyo sanoatlari uchun kimyo reagentlar ishlab chiqarish majmuasi;

organik kimyo, sun'iy tola va polimer materiallar ishlab chiqarish majmuasi; o'simliklarni muhofaza qilish kimyo vositalari ishlab chiqarish majmuasi;

kaltsiyashtirilgan soda ishlab chiqarish majmuasi.

«O'zkimiyosanoat» AJ korxonalarini 170-dan ortiq kimyo mahsulotlar turlari ishlab chiqariladi.:

Kimyo sohasi – zamonaviy sanoatning «katalizatori» bo'lib, har qanday ishlab chiqarish negizida kimyoviy jarayonlar yotadi, bu sohasiz iqtisodiyotda taraqqiyot bo'lmaydi.

Mamlakatimizda mazkur sohada amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida xususan, birgina 2018 yil yakuni bilan «O'zkimiyosanoat» korxonalarida 4,17 trln. so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarildi. Sof holda 1170,77 ming tonna mineral o'g'itlar, shu jumladan 847,98 ming tonna azotli o'g'itlar, 140,38 ming tonna fosforli o'g'itlar va 182,41 ming tonna kaliyli o'g'itlar ishlab chiqarildi. Yil yakuni bilan birja savdolarida 884,66 ming tonna mineral o'g'itlar sotildi. Mahsulot eksportining prognozi 100%ga bajarildi. Ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish prognozi 107.6%ga yoki 260,8 mlrd. so'mga kamaytirildi. Investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarni bajarish doirasida «O'zkimiyosanoat» AJ korxonalarini tomonidan 466,9 mln.dollar hajmida investitsiyalar o'zlashtirildi. 1242 yangi ish o'rni yaratildi.

Mamlakatda kimyo sanoatida amalga oshirilayotgan ishlar bilan bir qatorda tizimli muammolar mavjud. Xususan, O'zbekiston zaminida Mendeleev jadvalidagi barcha kimyoviy elementlar mavjud, mamlakatimiz uglevodorodlarga boy bo'lsa-da, kimyo sanoatimiz asosan qishloq xo'jaligi uchun mineral o'g'it ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Qurilish materiallari, farmatsevtika, tekstil, mashinasozlik kabi tarmoqlar uchun zarur bo'lgan murakkab polimerlar, katalizatorlar, reagentlar va sintetik tolalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilmagan.

Buning oqibatida har yili 1,5 milliard dollarlik kimyo mahsulotlari import qilinmoqda. Ishlab chiqarilayotgan fosfor va kaliyli mineral o'g'itlar ham mavjud talabning faqat uchdan birini qoplaydi, xolos.

Murakkab mineral o'g'itlar ishlab chiqarish quvvatlari 60-70 foizga eskirgani energiya resurslarining ortiqcha sarflanishi, kimyo mahsulotlari tannarxining asossiz oshishiga olib kelmoqda.

2018 yildan boshlab, mineral o'g'itga talabni qondirish uchun 3,1 milliard dollarlik 17 ta investitsiya loyihasi amalga oshirila boshlandi. Bundan tashqari, kimyo sanoati mahsulotlarini diversifikatsiya qilish maqsadida 2025 yilgacha 4,2 milliard dollarlik yana 17 ta loyiha hayotga tatbiq etiladi.

Shuning uchun, kimyo tarmog'iga xorijiy investitsiya va zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish, mahsulot hajmi va turini ko'paytirish, sohaning eksport salohiyatini oshirish «O'zkimiyosanoat» aksiyadorlik jamiyatining muhim va ustuvor vazifasi bo'lishi zarur.

Bugungi kunda mamlakatimizda azotli o'g'itlarga talab 73 foiz, fosforli o'g'itlarga — 20 foiz ta'minlanmoqda. Azotli o'g'it ishlab chiqarish quvvatlarining o'rtacha eskirish darajasi 64 foizni, fosforli o'g'it bo'yicha — 77 foizni tashkil qiladi.

Sohadagi vaziyatni yaxshilash maqsadida kelasi 5 yilda umumiy qiymati 2,8 milliard dollar bo'lgan 9 ta loyihani ishga tushirish rejalashtirilgan bo'lib, buning natijasida mineral o'g'it va sulfat kislotasi ishlab chiqarish hajmi 2 barobar ko'payadi. Azotli va kaliyli o'g'itlarga talab to'la qoplanadi, fosforli o'g'itlarga talabni qondirish darajasi bir necha barobar oshirilishi belgilangan.

Kimyo sanoatini yanada rivojlantirish, uning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish va tarmoq diversifikatsiya qilishga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hajmlarini kengaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kimyo sanoatini yanada isloh qilish va uning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi.

Ayni paytda sohada tabiiy gazning bor-yo'g'i 14 foizi, jumladan, kimyo tarmog'ida 5 foizi chuqur qayta ishlanmoqda. Kremniy, kaolin va gips xomashyosidan kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarish e'tibordan chetda qolmoqda.

Ma'lumotlarga ko'ra, yurtimizda ishlab chiqarilayotgan noo'g'it mahsulotlar, asosan polietilen, polipropilen, polistiroлга xorijiy davlatlarda 100 milliard dollardan ortiq hajmda ehtiyoj mavjud. Bu esa biz uchun yaxshi imkoniyat.

Shu sababli, kimyo sanoatida mahsulot turlarini diversifikatsiya qilish uchun organik moddalar ishlab chiqarish bo'yicha 15 ta va noorganik moddalar bo'yicha 8 ta loyihani amalga oshirish ko'zda tutilmoqda.

Shu bilan birga, sohaga innovatsiyalar umuman joriy qilinmagani, ilm-fan salohiyatidan samarali foydalanilmayotganidan dalolat beradi.

Energetika - energiyaning har xil turlarini hosil qilish, ularni bir turdan ikkinchi turga o'zgartirish, muayyan masofaga uzatish va yetkazib berish, ulardan barcha sohalarda foydalanishni hamda shular bilan bog'liq nazariy va amaliy muammolarni hal qilishni o'z ichiga olgan xalq xo'jaligi, fan va texnika sohasi.

Insoniyat taraqqiyotida kishilarning turli energiya manbalariga bo'lgan ehtiyojlari ularni tabiiy manbalar - o'tin, ko'mir, torf va boshqalar yoqilg'ilardan, shamol, suv oqimi energiyasi (masalan, shamol va suv tegirmonlari) dan foydalanishga majbur qildi. Keyinchalik fan va texnika taraqqiyoti, fantexnika inqilobi tufayli XX-asrning 2-yarmidan boshlab asosan elektr energiyasiga ehtiyoj juda oshib ketdi.

Ana shu omillar energetikani jadal rivojlantirishni taqozo qildi. Fan va texnika taraqqiyoti energiya ishlab chiqarish va uni o'zgartirishning yangi usullarini ishlab chiqish, yangi samarali asbob-uskunalar va texnologiyalarni yaratish, energiyani taqsimlashni markazlashtirish va boshqalar orqali ifodalanadi.

Energetika fani tabiiy energiya resurslarining potensial energiyasini xalq xo'jaligida foydalanishga yaroqli va foydali energiya turlariga aylantirish hamda shu bilan bog'liq ilmiy-texnik muammolarni hal qilish masalalari bilan shug'ullanadi.

Energetikaning taraqqiyoti ko'p jihatdan mamlakat energiya resurslari bilan qanchalik ta'minlanganligiga chambarchas bog'liq. Ko'mir, neft, tabiiy gaz, torf, o'tin, slanets, suv, elektr va yadro energiyasi, shamol va quyosh energiyasi energetika resurslari hisoblanadi. Energetika resurslari yoqilg'i (ko'mir, neft, gaz, yadro, torf, slanets, o'tin) va yoqilg'i bo'lmagan vositalar (suv, shamol, quyosh energiyasi va boshqalar) ga bo'linadi.

Yoqilg'i bilan bog'liq energetika resurslari tiklanmaydigan, yoqilg'i bilan bog'liq bo'lmaganlari esa tiklanadigan resurslar hisoblanadi.

Jahon miqyosida turli yoqilg'i energetika resurslari miqdorini taqqoslash uchun shartli yoqilg'i birligi (1 kg yoqilg'i yonganda 7000 kkal issiqlik ajralishi) qabul qilingan. Jahondagi barcha yoqilg'i resurslarining (yadro energiyasidan tashqari) potensial zaxiralari 25000 mlrd. tonna shartli yoqilg'iga teng. Uning 95% i yoqilg'ining qattiq turlariga to'g'ri keladi.

Yadro energiyasining asosiy manbai bo'lgan uran va toriyning zaxiralari dunyo okeani suvlaridagi zaxiralar bilan birga 69000 mlrd. tonna shartli yoqilg'iga teng.

Eng ko'p ishlatiladigan energetikaning tabiiy resurslari (ko'mir, neft, gaz) jahon mamlakatlari bo'yicha notekis taqsimlangan.

Shu jihatdan O'zbekistonning energetika resurslarini hisobga olsak, mamlakat energetikasi xalq xo'jaligining baza sohasi hisoblanadi.

O'zbekiston energetika tizimi xalq xo'jaligi va aholining yoqilg'i (ko'mir, gaz, neft), elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondiradi va eksport ham qilinadi. O'zbekistonda 20 issiqlik elektr stansiyalari, 27 gidroelektr stansiya (GES) ishlab turibdi.

Bularning umumiy o'rnatilgan quvvati 11,5 mln. kv*soat (yiliga 55 mlrd. kv*soat elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniga ega), transformatorlarning umumiy quvvati 44850 MVA, elektr tarmoqlarining umumiy uz. 232 ming km, shu jumladan, yuqori quvvatli (500 kV li)lari 1660 km ni tashkil qiladi.

Energetika xalq xo'jaligining muhim tarmog'i sifatida gidroenergetika va issiqlik energetikasiga ajraladi. Gidroenergetika - energetikaning suv resurslari energiyasidan foydalanishga doir bo'limi.

Suv resurslari energiyasidan foydalanish uchun suv oqimi maxsus qurilgan inshootlar va jihozlar majmui - gidroelektr stansiyalar (GES) yordamida elektr energiyasiga aylantiriladi. O'zbekiston Respublikasi «O'zbekenergo» davlat aktsiyadorlik kompaniyasi tizimida 26 GES ni birlashtirgan 7 ta GES kaskadlari hamda Farhod GES bor. Eng yirik GES lar: Chorvoq GES (quvvati 620,5 MW), Xo'jakent GES (165 MW), Farhod GES (126 MW), G'azalkent GES (120 MW).

O'zbekiston energetika tizimidagi barcha GES larning umumiy belgilangan quvvati 1419 MV. Mamlakat gidroenergetikasining istiqboldagi taraqqiyoti, asosan. kichik suv havzalari gidroresurslaridan foydalanish bilan bog'liq.

Issiqlik energetikasi - energetikaning issiqlikni issiqlik dvigatellari va boshqalar yordamida boshqa energiya turlari (mexanik energiya, elektr energiyasi) ga aylantirib beruvchi issiqlik texnikasi bo'limi.

Issiqlik energetikasida asosiy issiqlik va elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi korxonalar issiqlik elektr stansiyalari (IES) hamda Davlat issiqlik elektr stansiyasi (DIES) hisoblanadi. Yirik DIES lar: Sirdaryo DIES (3000 MVt), Toshkent DIES (1850 MVt), Tolimarjon DIES (loyiha bo'yicha 3200 MVt).

O'zbekistonning issiqlik elektr stansiyalari respublikada ishlab chiqarilayotgan elektr energiyasining qariyb 85% ini tashkil qiladi.

O'zbekistonning yoqilg'i balansida gaz va ko'mirning salmog'i katta, «Ko'mir» aktsiyadorlik jamiyati ham «O'zbekenergo» tarkibiga kiradi.

Energetika sohasining hozirgi holati va istiqboldagi rivojlanishi. «O'zbekenergo» aktsiyadorlik jamiyati O'zbekiston Respublikasidagi elektr energiyasini asosiy ishlab chiqaruvchi va yetkazib beruvchilardan biri hisoblanadi hamda respublika iqtisodiyoti va aholisini elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojlarini to'liq qondiradi.

Bugungi rivojlanish bosqichida elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojni qondirish, mavjud elektr stansiyalar va tarmoqlarni modernizatsiya va rekonstruksiya qilish, yuqori samarali energiya ishlab chiqarish texnologiyalari asosida yangi ishlab chiqarish obyektlarini qurish, elektr energiyasini hisobga olish tizimini takomillashtirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish hisobiga yonilg'i-energetika resurslarini diversifikatsiyalash elektr energetika sohasining asosiy maqsadi hisoblanadi. 2021 yilgacha energetikani rivojlantirishning barcha sohalariga tegishli 52 ta investitsiya loyihasini amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Respublika elektr energetikasi xaqli ravishda O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari tarkibiga kiradi. U yirik ishlab chiqarish va ilmiy-texnik imkoniyati bilan iqtisodiyotning rivojlanishi va xalq farovonligiga salmoqli hissa qo'shib kelmoqda.

«O'zbekenergo» AJ elektr energetika sohasidagi maxsus vakolatli organ bo'lib, respublika iqtisodiyoti tarmoqlari va aholisini markazlashtirilgan holda elektr energiyasi bilan ta'minlaydi, shuningdek respublikaning bir qator shaharlaridagi sanoat va kommunal-maishiy iste'molchilariga issiqlik energiyasini yetkazib beradi.

Ishlab chiqarish texnologik jarayonining, elektr energiyasini taqsimlash va iste'mol qilishning o'ziga xosligi jamiyat tarkibiga kiruvchi elektr stansiyalar, magistral va taqsimlovchi elektr tarmoqlarini markazlashtirilgan holda boshqarishni saqlash zarurligini taqozo etadi.

2017 yilda elektr stansiyalarning o'rnatilgan quvvati jami 14,1 mln.kVt dan ortiq bo'lib, «O'zbekenergo» AJ tomonidan 13,6 mln.kVt elektr energiyasi ishlab chiqarilgan.

2017 yilda respublika bo'yicha 58,9 mlrd.kVt-s elektr energiyasi ishlab chiqarilgan bo'lib, bundan 52,14 mlrd.kVt-s issiqlik elektr stansiyasi (IES) hissasiga to'g'ri keladi, shuningdek 7,3 mln.Gkal issiqlik energiyasi yetkazib berilgan.

Elektr energiyasini hosil qiluvchi korxonalaridan umumiy uzunligi 8,8 mingdan ortiq bo'lgan 220-500 kV quvvatli magistral elektr tarmoqlari orqali hududiy elektr tarmoqlari

korxonalariga elektr energiyasini yetkazib berish ishlari «O‘zelektrtarmoq» unitar korxonasi tomonidan amalga oshiriladi.

Elektr energiyasini respublika iste’molchilariga sotish har bir hududiy tuzilmada aksionerlik jamiyati sifatida faoliyat ko‘rsatuvchi 14 ta hududiy taqsimlash-sotish korxonalarini tomonidan amalga oshiriladi.

Korxonalar balansida umumiy uzunligi 226,2 ming kilometrdan ortiq elektr uzatish liniyalari va kuchlanishi 110 kV gacha bo‘lgan kichik stansiyalar mavjud.

Umumiy uzunligi 196 ming kilometrdan ortiq 0,4-6-10 kV kuchlanishli elektr tarmoqlari eng keng tarqalgan bo‘lib, ular orqali elektr energiyasining ko‘p qismi respublika iste’molchilariga yetkazib beriladi.

«O‘zbekenergo» AJ loyihalash, qurilish-montaj va sozlash ishlarini amalga oshiruvchi hamda elektr stansiyalari va tarmoqlarining asosiy va yordamchi uskunalari ta’mirlash va ulardan foydalanish bilan shug‘ullanuvchi yagona ishlab chiqarish majmuasi hisoblanadi.

«O‘zbekenergo» AJ da rivojlangan ishlab chiqarish bazasi va yuqori malakali xodimlarning mavjudligi, energetika sohasidagi qurilish ishlarini yuqori darajada olib borish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekenergo» AJ da 2018 yildan 2021 yilgacha bo‘lgan davrda tarkibiy o‘zgarishlar, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va diversifikatsiya qilish» bo‘yicha farmoniga muvofiq umumiy qiymati 11 mlrd. AQSH dollariga teng bo‘lgan 52 ta, shu jumladan issiqlik energetikasida 25 ta investitsiya loyihalarini amalga oshirish nazarda tutilmoqda.

Issiqlik energiyasi sohasidagi tadbirlarni amalga oshirish bilan, energobloklarning foydali ish koeffitsiyenti 60 foizgacha yetadigan yuqori samarali bug‘-gaz va gaz-turbina qurilmalari asosida zamonaviy energiya ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish imkonini beradi.

Shuningdek, «O‘zbekenergo» aktsiyadorlik jamiyatida, elektr energiyasini yetkazib berishni nazorat qilish va hisoblashning avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish bilan respublikaning barcha hududida loyihani bosqichma-bosqich amalga oshirishni nazarda tutadigan elektr energiyasini hisoblash tizimini modernizatsiya qilish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Noan’anaviy qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish sohasida, Samarqand, Navoiy va Surxondaryo viloyatlarida quvvati 100 MVt dan bo‘lgan quyosh elektr stansiyalarini hamda Navoiy viloyatida quvvati 102 MVt ga teng shamol elektr stansiyasini qurish rejalashtirilgan.

Zamonaviy texnologiyalar va energiya tejavchi uskunalarni joriy etish bilan belgilangan dasturni amalga oshirish, elektr energiyasini yetkazib berish uchun maxsus yonilg‘ining solishtirma sarfini 10 foizgacha qisqartirish bilan elektr energiyasini ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirish, yoqilg‘i energetika balansining diversifikatsiyasini qattiq yoqilg‘ining ulushini 2016 yildagi 5,2 foizdan 2021 yilda 7,1 foizgacha ko‘tarish bilan amalga oshirish va iste’molchilarning ortib borayotgan elektr energiyasiga bo‘lgan ehtiyojini qondirish imkonini beradi.

Mamlakatimizda jami 14 ming megavatt elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo‘lib, uning 86 foizi issiqlik elektr stansiyalari hissasiga to‘g‘ri keladi.

Biroq, issiqlik elektr stansiyalari quvvatlarining 84 foizi qariyb yarim asr avval ishga tushirilgan bo‘lib, ular ham 83 foizga ishlamoqda, xolos.

Rivojlangan davlatlarda 1 kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun 240-260 gramm yoqilg‘i sarflansa, mamlakatimizdagi ayrim stansiyalarda 2 barobar ko‘p yoqilg‘i sarflanadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojlanishi natijasida elektr energiyasiga bo‘lgan talab 2030 yilga borib 20 ming megavattga etadi.

Mamlakatimizda elektr energiyasi asosan tabiiy gazni yoqish evaziga ishlab chiqariladi. Gaz resurslari cheklangan bugungi sharoitda 2030-yilga borib uni yanada ko‘proq sarflash – tiklanmaydigan tabiiy resurslarning juda katta miqdorini uvol qilish deganidir.

Mamlakatimizda 2030-yilga borib qo‘shimcha talab etiladigan 12,5 ming megavatt quvvatlarni yaratish chorasini ko‘rish, jumladan, bug‘-gaz qurilmalari, atom elektr stansiyasi, gidroelektrstansiyalar barpo etish va mavjudlarini modernizatsiya qilish, Sirdaryo, Toshkent, Navoiy, Taxiatosh issiqlik elektr stansiyalaridagi energobloklarni yangilash, shuningdek, davlat-xususiy sheriklikni elektr energiyasi tizimiga ham joriy qilish orqali zarur bo‘ladigan quvvatlarni qoplash ishlari amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda sohaga xususiy sektorni jalb qilish, shuningdek, davlat-xususiy sheriklik mexanizmining huquqiy, institutsional, texnologik asoslari ishlab chiqilishini ta‘minlash masalalariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Oddiy misol, Turkiyada 60 foiz, Janubiy Koreyada 20 foiz elektr energiyasi xususiy korxonalar tomonidan ishlab chiqariladi.

Hozirgi holatda sohada 30 yildan ko‘proq vaqtdan buyon foydalanib kelinayotgan tarmoqlar ulushi 62 foizni tashkil etadi, taqsimlovchi tarmoqlarda liniyalarning 57 foizi va 39,6 mingta transformator manan eskirgan.

2017-2021 yillarga mo‘ljallangan dasturga asosan joriy yilda 34 ming kilometrlik elektr uzatish tarmog‘i va 7 ming transformator punktida, 2019-yilda 7 ming kilometr elektr uzatish tarmog‘i va 2 ming transformator modernizatsiya qilinishi lozim.

Bugungi kunda sohaning energiya ishlab chiqaruvchi yangi quvvatlar barpo etish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy qilish asosiy vazifasi sifatida belgilangan.

«O‘zbekenergo» AJning 1,4 mln. kVt quvvatga ega bo‘lgan gidroelektr stansiyalari kaskadlarga bo‘linib, suv oqimida ishlaydi.

2018 yilda gidroelektr stansiyalar tomonidan 5501,0 mln.kVt·soat elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

«O‘zbekenergo»AJda bir qator investitsiya loyihalari doirasida ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, «Farhod GESni modernizatsiya qilish», «Quy-Bozsuv GESlar kaskadini modernizatsiya qilish (GES-14)», «Qodiriya GESlar kaskadini modernizatsiya qilish (GES-3)», «Toshkent GESlar kaskadini modernizatsiya qilish (GES-9)», «Shahrixon GESlar kaskadini modernizatsiya qilish (GES JFK-2)» investitsiya loyihalaridir.

Modernizatsiya qilish jarayonida gidroagregatlarni turbina, generatorlari, elektrotexnik va gidromexanik uskunalarini almashtirish rejalashtirilgan. Buning natijasida uskunalarning mustahkamligi va foydalanish muddatini uzaytirish ko‘zda tutilgan.

O‘zbekistonda 430dan ortiq daryolar mavjud. Har yili O‘zbekistonda ishlab chiqarilayotgan 60 milliard kVt/soat energiyaning 6,5 mlrd GESlar hisobidan amalga oshiriladi. Yaqin bir necha yil ichida Respublika energosanoatida GESlar ulushi 27,4 milliardov kVt/soatga yetkazish kutilmoqda.

Mamlakatda O‘rta Osiyoda eng yirik gidro obyektlardan biri — Pskom GESini qurishni boshladi.

Toshkent viloyatining Bo‘stonliq tumanida Pskom daryosida joylashgan yangi gidroelektrostantsiya, yirikligi bo‘yicha O‘zbekistonda Chorvoq GESidan keyin, ikkinchi o‘rinda bo‘ladi. Uning quvvati 400 MVtni tashkil qiladi, yillik energiya ishlab chiqarish hajmi — 900 mln kVtG‘soatni tashkil qiladi.

Neft-gaz sanoati mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu soha nafaqat energiya ishlab chiqaradi, balki ko‘plab tarmoqlar uchun zarur bo‘lgan polimerlar, organik kimyoviy moddalar hamda azotli mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarishda asosiy xomashyo bazasi hisoblanadi.

Keyingi ikki yilda sohada amalga oshirilgan islohotlar natijasida gaz qazib chiqarish hajmi 10 foizga ortdi, aholiga tabiiy gaz 15 foiz va suyultirilgan gaz 1,6 barobar ko‘p yetkazib berildi.

Sho‘rtan va Ustyurt gaz-kimyو majmualarida joriy yilning o‘zida gazga nisbatan qo‘shilgan qiymati 4 barobar ko‘p bo‘lgan qariyb 700 million dollarlik polietilen va polipropilen ishlab chiqariladi.

Neft-gaz sohasini yanada rivojlantirish maqsadida 2030 yilgacha geologiya-qidiruv ishlari olib borish, uglevodorodlarni qazib chiqarish va chuqur qayta ishlash bo'yicha umumiy qiymati 36,5 milliard dollarlik 30 ta investitsiya loyihasini amalga oshirish belgilangan.

Neftni qayta ishlash. O'zbekistonda Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi mavjud bo'lib, uchinchi neftni qayta ishlash zavodi Jizzax viloyatining Zafarobod tumanidagi «Chimqo'rg'on» qishlog'i yaqinida barpo etiladi.

Jizzax Neftni qayta ishlash majmuasining qiymati 2 milliard 200 million AQSH dollariga baholanmoqda.

Bu erda bir yilda 5 million tonna neft xomashyosini qayta ishlash mumkin bo'ladi.

Jizzax zavodiga neft «yaqinda barpo etiladigan neft quvuri orqali yetkazib kelinadi».

Majmuada aviatsiya kerosini, avtomobil yoqilg'ilari, benzol, mazut, bitum va boshqa neft mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Mazkur zavodlarning to'la quvvat bilan ishlashi O'zbekistonning yoqilg'iga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirish va eksportga mahsulot chiqarish uchun etarli hisoblanadi.

O'zbek-xitoy savdo uyi orqali Xitoydan uskuna, hom ashyova qurilish texnikasini izlash va yetkazib berish ishlari samarali yo'lga qo'yilgan.

Xususan mazkur savdo uyi chiqindilarni qayta ishlash sanoatini rivojlantiriga keng yo'l ochib bermoqda. Mamlakatimizda chiqindilarni qayta ishlash sanoati hali yaxshi o'zlashtirilmagan soha hisoblanadi.

Masalan, mamlakatimiz yo'llarida harakatlanayotgan avtomobillar soni kundan-kunga ko'payib, buning natijasida ishlatilgan shinalar miqdori ham ortib bormoqda. Shu o'rinda ushbu shinalarni nima qilish kerak degan tabiiy savol paydo bo'ladi? Xo'sh, shinalarni qanday qilib qayta ishlash mumkin? Ko'pchilik odamlar shinalarni shunchaki chiqindiga tashlab yuboradilar, bu esa o'z navbatida yirik chiqindi uyumlarini hosil qilib, ekologiyaga xavf tug'diradi.

Avtomobil shinalarini qayta ishlashga mo'ljallangan mobil zavod yordamida nafaqat katta maydonlarni shinalardan bo'shatish, balki ulardan zaruriy hom ashyo (rezina uvoq, metall) olish mumkin. Shinalarni qayta ishlash yana shunisi bilan ahamiyatliki, hatto ancha eskirgan pokrishkadan ham yaxshi polimer hom ashyo sifatida foydalansa bo'ladi.

Yoki, bugungi kunda o'z egasiga daromad keltirishdan tashqari atrof-muhitga ham foydali bo'lgan startaplar yaxshi ommalashib bormoqda. Foydalanilgan moylarni qayta ishlash yo'nalishini hech ikkilanmasdan aynan mana shunday faoliyat turiga kiritish mumkin. Ishlatilgan moylarni qayta ishlaydigan mini zavodni tashkil qilish uchun maxsus tajriba yoki bilim talab etilmaydi, shuning uchun O'zbekistonda har bir odam bunday zavod ochish imkoniyatiga ega. Yana bir ijobiy jihat: ayni paytda hukumat ham bunday turdagi tadbirkorlik faoliyatiga kam foizli kreditlar ajratish orqali ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlab kelmoqda.

Oziq-ovqat sanoati. Respublikamizning iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda oziq-ovqat sanoati muhim o'rin tutadi. (6.1-jadval).

Bugungi kunda ushbu sohadagi o'zgarishlar ijobiy bo'lib, uning rivojlanishiga mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va mulkka bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirish jarayoni asos bo'lmoqda. Oxirgi yillarda nodavlat sektorga tegishli oziq-ovqat korxonalarini soni davlat sektoridagiga nisbatan tez ko'paymoqda. Bu tendentsiya saqlanib qoladi.

Oziq-ovqat sanoati milliy iqtisodiyotning keng tarmoqli sohasi bo'lib, uning tarkibida go'sht-sut, sut-yog', yog'-moy, baliq mahsulotlari, un-yorma, makaron, meva-sabzavot konservalari, sharbatlar, turli ichimliklar, shakar, qandolatchilik mahsulotlari, non va boshqa noz-ne'matlar ishlab chiqaradigan korxonalar mujassamlashgan.

6.1-jadval. O‘zbekistondagi oziq-ovqat korxonalarining mulk shakllari bo‘yicha taqsimlanishi (foiz hisobida)

Korxonalar	2003 yil	2007 yil	2011 yil	2014 yil	2016 yil	2017 yil
Jami	100	100	100	100	100	100
Davlat sektoriga taalluqli oziq-ovqat korxonalari	10,4	10,0	8,0	7,0	5,4	4,9
Nodavlat sektorga taalluqli oziq-ovqat korxonalari	89,6	90,0	92,0	93,0	94,6	95,1
Shu jumladan						
Fuqarolar xususiy mulki	42,3	32,5	28,1	20,8	20,1	20,5
Xo‘jalik birlashmalari	0,4	0,4	0,5	0,4	0,3	0,3
Qo‘shma korxonalar, chet el fuqarolari va tashkilotlari	1,7	1,2	1,0	0,9	0,7	0,6
Boshqa turdagi nodavlat mulk shakllari	45,2	55,9	62,4	70,9	73,5	73,7

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Nazorat savollari

1. Ishlab chiqarishni konsentratsiyalashtirishga iqtisodiy ta’rif bering?
2. Mintaqada yirik korxonalarining afzalliklarini nimada deb hisoblaysiz?
3. Mamlakatda mahalliyashtirish ahamiyatini iqtisodiy misollar tariqasida tushuntiring?
4. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish ahamiyati nimada?
5. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida diversifikatsiyani mohiyati nimada?
6. Sanoatda korxonalar ixtisoslashuvining rivoji ishlab chiqarishni koooperativlashtirish asosida amalga oshadi deganda nimani tushunasiz?
7. Sanoatni kombinatsiyalashtirishi deganda nimani tushunasiz?
8. Mamlakatimizda tog‘-kon va qayta ishlash korxonalari quvvatlarini oshirish maqsadida mmamlakatimizda amalga oshirilayotgan ishlar yuzasidan nimalardan xabardorsiz?
9. O‘zbekistonda mineral o‘g‘itlar chiqaruvchi korxonalarini faoliyati rivojlanishini bayon qiling?
10. Energetika sohasining hozirgi holati va istiqboldagi rivojlanishi mamlakatimizda qanday islohotlar amalga oshirilmoqda?.
11. Noan’anaviy qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish sohasida mintaqada amalga oshirilayotgan islohotlar to‘g‘risida fikrlaringizni bayon qiling?
12. Neft-gaz sanoatini mintaqadagi ahamiyatini qanday baholaysiz?

5-MAVZU. MINTAQADA QISHLOQ XO‘JALIGINING HUDUDIIY IXTISOSLASHUVI

Reja:

5.1. Qishloq joylarning tabiiy-iqlim sharoiti va reliefi

5.2. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining hududiy xususiyatlari va ixtisoslashuvi

5.3. ASK tushunchasi, tarkibi va uni boshqarish. Agrosanoat majmuasi siyosatdagi ustuvorliklar

5.4. Mintaqa qishloq xo‘jaligini isloh qilish jarayoni

5.5. Agrosanoat majmuini rivojlantirish muammolari

Tayanch tushuncha va iboralar: qishloq xo‘jaligi, eksport, tabiiy unumdorlik, iqtisodiy unumdorlik, transformatsiyasi, irrigatsiya, melioratsiya, ball bonitet, agrosanoat majmuasi, agrosanoat integratsiyasi, tuproq eroziyasi.

5.1. Qishloq joylarning tabiiy-iqlim sharoiti va reliefi

O‘zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida juda qulay tabiiy-geografik sharoitga ega. Mamlakat hududi o‘ziga xos pasttekislik va tog‘ reliefini o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston hududining katta qismini pasttekisliklar tashkil etadi. Shulardan eng muhimi Turon pasttekisligidir. Mamlakat sharqi va shimoliy sharqida Tyan-Shan va Pomir tog‘ (mamlakatning eng yuqori nuqtasi (4643m.) tizmalari joylashgan. Dunyoning bepoyon cho‘llaridan biri mamlakat hududi markazida - Qizilqum joylashgan.

Mamlaktimiz bo‘yicha qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning umumiy maydoni 20 236,3 ming gektarni, shundan haydaladigan yerlar 3 988,5 ming gektarni, ko‘p yillik daraxtzorlar 383,1 ming gektarni, bo‘z yerlar 76 ming gektarni, pichanzor va yaylovlar 11 028,3 ming gektarni, boshqa yerlar 4 760,4 ming gektarni tashkil qiladi.

Keyingi yillarda yurtimizda yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yer maydonlarini maqbullashtirish va ularni ajratishning soddalashtirilgan tartibini qo‘llash, yer-suv resurslaridan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlari, innovatsion va resurs tejovchi texnologiyalarni joriy qilish, past hosilli paxta va g‘alla maydonlarini qisqartirish hisobiga yuqori daromadli, eksportbop mahsulotlar etishtirish bo‘yicha tizimli choralar amalga oshirilmoqda.

Yer va suvning jamiyatdagi, ayniqsa, qishloq xo‘jaligidagi o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Aholi ulardan yashash uchun uy-joy, binolar qurish, iste‘mol etish uchun turli hildagi mahsulotlarni etishtirish va boshqa maqsadlarda foydalanadilar. Shunday ekan yer va suvdan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishdagi ahamiyati juda ulkandir. Chunki tarmoqda ulardan foydalangan holda turli hildagi o‘simlikchilik hamda chorvachilik mahsulotlarini, talabni qondiradigan darajada ishlab chiqarish mumkin. Shunday holni e‘tiborga olgan holda ingliz iqtisodchi olimi Uiliyam Petti «yer boylikning onasidir» deb aytgan.

Respublika dehqonchiligi sug‘orishga asoslangan. Shuning uchun suv ham yer kabi eng zarur vosita hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligidan olinayotgan mahsulotlar, masalan, paxta, sholi, tamaki, sabzavot, poliz, makkajo‘xori, bug‘doy, arpa, emxashaklarning aksariyat qismi sug‘oriladigan erlarda yetishtiriladi.

Mintaqada qishloq xo‘jalik mahsulotlarining 95foizdan ortig‘i sug‘oriladigan maydonlarda etishtiriladi. Sanoatning qishloq xo‘jalik xomashyolariga, aholining esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabi qondirilishida yer va suvning ahamiyati juda katta. Yerlardan, suvlardan qanchalik oqilona, samarali foydalanilsa, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi shunchalik ko‘payadi, natijada yuqorida ta‘kidlangan talablarning qondirilish darajasi ortadi.

Lekin yerdan asosiy vosita sifatida foydalanishda uning quyidagi xususiyatlarini e‘tiborga olish maqsadga muvofiqdir:

a) yer maydonining cheklanganligi va takror ishlab chiqarilmasligi. Ona zamin tabiatan cheklangan, uning maydonini inson kengaytira olmaydi. Chunki u tabiat mahsuli hisoblanadi. Boshqa asosiy vositalarni, masalan, traktorlarni, mashinalarni talabni qondirish maqsadida xohlagancha ishlab chiqarish mumkin;

b) erning tabiat mahsuli ekanligi. Yer va suv tabiat mahsulidir. Shuning uchun uning kelajakdagi taqdiri tabiatga bog'liq. Boshqa asosiy vositalar, ya'ni binolar, inshootlar, kombaynlar, traktorlar inson mehnatining mahsulidir. Zaruriyat tug'ilganda ular inson tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin. Yer va suvni esa inson ishlab chiqara olmaydi. Shuning uchun ular cheklangan resurslar deb ataladi;

v) yer - qishloq xo'jaligining abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Respublika hududida mavjud bo'lgan yerlardan qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishda bizdan oldingi avlodlar foydalangan, hozirgi davrda biz foydalanmoqdamiz, kelajakda esa avlodlarimiz foydalanadi;

g) erni qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chirib yurish imkoniyati cheklangan. Undan joylashgan makonida, ya'ni statsionar holatda oqilona foydalanish mumkin. Lekin mashina va traktorlarni talab etilgan joyga olib borib, turli xildagi ishlarni amalga oshirish, bino-inshootlarni ham talab etilgan joyga qurish mumkin;

d) erning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligining mavjudligi, unga ilmiy asoslangan holda ishlov berish natijasida uning unumdorligi oshib boradi. Darhaqiqat, tuproqqa vaqtida ishlov berilsa, o'g'itlansa, uning unumdorligi oshib borishi mumkin.

Lekin boshqa asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi oqibatida jismoniy jihatdan eskirib ishdan chiqadi. Ular vaqt o'tishi bilan fan-texnika taraqqiyoti natijasida ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Lekin yerga e'tibor berilsa, undan fan-texnika yutuqlarini joriy etgan holda oqilona, samarali foydalanilsa, unumdorligi oshib borishi mumkin. Ammo bu, uning unumdorligi cheklanmagan, degani emas. Shunday ekan, erning unumdorligidan tadbirkorlik bilan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligida erning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligi katta ahamiyat kasb etadi. Hayotda tuproq unumdorligining quyidagi turlari mavjud: tabiiy, sun'iy va iqtisodiy unumdorlik.

Tuproqning tabiiy unumdorligi–tabiat mahsulidir. U tabiatning ta'siri natijasida uzoq yillar mobaynida shakllanadi. Uning holati quyosh nuri hamda yog'ingarchilik miqdoriga, shamol va suvlarning ta'siriga bog'liqdir. Ularning ijobiy ta'sirida tuproq tabiiy unumdorligi yaxshi bo'ladi. Sun'iy va iqtisodiy unumdorlik esa inson mehnati natijasida shakllantirilib, oshirilishi mumkin. Jumladan, mehnat, mablag' sarflab, yerlarning irrigatsion, meliorativ holatini yaxshilab, sifatli urug' ekib, ularni o'g'itlash, yaxshi sifatli ishlov berish orqali tuproqning suniy va iqtisodiy unumdorligini yuksaltirilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvlarning sifati ham barcha viloyatlarda bir xilda bo'lmay, bir-birlaridan farq qiladi.

Masalan, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining aksariyat hududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi, ya'ni ularning tarkibida hosildorlikka salbiy ta'sir etuvchi turli xildagi minerallar kam, lekin Sirdaryo, Jizzah, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati hududlarida foydalanilayotgan suvlarning tarkibida xlor va boshqa moddalar ko'p.

Shuning uchun ham ularning sifati nihoyatda yomon. Bunday hol qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish hajmiga, sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kelajakda yerlarning unumdorligini oshirish, suvlarning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasini samarali amalga oshirish orqali zarur qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini, miqdorini ko'paytirishga va sifatini yaxshilashga erishish mumkin.

Respublika jami yer fondining asosiy qismini qishloq xo'jalik korxonalari, tashkilotlari foydalanmoqdalar. Masalan bu tarmoqda 1995-yilda 67foizga yaqini foydalangan bo'lsa 2018-yilga kelib 48.3foizi foydalangan. Ular bu yerlardan turli hildagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish maqsadida foydalanadilar. Demak, qishloq xo'jaligining asosiy maqsadi aholi va

chorva hayvonlari iste'mol qiladigan mahsulotlarni hamda qayta ishlovchi sanoat korxonalarini uchun hom ashyo mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Qishloq xo'jaligining asosiy maqsaddidan kelib chiqqan holda yerdan quyidagi yo'nalishlarda foydalanilmoqda:

-urug' ekib va ko'chat o'tkazib hosil olinadigan yerlar. Ular ekinzor yerlar deb ataladi. Ularning maydoni hrtacha 4 mln. gektarni tashkil etgan.

-meva mahsulotlarini etishtirish maqsadida ko'chatlar o'tkaziladigan yerlar. Ular ko'p yillik darahtzor yerlar deb ataladi. Ularning maydoni 334.4ming gektar.

-chorva hayvonlari uchun mahsulotlar etishtiriladigan yerlar. Ularni pichanzorlar va yaylovzorlar deb atash mumkin. Ular 11973.3ming gektarni tashkil etadi.

Yuqorida ta'kidlangan yerlar qishloq xo'jalik yerlari deb ataladi. Qishloq xo'jaligida bulardan tashqari fuqorolarga meros qoldirish huquqi bilan berilgan yerlar mavjud. Ular oila tamorqa yerlari deb yuritiladi. Bulardan tashqari o'rmonzor yerlar ham mavjud. Bu yerlar suv bilan ta'minlaydigan sug'orish shahobchalarining mavjudligiga qarab sug'oriladigan hamda lalmi yerlardan tashkil topgan.

O'zbekistonda 2019 yil 1-yanvar holatida sug'oriladigan yer maydoni 4191,2 ming gektarni tashkil etgan. Bu jami yer maydonining 9.34 foiziga tengdir. Shu maydondan mamlakat qishloq xo'jalik mahsulotining 95 foizi olinmoqda. Bu sug'oriladigan erning ahamiyatini nihoyatda ulkanligidan dalolat beradi.

Shuning uchun ham respublikada bu yerlardan to'liq va samarali foydalanishga doimo katta e'tibor beriladi.

5.2. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining hududiy xususiyatlari va ixtisoslashuvi

Mustaqillik yillarida islohatlar oqibatida, respublika iqtisodiyotining barcha sohalarini rivojlanishi qishloq xo'jaligida foydalanilyotgan yer maydonlarining o'zgarishiga ta'sir etmoqda.

Masalan 1995-yilda qishloq xo'jaligida jami foydalanilgan yer maydoni 29736 ming gektarni tashkil etgan bo'lsa, 2000-yilda 25736ming gektarni, 2005-yilda 22371.3ming gektarni, 2010 yilning 1-yanvariga esa 21453.2 ming gektarni, 2019 yilga kelib 20236,3 ming gektarni tashkil etgan (1-jadval). Shu yillarda tarmoqda foydalanilgan yerlar 27.9 foizga kamaygan. Lekin shu davrda tarmoqning sug'oriladigan yer maydoni atigi 2.5 ming gektarga qisqarib, 2019-yilning boshiga 3262,2 ming gektarni tashkil etdi. Demak so'ngi 20 yil mobaynida hukumat tarmoqda sug'oriladigan yerlarni kamaytirmaslik siyosatini amalga oshirgan. Bunday siyosatni respublika hukumatining mamlakat aholisini qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan to'laroq taminlash siyosati taqozo etgan (5.1-jadval).

Tarmoqdagi umumiy yer maydoni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga berilishi natijasida yuz began. O'tgan 15 yilda qishloq xo'jaligidagi ekinzorlar maydoni atigi 19.5 ming gektarga, ko'p yillik darahtzorlar maydoni 26.9 ming gektarga yaylovzorlar esa 7212.3 ming gektarga qisqargan. Yaylovzorlar maydonining qisqarishiga asosiy sabab ularni qo'ychilik (qorako'lchilik) va echkichilikka ixtisoslashgan shirkat xo'jaliklariga ajratib berilganligidir.

Qishloq xo'jalik yerlarning tarkibiga iqtisodiy jihatdan eng nafli ekinzor, sug'oriladigan yerlar hisoblanadi. Ular jami qishloq xo'jalik yerlarning 2019 yilning 1-yanvariga 20.7 foizini tashkil etgan. Shundan 81.5% sug'oriladigan ekinzordir. Shu davrda hukumatning fuqorolarga cheklangan miqdordagi yerlarni berish siyosatining amalga oshirilishi natijasida fuqorolarning oila tamorqa xo'jaligidagi yerlari 17 foizga ko'payib, 2019-yilning boshiga 697,4 ming gektarni tashkil etgan, shundan 74 foizdan ko'prog'i sug'oriladigan yerlardan iboratdir. Boshqa yerlar ham ma'lum darajada o'zgarib borgan (5.2-jadval).

5.1-jadval. O‘zbekiston Respublikasining yer fondlari bo‘yicha taqsimlanishi

T/r	Yer fondining toifalari	Umumiy yer maydoni		Shu jumladan sug‘oriladigan yerlar	
		jami	foiz hisobida	jami	foiz hisobida
1	Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar	20236,3	45,08	4191,2	9,34
2	Aholi punktlarining yerlari	221,4	0,49	51	0,11
3	Sanoat transport, aloqa, mudofa va boshqa maqsadlarga mo‘ljallangan yerlar	866,3	1,93	12,3	0,03
4	Tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar	710,4	1,58	0,6	0,001
5	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	14,5	0,03		
6	O‘rmon fondi yerlari	11199,5	54,95	44,6	0,09
7	Suv fondi yerlari	836,9	1,87	4,7	0,01
8	Zaxira yerlar	10807,1	24,07	2,2	0,005
	jami yerlar	44892,4	100	4306,6	9,59

«Davergeodezkadastr» qo‘mitasi ma’lumotlari.

Fanda qishloq xo‘jalik yerlarning bir turdan ikkinchi turga o‘tishini yer transformatsiyasi deyiladi. Masalan, lalmi yerlar kompleks o‘zlashtirilishi oqibatida sug‘oriladigan ekinzorlarga aylanadi. Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holati yomonlashishi oqibatida, yomonlashib boshqa erlarga aylanadi. tarmoqda ijobiy transformatsiyasini amalga oshirishga e’tibor berish lozim.

5.2-jadval. O‘zbekistonda jami foydalaniladigan yer maydonlarining salmog‘i

T/R	Respublika shaxar va viloyatlarning nomi	Umumiy yer maydoni		Ekin yerlar		Ko‘p yillik daraxtlar		Bo‘z yerlar		Pichanzor va yaylovlar		Jami qishloq xo‘jalik yerlari		Tomorqa yerlar		O‘rmonzorlar		Bog‘dorchilik, uzumchilik va sabzavotchilik uyushmalarining yerlari		Butazorlar	Boshqa yerlar
		jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani		
1	Qoraqolpog‘iston Respublikasi	16656,1	510,4	418,3	418,3	8	8	11,2	11,2	5277,8	36,7	5715,3	474,2	47,6	35,2	1075	0,9	0,1	0,1	105,2	9713
2	Andijon	430,3	273,1	202,1	202,1	30,1	30,1	2,8	0,6	21	0,9	256	233,7	48	35,2	3,9	3,9	0,3	0,3		122,1
3	Buxoro	4183,1	274,6	199,5	199,5	20,8	20,8	6,9	6,9	2530,4		2757,6	227,2	58,6	45,4	334,6	1,8	0,3	0,2	45,4	986,6
4	Jizzax	2117,9	299,2	483,2	258,8	20,5	16,9	8,2	0,7	750,5		1262,4	276,4	31,8	18	164,4	4,8	0,1			659,2
5	Qashqadaryo	2856,8	514,8	676,1	417,6	39,1	36,9	21,9	4,6	1407,1	0,1	2144,2	459,2	80	49,1	164,3	6,2	0,3	0,3		468
6	Navoiy	10948,1	123,5	111,5	91,7	10,3	9,6	6,8	6,7	8747,6		8876,2	108	20	13,5	1271	1,7	0,7	0,3		780,7
7	Namangan	718,1	282,9	190	190	45,1	45,1	2,5	2,5	151,1		388,7	237,6	50	40,8	23,3	4,4	0,1	0,1		256
8	Samarqand	1677,3	379,4	429,1	247	68,1	63,4	5,2		797,1		1299,5	310,4	86,5	62,6	13	6	0,7	0,4		277,6
9	Surhondaryo	2009,9	325,2	278,8	239,3	33,6	32,2	0,3		826,7		1339,4	271,5	63,2	50,4	233,4	3,3				573,9
10	Sirdaryo	427,6	286,8	249,4	249,4	7,2	7,2	10,3	10,3	20,3		287,2	266,9	19,2	15,2	4,6	4,6	0,1	0,1		116,5
11	Toshkent	1525,4	398,6	329	295,7	52,6	43,5	0,8	0,4	440	1,4	8224	341	62,3	51,5	83,5	2,5	3,6	3,6	2,1	551,5
12	Farg‘ona	700,5	368,6	274,5	274,5	49,4	49,4			23,5	3,9	320,4	300,8	72	52,9	14,6	14	0,9	0,9		292,6
13	Xorazm	608,2	265,7	205,2	205,2	13,2	13,2	3,8	3,8	109,4		331,6	222,2	51,3	43,1	57,5	0,3	0,1	0,1		167,7
14	Toshkent. sh	33,13,8	0,1	0,1								0,1	0,1	6,9	3,7		0				26,1
	Jami:	44892,4	4306,6	4019,8	3262,2	398	376,3	80,7	47,7	21102,5	43	25601	3729,2	697,4	516,6	3443	54,4	7,3	6,4	152,7	14991,5

«Davergeodezkadastr» qo‘mitasi ma’lumotlari.

Lekin so‘nggi yillarda yangi sug‘oriladigan maydonlar kam o‘zlashtirilmoqda. Bunga suv va mablag‘ resurslarining etishmayotganligi asosiy sabab bo‘lmoqda. Yer va suvga nisbatan davlat mulkchiligi saqlangan holda ulardan yil davomida to‘liq va samarali foydalanish huquqi jismoniy hamda yuridik shaxslarga uzoq muddatga hamda umrbod berilmoqda. Ulardan to‘liq va samarali foydalanganlik darajasini va samaradorligini ma’lum bir ko‘rsatkichlar tizimi yordamida tahlil etish lozim.

Mintaqada amalga oshirilayotgan tadbirlar natijasida yer va suvdan foydalanish darajasi hamda samaradorligi oxirgi 20 yilda ma’lum darajada oshgan, lekin keyingi yillarda yerlardan, suvlardan foydalanishning samaradorligi talab darajasida emas. Sababi – yerlarning irrigatsiya-melioratsiya holati yomonlashayotganligi, ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekish to‘liq joriy etilmayotganligi, sug‘orish inshootlarining ishga yaroqlilik holati pasayishi, yer va suvlardan samarali foydalanganlik uchun rag‘batlantirishning sustligidir (3-jadval).

2019 yil ma’lumotlariga ko‘ra, sug‘oriladigan tuproqlarning sifat bahosi quyidagilarni ko‘rsatadi: yomon yerlar 503,2 ga, o‘rtacha past yerlar 637339,0 ga, o‘rtacha yerlar 1 976 359,5 ga, yaxshi yerlar 1 027 076,5 ga, eng yaxshi yerlar 74 110,3 ga. Viloyatlar kesimida o‘rtacha ball boniteti Qoraqalpog‘iston Respublikasida 41,3 ball eng past ko‘rsatkich, 50-55 ball boniteti bilan Buxoro, Jizzax, Qashqadaryo, Navoiy, Sirdaryo, Xorazm viloyatlariga to‘g‘ri kelmoqda. Yaxshi va eng yaxshi yerlar asosan Andijon, Namangan, Samarqand va Toshkent viloyatlarida mavjud (5.3-jadval)²⁸.

---

²⁸ “Davergeodezkadastr” qo‘mitasi ma’lumotlari.

5.3-jadval. Sugʻoriladigan tuproqlarining sifat maʼlumotlari

TGʻR	Respublika va viloyatlar	YILLAR	Kadastr guruhlari										Jami, ga	Oʻrtacha bal
			yomon yerlar		oʻrtachadan past		oʻrtacha yerlar		yaxshi yerlar		eng yaxshi yerlar			
			Kadastr klasslari											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X		
			Bonitet bali											
0-10	noya.20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100					
1	Qoraqolpogʻiston Resp.	1997-2013		181,3	25912,0	226274,4	143333,0	39504,2	12076,5	1396,2			448677,6	41,3
2	Andijon	2013			844,0	22345,5	51596,6	52837,3	62741,5	36573,3	5857,0	67,2	232862,4	57,5
3	Buxoro	2010-2011		262,7	15373,5	48790,9	53825,2	51310,8	46751,6	12714,2	81,0		229110,1	51
4	Jizzax	2018			124,9	14643,6	133190,0	91705,2	36708,4	9959,2	2060,4		288391,7	52,3
5	Qashqadaryo	2012-2013			354,1	40742,7	207262,0	111116,2	67181,2	26402,4	7059,5		460118,2	52,5
6	Namangan	2008-2011			4596,5	41141,3	48999,0	39358,6	46533,4	33581,1	19195,4	1729,5	235134,6	60
7	Navoiy	2007-2015		59,2	5319,8	20386,6	20618,7	25388,4	22621,9	10602,9	1437,1		106434,5	53,2
8	Samarqand	2018				4497,0	55936,4	105422,8	95816,3	39456,1	15529,9	187,1	316845,6	60,3
9	Surhondaryo	2013			3592,4	33964,5	75733,1	79766,8	53375,7	18772,5	5885,9		271091,0	56
10	Sirdaryo	2014			489,2	26515,9	105404,6	69828,0	58603,4	6541,8	8,8		267391,7	53
11	Toshkent	2014-2018			696,3	11745,8	54471,5	106080,8	116610,7	42094,3	9639,1	8,9	341347,4	59,9
12	Fargʻona	2008-2011			5557,0	44499,3	79437,3	58661,3	74163,1	29300,1	5267,9	48,8	296934,2	54
13	Xorazm	2012			2837,4	36094,5	45590,6	69981,0	57666,5	8832,4	46,8	0,0	221049,2	54
Jami:				503,2	65697,1	571642,0	1075398,1	900961,4	750850,1	276226,4	72068,8	2041,5	3715388,5	55

5.3. ASK tushunchasi, tarkibi va uni boshqarish. Agrosanoat majmuasi siyosatdagi ustuvorliklar

Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini yuksaltirishda agrosanoat majmuasining ahamiyati katta. Uning asosiy maqsadi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish, ularni tayyorlash va qayta ishlash hamda iste'molchilarga yetkazib berish tizimining maqsadga muvofiq ishlashini ta'minlashdan iborat.

Bundan tashqari, bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan mexanizmni yaratish, mahsulotlar sifatini oshirish, ishlab chiqarishning eng maqbul shakllarini vujudga keltirish, mahsulotlar tannarxini arzonlashtirishga intilish agrosanoat majmuasining dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Bugun O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasida asosiy vositalar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning rivojlanishiga katta e'tibor qaratilmoqda. Ularning rivojlantirilishi tarkibga kiruvchi tarmoqlarning fond bilan ta'minlanishi va jihozlanishini yaxshilashga, natijada ishlab chiqarish, ayriboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlari o'zgarib, oxir-oqibatda aholining turmush sharoitlari yuksalishiga olib keladi.

Agrosanoat kompleksi (ACM) - qishloq xo'jaligi xomashyosini ishlab chiqarish va qayta ishlash hamda undan mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan iqtisodiyotning bir nechta tarmoqlarini yakuniy iste'molchiga yetkazib beradigan eng yirik tarmoqlararo kompleks. Bu qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tashish, saqlash, qayta ishlash, uni iste'molchilarga yetkazib berish, qishloq xo'jaligini mashinalar, kimyoviy moddalar va o'g'itlar bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan qishloq xo'jaligi va sanoat sohalari qatoriga kiradi.

ASM faoliyatning 4 yo'nalishini o'z ichiga oladi:

- Qishloq xo'jaligi - agrotexnika kompleksi, uning tarkibida o'simlikchilik, chorvachilik, fermer xo'jaliklari, fermer xo'jaliklari va boshqalar kiradi.

- qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish va moddiy resurslar bilan ta'minlaydigan tarmoqlar va xizmatlar: traktor va qishloq xo'jaligi texnikasi, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish, kimyoviy moddalar va boshqalar.

- Qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlash bilan shug'ullanadigan sohalari: oziq-ovqat sanoati, engil sanoat uchun xom ashyolarni dastlabki qayta ishlash sanoati.

- Infrastruktura bloki - qishloq xo'jaligi xomashyosini xarid qilish, transport, saqlash, iste'mol tovarlari savdosi, qishloq xo'jaligi uchun treninglar, agrosanoat sohasida qurilish ishlari bilan shug'ullanadigan ishlab chiqarish.

Agrosanoat kompleksining eng muhim muammo energiya tejashni ta'minlashdan iborat.

Agrosanoat kompleksining filiallari bilan o'zaro munosabatlari:

- Biokimyoy (o'g'itlarni ishlab chiqarish);
- kimyo sanoati;
- Qishloq xo'jaligi sanoati (chorvachilik, o'g'itlarni ishlab chiqarish);
- transport sohasi;
- Engil sanoat.

ASM tarkibida ikkita yirik majmua mavjud:

- 1) oziq-ovqat majmuasini tashkil etadigan oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish;

- 2) qishloq xo'jaligi xomashyosidan sanoat iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish va sotish uchun.

Agrosanoat kompleksida paxta, zig'ir, meva-sabzavot, uzum va sharob, sut, go'sht va boshqa bir hil mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha ixtisoslashtirilgan sanoat majmuasi shakllantirildi.

Agroiqtisodiy kompleksning asosiy darajasini tashkil etuvchi mikro-darajadagi birlamchi darajadagi sheriklar, kooperativlar, agrosanoat birlashmalar, agrofirma, fermer xo'jaliklari,

dehqon xo'jaliklari va hokazolar kiradi. Bo'limlar va diversifikatsiyalangan tuzilmalarga ega bo'lgan korxonalar birgalikda hududiy majmualarni tashkil qiladi.

Agrosanoat kompleksini rivojlantirish, uning tarmoq va hududiy tuzilmasini takomillashtirish ishlab chiqarishni yanada oqilona taqsimlash, resurslarni kompleks va samarali ishlatish, uning yakuniy natijalarini takomillashtirish va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga yordam beradi.

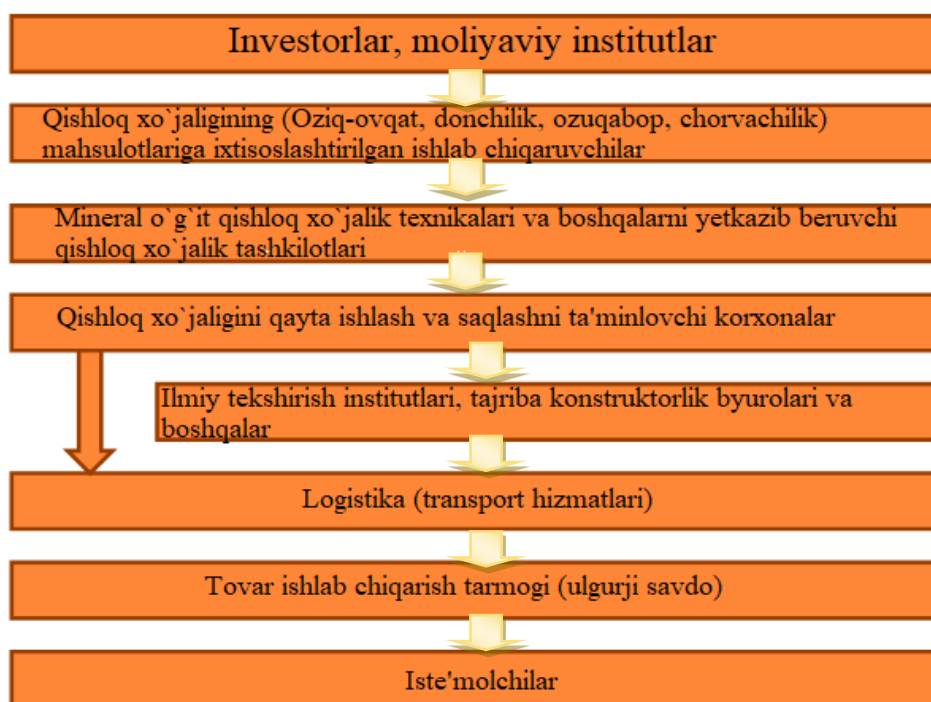
Ishchilarning asosiy qismi, barqaror va aylanma kapital, YaIM. Bu agrosanoat kompleksining miqyosida, uning tuzilmasini takomillashtirish va uning ishlashi samaradorligi, aholi turmush darajasining oshishi va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash katta darajada bog'liqdir.

Agrosanoat ishlab chiqarishni barcha turdagi texnikalar bilan ta'minlash zarur miqdorda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini rejalashtirish hajmlarini ishlab chiqarish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va mamlakat barqaror rivojlanishini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu bois, qishloq xo'jaligi texnikasi bilan jihozlangan uskunalarning muammolari va ulardan foydalanish samaradorligi alohida ahamiyatga ega.

Zamonaviy iqtisodiy va tashkiliy sharoitlar, narxlarning nomutanosibligi, xususan, asosiy fondlar va texnik bazaning oddiy va ayniqsa kengaytirilishi bilan takomillashtirilgan jarayonni amalga oshirish mumkin emas edi.

Agroiqtisodiy majmui» tushunchasining sharhlari, bizning fikrimizcha, ASMni iqtisodiy tarmoqlarning funktsional o'zaro ta'siriga asoslangan iqtisodiy va huquqiy tizim sifatida davolash imkoniyatini yaratadigan «ishlab chiqarish majmui yoki majmuasi» sifatida muhim ahamiyatga ega. Agrosanoat kompleksini tushunishning iqtisodiy va huquqiy yondashuvi strategik ahamiyatga ega zonalarini belgilab beruvchi tizim-qiymat va klasterli yondashuv tamoyillariga asoslangan boshqarish mexanizmini yaratish imkonini beradi(7.1-rasm).

Yagona tashkilotning faoliyati yetkazib beruvchilar va iste'mol qiymatlari zanjirlarining qiymat zanjirlari bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. X.Xorngren, J.Foster, S.Datar qiymat tizimi ta'minot zanjiri deb ataladi va dastlabki bog'dan (dastlabki ishlab chiqaruvchilardan) oxirgi (yakuniy iste'molchi)ga o'tadigan mol, xizmatlar va axborot oqimi sifatida tushuniladi. Eng umumiy shaklda agrosanoat kompleksining qiymat tizimi uning shakllanishining iqtisodiy asoslari sifatida ifodalanishi mumkin.

5.1-rasm. Agrosanoat kompleksining tarkibiy qismi

Agrar siyosat - iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u qishloq xo'jaligi va unga bog'liq xo'jalik sohasini qamrab oladi, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini va aholini oziqovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni yaxshilash, agrar sektor ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish, qishloqlarni obod etish asosida qishloq aholisining daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish vazifalarining amalga oshirilishini ko'zda tutadi. Uni davlatning agrar iqtisodiyot doirasida harakatga keltiriladigan jarayonlar shakli va metodlari ko'rinishidagi faoliyati deb ham tushunish mumkin.

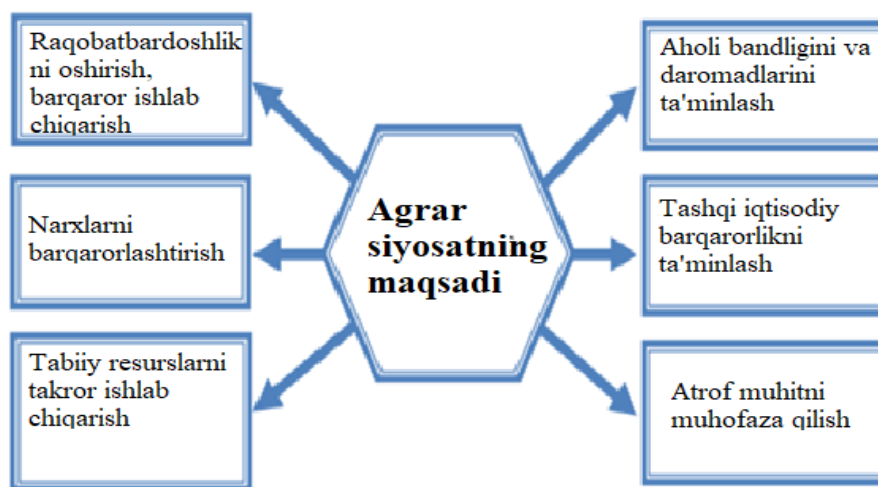
Agrar siyosatni agrar iqtisodiyot sohasida eng ta'sirchan shakl va usullar orqali yuz beradigan iqtisodiy jarayonlarning o'zaro ta'siri orqali amalga oshuvchi agrar sektorda xo'jalik-moliyaviy va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan davlatning faoliyati sifatida belgilash mumkin. Davlatning agrar siyosati qishloq xo'jaligi va hududlarini barqaror rivojlantirishga qaratilgan davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Qishloq hududlarining barqaror rivojlanishi deganda ularning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning o'sishi, qishloq xo'jaligi samaradorligining oshishi, qishloq aholisi to'liq bandligiga erishish va turmush darajasining oshishi, yerlardan oqilona foydalanish tushuniladi.

Agrar siyosat o'zida qishloq aholisining moddiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy shartsharoitlarini shakllantiradigan davlat faoliyatini qamrab oladi. Agrar bozor, investitsiya, kredit, moliya, ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat, soliqlar va soliqqa tortish, ijtimoiy muhit, maqsadli va tarkibiy qayta shakllanish agrar siyosatning asosiy sohasidir. Agrar siyosatning umumiy maqsadi muayyan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, hududiy, tarmoq, ekologik maqsadlar bilan tavsiflanadi. Davlat rivojlanishi bosqichlari va tabiiy-tarixiy sharoitlarga bog'liq ravishda aniq maqsadlar o'zaro nisbati o'zgaradi (7.2-rasm).

Davlat agrar siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar:

qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tovar ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari sifatini ta'minlash;

5.2-rasm. Agrar siyosatning maqsadi

qishloq hududlari barqaror rivojlanishini, qishloq aholisi bandligini ta'minlash, ularning turmush darajasini, shuningdek qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning ish haqini oshirish;

qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi ehtiyojlari uchun qo'llaniluvchi tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish va asrab-avaylash;

qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari daromadliligi oshishini va shu bozorlar infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlovchi xomashyo, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari samarali faoliyat yurituvchi bozorlarini shakllantirish;

qishloq xo'jaligi sohasida investitsiyalar hajmini oshirish va qulay investitsion muhitni yaratish;

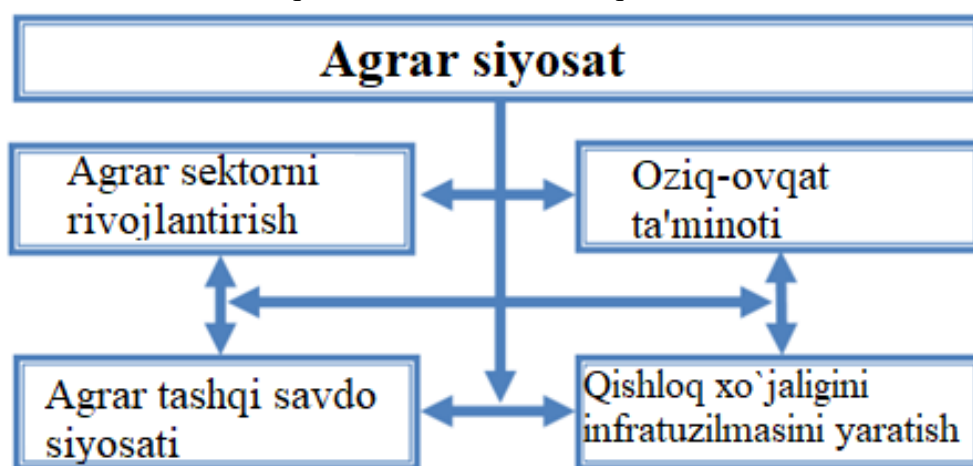
Agrar siyosat negizida agrar qonunchilik va agrar tarkib shakllanadi. Agrar qonunchilik - qishloq xo'jaligida va qishloq aholisi hayoti bilan bog'liq holda amalga oshayotgan jarayonlarga ta'sir o'tkazuvchi huquqiy me'yorlardir. Yerga egalik munosabatlari, kredit va soliqqa tortish, mehnat munosabatlari, mulkiy munosabatlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'moli yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy ta'minot va boshqalar agrar qonunchilikning muhim sohalariga kiradi: Agrar tarkib - agrar qonunchilikka asoslangan, qishloq xo'jaligi rivojlanishi, aholining yashash va ishlash sharoiti xususiyatlari hisobga olingan, ishlab chiqarish omillariga bog'liq agrar sohaning iqtisodiy, texnik va ijtimoiy unsurlari yig'indisidir. U mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Agrar siyosatning negizida agrar bozor yotadi. Agrar bozor agrar siyosatni ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchi manfaatlariga mos amalga oshirilishiga yordam qiladi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi – agrar sohadagi jarayon va qarashlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki kishilarning shu sohadagi qarashlari, jarayonlari va qonunlari tizimidagi faoliyatini ochib berishdir. Uning vazifalariga quyidagilar kiradi:

mamlakat aholisini iqtisodiy asoslangan baholardagi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash;

qishloq xo'jaligining umumiy daromad yaratish sohasidagi ishtirokini ta'minlash, agrar sektorni rivojlantirish;

agrar tashqi savdo siyosatini olib borish, qishloq xo'jaligi infratuzilmasini yaratish atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini hal qilish (7.3-rasm).

5.3-rasm. Agrar siyosatning vazifalari.

Agrar siyosatning tamoyillarini ko'rib chiqib uning muhim oziq-ovqat, qishloq xo'jaligi, agrosanoat va tashqi savdo jihatlariga, shuningdek uni tavsiflovchi ko'rsatkichlariga e'tiborni qaratish lozim: Oziq-ovqat jihati tamoyillar tahlilining muqaddimasi bo'lib, agrar siyosat maqsadi-oziqovqat xavfsizligining miqdoriy ifodasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda ichki bozorda oziq-ovqat mahsulotlariga talabning fiziologik va to'lovga qodir chegaralarini aniqlaydi, shuning uchun iste'molning fiziologik me'yorlari, iste'molning mavjud tarkibi, mamlakatni shu jumladan ichki ishlab chiqarish hisobiga oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi. Qishloq xo'jaligi jihati oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning haqiqiy holatini tavsiflaydi, oziq-ovqat mahsulotlarini olishda agrar salohiyatni aniqlaydi. U qishloq xo'jaligi samaradorligi ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi: (yer hosildorligi, mehnat unumdorligi, chorva mollari mahsuldorligi, ozuqa qoplanganligi, ishlab chiqarish samaradorligi, mehnatga haq, qishloq xo'jaligiga dotatsiyalar, fond qaytimi va boshqa omillar). Agrosanoat jihati, bir tomondan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasi tahlilini amalga oshirish, ikkinchi tomondan marketing sohasi samaradorligini baholashga imkon beradi. Baholash uchun muhim ko'rsatkichlar- sarf-xarajtalarning yiriklashtirilgan tarkibi, turli maqsadlarda mahsulotni ishlatish. Tashqi savdo jihati jahon va ichki qishloq xo'jaligi bozorlari o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. U turli mahsulotlar bo'yicha importga qaramlik, qishloq xo'jaligi va tayyor mahsulotni chetga chiqarish va olib kirish balansi, qishloq xo'jaligini

erkinlashtirishdan kutilayotgan zararni baholash va boshqalar. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyingi dastlabki masala iqtisodiyotni tezroq barqarorlashtirish va shu jihatdan qishloq xo'jaligini rivojlantirish va samaradorligini oshirish, mamlakat aholisini qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabini to'laroq qondirish, mamlakatni oziq-ovqat bilan to'la ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalarini etarli xomashyoga bo'lgan ehtiyojini to'laqonli qondirish, agrar resurslar salohiyatidan maqsadli foydalanishga erishish orqali davlatimizning iqtisodiy qudratini yanada o'stirish, mamlakat aholisini yashash farovonligini yaxshilash eng muhim masalalardan hisoblangan edi.

Agrar Agrosanoat integratsiyalashuv jarayonining hozirgi bosqichi avvalgi holatdan tubdan farq qiladi. Birinchidan, u iqtisodiyotni isloh qilish, uni bozor boshqaruv tamoyillariga o'tkazish bilan bog'liq.

Zamonaviy agrar iqtisodiyot mamlakatimiz iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutadi. Uning rivojlanish holati doimiy e'tiborga molikdir. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligining iqtisodiy inqirozga yuz tutganligining bir qator sabablari mavjud edi:

birinchidan, ko'p yillar davomida yerga nisbatan davlat mulki munosabatlari hukmronlik qilgani va kishilarda sotsializmga xos fikrlashning hukmronlik qilishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga salbiy ta'sir ko'rsatdi;

ikkinchidan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga fan-texnika yutuqlarini qo'llash va uni amalga oshirishning qiyinlashib qolganligi;

uchinchidan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida keragidan ortiqcha mehnat resurslarining yig'ilib qolganligi, ularni bo'shatish va boshqa ish bilan ta'minlash hukumat oldiga yana bir ulkan muammoni qo'yganligi;

to'rtinchidan, qishloq xo'jaligi texnikalarining eskiligi va tarmoqda mexanizatsiyalashtirish darajasining pasayib ketganligi, yangi texnika sotib olish va ishlab chiqarishga jalb qilish qimmatligi va ishlab chiqaruvchilarda buning uchun kerakli mablag'ning yo'qligi;

beshinchidan, qishloq xo'jaligi korxonalarini rivojlantirish uchun kerakli miqdordagi ssuda va kreditlarning etishmasligi yoki ularni olishning haddan tashqari qiyinligi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi bu kabi muammolarga imkon qadar tezroq barham berish va iqtisodiy islohotlarning samarali amalga oshirilishiga erishishdir. Shu maqsadda keyingi yillarda mamlakat agrar tarmog'ini rivojlantirish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Ular ichida eng muhimlaridan biri mamlakat agrar siyosatining huquqiy asoslari yaratildi.

O'zbekiston agrar siyosatining huquqiy asoslarini quyidagilar tashkil etadi:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;

- Yer Kodeksi; - Mehnat Kodeksi;

- Fermer xo'jaligi to'g'risidagi qonun;

- Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi qonun;

- Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaligi) to'g'risidagi qonun;

- Qishloq xo'jaligini rivojlantirish, undagi ishlab chiqarish, moliya, soliq, kredit va boshqa munosabatlarni takomillashtirish borasidagi qonunlar, farmonlar, qarorlar, me'yoriy hujjatlar va boshqa qonunosti hujjatlari. Respublikamiz agrar sohasida olib borilayotgan institutsional o'zgarishlar natijasida bozor institutlarini shakllantirishga erishildi. Biroq, rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha agrar sohada muhim institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish murakkab va davomli jarayondir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishda, avvalambor, amaliy tajribaning etishmasligi natijasida qator muammolar, kamchiliklar hamda nomutanosibliklar mavjud bo'lib, ular bevosita chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishni va nazariy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo qiladi. Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish mexanizmlarini tanlash va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Rasmiy qoidalar bir kechadayoq siyosiy qarorlar yordamida o'zgartirilishi mumkin bo'lgani holda, norasmiy me'yorlar juda sekin o'zgaradi. Norasmiy qoidalar asrlar davomida qaror topgan urf-odatlar, hatti-harakatlar me'yorlari, milliy mentalitetdan tashkil

topgan. Ular vaqti kelib ushbu jamiyat uchun majburiy bo'lgan rasmiy qoidalar darajasiga ko'tarilishi yoki ularni qaror topishiga ta'sir ko'rsatgan shart-sharoitlarning o'zgarishi natijasida yo'q bo'lib ketishi mumkin. Masalan, O'zbekiston qishloq xo'jaligida tarixan mayda oilaviy ishlab chiqarish keng tarqalgan va bu ko'nikma hosil etgan shaxsiy tomorqa xo'jaliklarining dehqon xo'jaliklariga aylantirilishi. Qonun rasmiy qoidalar sifatida asta-sekin urf-odat va an'analardan vujudga keladi. Bunga teskari jarayon qonunlar urf-odat va an'analarga ta'sir ko'rsatgan chog'da yuz berishi mumkinki, buni ko'proq iqtisodiyot sohasida kuzatish mumkin. Ammo yangi qonunlarning bunday ta'siri jamiyatda ularga ehtiyoj etilgan bo'lishini yoki ularni ijtimoiy ongga singdirish bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan mafkuraviy ishlarning olib borilishini taqozo etadi.

5.4-jadval. Qishloqda agrar va iqtisodiy munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari

Qishloqda agrar munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari		
Bevosita talluqli qonunlar	Asosiy qonunlar	Bilvosita talluqli qonunlar
Yer kodeksi	O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida	Davlat tassarufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida
Yer to'g'risida		Ijara to'g'risida
Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida		Tadbirkorlik erkinliklari va kafolatlari to'g'risida
Fermer xo'jaligi to'g'risida	O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi	Yer solig'i to'g'risida
Dehqon xo'jaligi to'g'risida		Soliq kodeksi
		Fuqarolik kodeksi
		Aholini ish bilan ta'minlash va bandlik to'g'risida
Naslchilik to'g'risida		Banklar va bank faoliyati to'g'risida
Suv va suvdan foydalanish to'g'risida	Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida	
Sanatsiya to'g'risida	Mulkchilik to'g'risida	Bankrotlik to'g'risida
		Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida

Agrosanoat integratsiyasi butun qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari va qiymat tizimidagi ishtirokchilarning iqtisodiy manfaatlarini birlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, agrosanoat kompleksini boshqarishni mexanizmini agrosanoat majmui shakllantirish va hududiy va tarmoq xususiyatlariga nisbatan «o'sish polosini» joylashtirish kabi tushunchalar asosida tashkil etishga imkon beradi.

Eng umumiy tavsifda qiymat zanjiri xarajat manbalarini va differentsiatsiya manbalarini tushunish uchun mo'ljallangan strategik ahamiyatga ega faoliyatlar orqali xom-ashyolardan final iste'molchilarga tasniflash usuli hisoblanadi. Zanjirning har bir bosqichi o'zining maqbul miqyosiga ega, shuning uchun turli tashkilotlarda, kompaniyalarda, firmalarda yoki yirik sanoat korporatsiyasining bo'linmalarida qo'shimcha qiymat mavjud.

Mamlakatning raqobatbardosh afzalliklaridan biri qishloq joylarining tabiiy, demografik, iqtisodiy, tarixiy va madaniy salohiyati bo'lib, ulardan oqilona va samarali foydalanish ko'p

tarmoqli barqaror rivojlanishni, to'liq ish bilan ta'minlanishni, qishloq aholisining turmush darajasini va sifatini ta'minlaydi.

Qishloq joylarining strategik ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishdagi rolini kuchaytirish qishloq rivojlanishining kompleks yondashuvidan jamiyatning ijtimoiy-hududiy kichik tizimi sifatida foydalanishni talab qiladi, u ishlab chiqarish, demografik, ijtimoiy-madaniy, ekologik, rekreatsion kabi bir qator muhim milliy iqtisodiy funksiyalarni amalga oshiradi. Qishloq joylarini barqaror rivojlantirishning muhim shartlaridan biri qishloq aholisi uchun mavjud bilim va ma'lumotlarning darajasini oshirishdan iborat.

Agrosanoat majmuasida muhim o'rinni qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash, qayta ishlash va tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar egallaydi. O'zbekistonda etishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlari iqlim sharoitining juda qulayligi tufayli jahon qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida yuqori darajada raqobatlasha oladi. Aynan agrar sektorda eksportga mo'ljallangan mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va uni qayta ishlaydigan sanoatni yetakchi o'ringa ko'tarish qishloq xo'jaligida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Mamlakat raqobatbardoshligini oshirishni global tizimga integratsiyalashgan hamda optimal loyihalashtirilgan milliy logistik xizmatlar majmui taqdim etadi. Bunda ichki va tashqi logistika xizmatlarining qay darajada rivojlanganligi katta o'rin egallaydi. Aynan jahon bozoriga eksport qilinayotgan mahsulotlarni tashish jarayonida uning sifati o'zgarmasligi, tovar yetkazib berish umumiy zanjiridagi xarajatlarni monitoring qilib borish va bozordagi holatni nazorat qilish uchun agrosanoatda logistik funksiyalariga birinchi navbatda e'tiborni qaratishi lozim.

Logistik tizimlarda zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalardan keng foydalanish logistik masalalarni hal etishning samarali axborot va instrumental-operatsion ta'minotini yaratish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga asos bo'ladi. Birinchi navbatda, bunday ta'minot logistikada qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash tizimlari uchun ayniqsa zarurdir.

Meva-sabzavotlarni ishlab chiqarish va ularni saqlashga qaratilgan hajmining oshishi, mazkur mahsulotlarni saqlash uchun maxsus sovutgichlarni qurish va saqlash texnologiyasini takomillashtirishga mustahkam zamin yaratdi. Xususan, 2016 yilda 93,1 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash uchun 204 yangi sovutish kamerasi tashkil etildi hamda 12,7 ming tonna mahsulotni saqlaydigan 26 sovutish kamerasi modernizatsiya qilindi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rnini inobatga olgan holda mazkur tarmoqni modernizatsiyalash, bu jarayonda esa temir yo'l logistikasini yanada rivojlantirish, bu sohalaridagi islohotlarni yanada izchil davom ettirish lozim.

Aynan logistika xizmatlarini ko'rsatish miqdori va sifati jihatdan dunyo tajribasida temir yo'l sohasi katta o'rinni egallamoqda. Yurtimizda ham temir yo'l logistika liniyasi bo'ylab zamonaviy agrosanoat korxonalarini qurilmoqda, yangi ish o'rinlari tashkil etilmoqda.

Mintaqalar qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar natijasida paxta maydonlari kamaytirilib, meva-sabzavotlar etishtirish ko'paymoqda. Bu esa o'z navbatida ichki va tashqi bozorni qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyatini beradi. Bu jarayonni tizimli tashkillashtirish maqsadida mintaqalar va xalqaro magistrallarga chiqishni temir yo'l liniyalarini qurish orqali amalga oshirish lozim.

Mamlakat agrosanoat majmuasining xalqaro aloqalarini rivojlantirish, dunyo mamlakatlari va ilg'or texnologiyalardan foydalanish katta ijobiy ahamiyatga ega. Shuningdek, o'zimizda shakllangan tajriba va texnologiyalarni targ'ib qilish va dunyoga tarqatish zarurati ham mavjud.

5.4. Mintaqa qishloq xo'jaligini isloh qilish jarayoni

Mamlakatimizda 2017-2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni ijrosiga muvofiq agrar sektorni modernizatsiyalash va intensiv rivojlantirish, qishloq xo'jaligini yanada isloh qilish va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash borasida muayyan ishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 12 fevraldagi «Qishloq va suv xo'jaligi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-5330-son [Farmoniga](#) muvofiq O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi negizida Qishloq xo'jaligi vazirligi va Suv xo'jaligi vazirligi tashkil etildi.

Ushbu vazirlikni ikkiga ajratilishi qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi va suv iste'moli sohalarida haqiqiy holatni va rivojlanish istiqbollarini chuqur tahlil qilish asosida ularni strategik rejalashtirish siyosati bo'yicha ta'sirchan ishlarni yo'lga qo'yish, mazkur yo'nalishlar bo'yicha boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

O'zbekiston Fermerlari kengashi O'zbekiston Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi sifatida qayta tashkil etildi.

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018 yilda qishloq xo'jaligida 6 124,1 ming tonna don ekinlari ishlab chiqarildi, 2 410,7 ming tonna kartoshka kavlab olindi, 8 661,4 ming tonna sabzavotlar, 1 607,2 ming tonna oziqbob poliz, 2 090,0 ming tonna mevalar va rezavorlar, 1 313,6 ming tonna uzum yig'ib olindi.

Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari dehqonchilik mahsulotlarining aksariyat turlarini asosiy ishlab chiqaruvchilari bo'lib qolmoqda, hisobot davrida kartoshka umumiy hajmining 84,8 %i, sabzavotlarning 74,7 %i, polizning 56,2 %i, mevalar va rezavorlarning 61,3 %i, uzumning 53,7 %i ular tomonidan ishlab chiqarildi. Don ekinlarining esa asosiy qismi fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqarildi, ishlab chiqarilgan ushbu mahsulot hajmining 81,2 %i ular hissasiga to'g'ri keladi.

Ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy xajmida chorvachilik mahsulotlarining ulushi 42,7 foizni tashkil etdi. 2018 yilning yanvarsentyabr oylarida barcha turdagi xo'jaliklar tomonidan tirik vaznda 1 788,8 ming tonna go'sht, 7 830,1 ming tonna sut, 5 368,2 million dona tuxum, 30,2 ming tonna jun ishlab chiqarildi.²⁹

2017 yildan boshlab g'alladan bo'shagan qariyb 1 million gektar maydonga sabzavot, kartoshka, poliz va dukkakli ekinlar ekilmoqda va qariyb 5 million tonnadan ortiq mahsulot etishtirilishi yo'lga qo'yildi.

Ispaniya, Polsha, Niderlandiya, Gretsiya, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, Vetnam va Indoneziya davlatlarining ilg'or tajribasidan keng foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, mamlakatimizda birinchi marta shafran kabi noan'anaviy ekin ekish yo'lga qo'yildi, soya ekish kengaydi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 132 ming tonnasi qayta ishlanib, 100 million dollarlik tayyor mahsulot, 856 million dollarlik 724 ming tonna ho'l meva eksport qilindi.

Chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish dasturlari doirasida baliq, asal etishtiriladigan, parranda, echki, qoramol boqiladigan ko'plab xo'jaliklar faoliyati yo'lga qo'yildi. Zotdor qora bayir otlarini ko'paytirish va ot sportini rivojlantirish maqsadida Qashqadaryoda yangi yilqichilik kompleksi tashkil etildi. Toshkent viloyatida va boshqa hududlarda ham bunday majmualar barpo qilinmoqda.

Pillachilikda yuqori hosil olishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, ammo deyarli yo'qolib borayotgan an'analar qayta tiklanmoqda. Qimmatbaho hom ashyo bo'lgan ipak etishtirishning mutlaqo yangi tizimi yo'lga qo'yildi. O'tgan yil mamlakatimizda birinchi marta pilladan yiliga ikki marta hosil olish tajribasi sinovdan o'tkazildi va ijobiy natija berdi. Har bir viloyatda pilla xom ashyosini qayta ishlab, tayyor mahsulot olish maqsadida to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalari jalb qilindi va ipakni qayta ishlashga ixtisoslashgan 10 ta korxonaga ishga tushirildi.

---

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi qishloq xo'jaligi va ekologiya statistikasi boshqarmasi ma'lumotlari. Manbaa stat.uz.

Baliqchilik sohasini tiklash uchun «O‘zbekbaliqsanoat» uyushmasi tashkil etildi. Uning tizimiga 3 ming 600 ta baliqchilik xo‘jaligi kiritildi. 580 ming gektar tabiiy va 28 ming gektar sun‘iy ko‘llarda 100 ming tonnadan ortiq baliq etishtirildi.

Asalarichilik sohasini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston asalarichilar uyushmasi tashkil etilib, unga asal etishtiradigan 14 mingdan ortiq tadbirkor a‘zo bo‘ldi.

Suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan tadbirlar qo‘llab-quvvatlanib, ularning tashabbuskori bo‘lgan xo‘jalik va tashkilotlarga qo‘shimcha imtiyoz va preferentsiyalar berildi. Natijada, bugungi kunda qariyb 240 ming gektar maydonda ana shunday texnologiyalar, jumladan, 28 ming gektar erda tomchilatib sug‘orish texnologiyasi joriy qilindi.

2013 — 2017 yillar davrida sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish Davlat dasturiga muvofiq 5443 kilometr kollektor-drenaj shoxobchalari, 751 ta tik drenaj quduqlarini qurish va rekonstruktsiya qilish, 72,2 ming kilometr kollektor-drenaj tarmoqlarini, 2907 ta tik drenaj quduqlari, 75 ta meliorativ nasos stantsiyalari va boshqalarni ta‘mirlash hamda qayta tiklandi, 1745 kilometrda ko‘proq irrigatsiya tizimlari, 388 kilometr novli sug‘orish shoxobchalari, 135 ta gidrotexnika inshootlari, umumiy hajmi sekundiga 49,6 kub metr suv chiqaradigan nasos stantsiyalari qurilishi va ularni rekonstruktsiya qilindi.

Natijada, kuchli va o‘rtacha sho‘rlangan maydonlar 149,4 ming gektarga kamaydi, sizot suvlar sathi yer yuzasiga yaqin (2 metrgacha) joylashgan maydonlar 302,9 ming gektarga qisqardi, 897 ming gektardan ko‘proq maydonning meliorativ holatini saqlash chora-tadbirlari amalga oshirildi, sug‘oriladigan 1,3 million gektardan ko‘proq yerlarning suv ta‘minoti yaxshilandi.

Shu bilan birga, sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashni va suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta‘minlash bo‘yicha qabul qilingan kompleks chora-tadbirlarga qaramay:

4487 kilometr irrigatsiya tizimi kanallarini, 5250 kilometr sug‘orish tarmog‘ini, 3636 ta gidrotexnika inshootini, 495 ta nasos stantsiyalari (agregatlari)ni va 1500 ta tik sug‘orish quduqlarini, shuningdek, 7500 kilometr kollektor-drenaj shoxobchalarini, 13 ta meliorativ nasos stantsiyalari hamda 185 ta tik drenaj quduqlarini rekonstruktsiya qilish va qurish talab etiladi;

167 ming gektar sug‘oriladigan yerlarning suv ta‘minoti nihoyatda past darajada qolmoqda, 1957 ming gektar sug‘oriladigan yerlarni turli darajada sho‘r bosgan, shu jumladan, 542 ming gektari o‘rtacha va 99 ming gektari kuchli sho‘r bosgan erlardir.

Qayd etilgan muammolarni bartaraf etish maqsadida 2018-2019 yillarda irrigatsiyani rivojlantirish va sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturi qabul qilindi. Unga ko‘ra, sug‘oriladigan yerlarning suv bilan ta‘minlanganlik va meliorativ holatini baholashning normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish, suv resurslarini oqilona boshqarish va foydalanishni, irrigatsiya-melioratsiya tadbirlarining o‘z vaqtida va sifatli amalga oshirilishini ta‘minlash vazifalari belgilab berildi.

5.5. Agrosanoat majmuini rivojlantirish muammolari

Respublika aholisi sonining yuqori sur‘atlar bilan o‘sib borishi, qishloq xo‘jaligi yerlarning boshqa toifaga o‘tkazilishi va global iqlim o‘zgarishi ta‘sirining keskinlashuvi oqibatida oxirgi 15 yilda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan sug‘oriladigan yer maydonlari o‘lchami 24 foizga (0,23 gektardan 0,16 gektargacha), o‘rtacha yillik suv ta‘minoti darajasi esa 3 048 m³ dan 158,9 m³ kubgacha qisqargan.

Uzoq yillar davomida qishloq xo‘jaligi erlaridan nooqilona foydalanilishi oqibatida tuproqning tabiiy unumdorligi va ekinlar hosildorligi pasayib, etishtirilgan mahsulot sifati yomonlashmoqda, atrof-muhit ifloslanishi ortib bormoqda. Jumladan, sug‘oriladigan ekin erlaridagi tuproqlarning 93 foizida harakatchan fosfor miqdori, 68,3 foizida almashuvchan kaliy miqdori, 79,3 foizida gumus (chirindi) miqdori o‘rtachadan past darajaga tushib qolgan.

Qishloq xo‘jaligida o‘rtacha yillik suv sarfi 45 696 mln. m³ yoki iqtisodiyot tarmoqlarida iste‘mol qilingan suv resurslarining 90 foizini tashkil etib, yuqoriligicha qolmoqda.

Yer va suv resurslari tobora tanqis bo'lib borayotgan sharoitda qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirishda ekinlarni iqtisodiy samaradorligi va bozor kon'yunkturasi inobatga olinmasdan hamda intensiv qishloq xo'jaligi joriy etilmaganligi sababli qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish hajmi pastligicha qolmoqda.

Jumladan, rivojlangan davlatlarda 1 m³ suv bilan 4–6 AQSH dollarilik mahsulot etishtirilayotgan bo'lsa, respublikamizda bu ko'rsatkich 0,15 AQSH dollarini tashkil etmoqda.

Irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirish yirik kapital qo'yilmalar talab etishi, ushbu maqsadlar uchun yo'naltiriladigan byudjet mablag'lari hajmining cheklanganligi, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni, shu jumladan davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida jalb qilish masalasiga e'tibor qaratilmayotganligi oqibatida qishloq xo'jaligi yerlarning foydalanishdan chiqib ketishi, hududlarning resurs va ishlab chiqarish salohiyatidan nooqilona foydalanish kabi holatlar yuzaga kelmoqda, bu esa o'z navbatida mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va tarmoq eksport salohiyatini oshirishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Respublikada yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejavchi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish orqali suv yo'qotilishini kamaytirish, shuningdek, bu ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining joriy yil 17 iyundagi «Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi.

Mazkur farmonda, qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasi va uni amalga oshirish bo'yicha «Yo'l xaritasi»ga ko'ra 2020–2030 yillarda qishloq xo'jaligi erlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning hamda 2019–2022 yillar davomida qishloq xo'jaligi erlarida suv tejavchi texnologiyalarni joriy qilishning prognoz ko'rsatkichlari tasdiqlandi.

Kontseptsiyada 5 ta muhim ustuvor vazifa belgilangan bo'lib, unda asosan qishloq xo'jaligi erlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, suv va gidroinshootlardan foydalanish samaradorligini oshirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, qishloq xo'jaligi ekinlari selektsiyasi va urug'chiligini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va sotish, logistika va marketing tizimlarini rivojlantirish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanishda ilm-fan va amaliyot integratsiyasini jadallashtirishga qaratilgan tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Kontseptsiyani amalga oshirish doirasida irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlarini tiklash, rekonstruktsiya qilish, suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etish hamda suvsizlikka chidamli ekinlarni ekish orqali foydalanishga kiritish uchun investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik asosida 50 yilgacha bo'lgan muddatga berish belgilandi.

Shuningdek, qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqib ketgan sug'oriladigan yerlar, shuningdek, lalmi va o'rmon fondi yerlari – O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va qishloq xo'jaligi korxonalariga, yaylov, bo'z, ko'p yillik daraxtzorlar va boshqa yerlar – yuqorida qayd etilgan subyektlar bilan birga O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan investorlarga ham beriladi.

Kontseptsiyani amalga oshirishda yer maydonlarini foydalanishga kiritishda tadbirkolik subyektlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning quyidagi mexanizmlari qo'llanilmoqda:

yerdan foydalanuvchilarga qishloq xo'jaligi ekinlarini mustaqil joylashtirish, yerga ishlov bermasdan ekin ekish va yerlarni ikkilamchi ijaraga berish huquqi beriladi.

mazkur yer maydonlari maqbullashtirilmaydi, yer uchastkasi yoki uning bir qismi davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yilishiga yerdan foydalanuvchi roziligi asosida sarf etilgan mablag'larning bozor qiymati va olib qo'yish sababli etkazilgan zararining o'rni to'liq qoplanganidan so'ngina ruxsat etiladi.

Ushbu yer maydonlarida barpo etiladigan infratuzilma obyektlarini (dala shiypon, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sug'orish inshootlari va boshqalar) joylashtirishga ruxsat beriladi.

Erdan foydalanuvchilarning ehtiyojlari uchun olib kelinadigan va respublikada ishlab chiqarilmaydigan xomashyo, materiallar, texnika, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda bojxona to'lovlari (qo'shilgan qiymat solig'idan tashqari) to'lashdan ozod qilinadi.

Qonunchilikda belgilangan imtiyozli davr yakunlanganidan so'ng, yangidan foydalanishga kiritilgan yer uchastkasiga nisbatan 10 yil davomida ushbu yer uchastkasi foydalanishga kiritilgunga qadar belgilangan soliq stavkalari qo'llaniladi.

Investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan har bir gektar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni foydalanishga kiritish bilan bog'liq xarajatlarning 50 foizi, lekin bazaviy hisoblash miqdorining 50 barobaridan oshmagan qismi qoplab beriladi.

Investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan yerlarning suv ta'minoti tizimlarini qurish, rekonstruksiya qilish uchun jalb etilgan kreditlarning bir gektar hisobiga 40 mln. so'mdan oshmaydigan qismiga tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 5 foizlik punkti qoplab beriladi.

Bunda yer maydonlari investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitim imzolanganidan so'ng qonun hujjatlarida vakolat berilgan davlat organi ning qaroriga asosan ajratib beriladi.

Bundan tashqari mazkur farmon bilan qishloq xo'jaligi yerlari maxsus muhofazaga olinib, ushbu yerlarni qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarga, shu jumladan sanoat va fuqarolik obyektlari (binolar va inshootlar) qurilishi uchun ajratilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Unga ko'ra, qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun olib qo'yiladigan sug'oriladigan yerlar uchun kompensatsiya to'lovi, olib qo'yilayotgan yer maydonlari joylashgan joylarni hisobga oluvchi koeffitsientlar qo'llanilmagan holda, xuddi shunday yangi yerlarni o'zlashtirish uchun talab etiladigan mablag'ning 10 barobari, lalmi yerlar va sug'orilmaydigan ko'p yillik daraxtzorlar egallagan yerlar, pichanzorlar va yaylovlar holatini tubdan yaxshilash bilan bog'liq xarajatlarning 20 barobari miqdorida hisoblanadi.

Ushbu me'yor o'zboshimchalik bilan yerlarning qishloq xo'jaligi muomalasidan chiqishiga sabab bo'lgan hollarda etkazilgan zararni hisoblashda ham qo'llaniladi.

Sug'oriladigan yerlar hisobidan bog'dorchilik, uzumchilik va boshqa ko'p yillik daraxtzorlar hamda issiqxona xo'jaliklarini tashkil etish uchun yer ajratish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartib asosida amalga oshirilishi belgilab qo'yildi.

O'zbekistonda iqlim o'zgarishlari: trendlar, dolzarb muammolar hamda moslashish choralarining zarurati. Global iqlim o'zgarishi muammosi insoniyat kun tartibida dolzarb bo'lib turibdi. Global iqlim o'zgarishi bu sayyoramizda faqat haroratning o'rtacha yillik ko'tarilishi emas, balki barcha geotizimning o'zgarishi, Jahon okeanining ko'tarilishining yuzaga kelishi, muz va doimiy muzliklarning erishi, yog'ingarchilikning bir tekisda yog'masligining ortishi, daryolar oqimi rejimining o'zgarishi va iqlimning beqarorligi bilan bog'liq boshqa o'zgarishlar demakdir. Insoniyatning vazifalaridan biri shuki, iqtisodiy va ekologik muvozanatni mutanosiblashtirish hamda adolatli hal etilishiga erishishdir. Shubhasiz, inson faoliyati iqlimga ta'sir ko'rsatadi. Shu munosabat bilan tevarak-atrofga zararli ta'sir etishni cheklash uchun hamjihatlikda harakat qilish zarur.

Sanoatlashtirish davri boshlangunga qadar iqlim o'zgarishiga faqat tabiiy sabablar, ya'ni materik va okeanlarning o'lchami, Yer orbitasi, uning magnit maydonining o'zgarishi, vulqonlarning otilishi ta'sir ko'rsatar edi. Biroq hozir Iqlim o'zgarishi masalalari bo'yicha hukumatlararo ekspertlar guruhi –xulosalariga ko'ra, sayyoramizda iqlim o'zgarishining tezlashishi ko'proq insonning iqtisodiy faoliyati natijasi o'laroq havoga turli chiqindi gazlar chiqishi tufayli yuzaga kelmoqda. O'zbekistonda chiqindi gazlarning chiqishi 2005 yilda qariyb 200 mln. tonna SO₂ darajasiga etdi. O'zbekistonda bunday gazlarning asosiy manbai bo'lib

energiya ishlab chiqarish va iste'mol qilish hisoblanadi. U uglerod dioksid, SO₂ni ishlab chiqarib, atmosferaga chiqadigan barcha chiqindilarning uchdan ikki qismini tashkil qiladi. Metan ahamiyati bo'yicha keyingi gaz bo'lib, tabiiy gaz, neft va ko'mirni qazib olishda hamda tashishda yuzaga keladi³⁰.

Undan tashqari, ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda bir yilda 35 million kubometrqa yaqin maishiy chiqindi hosil bo'ladi. Ularni utilizatsiya qilish va qayta ishlashni samarali tashkil etish yurtimizda ekologiya hamda sanitariya muhitini yanada yaxshilash, aholi salomatligini mustahkamlash, ishlab chiqarishni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Iqlim o'zgarishi, aholi sonining ortishi, urbanizatsiya, o'rmonlarni yoppasiga kesish Markaziy Osiyo mintaqasining suv resurslariga, xususan O'zbekistonga, katta qiyinchilik tug'dirmoqda. Global isish tufayli tog'li hududlarda muzliklarning erishi allaqachon daryo va ko'llarning toshib ketishiga olib kelmoqda. Boshqa tomondan, bugungi kunga qadar muzliklarning erishi daryolarda suvning qo'shimcha hajmini ushlab turardi. Muzliklar hajmining kamayishi so'ngi 20 yilda daryolar oqimi, xususan, Amudaryo hamda qisman Sirdaryo va Zarafshonga quyiladigan suvlarning 25-30%ga qisqarishi mumkinligini e'tiborga olishga majbur etadi. Bu esa butun mintaqaga jiddiy muammolar tug'diradi². Bunda, qurg'oqchil yillarda Amudaryoning quyi qismida suv mineralizatsiyasining o'rtacha yillik miqdori 1,5 martaga, daryo suvi qo'shilgan ko'l suvlarining mineralizatsiyasi boshlang'ich ko'llarda 2,5 martaga, ko'l zanjirini oxirgi suv havzalarida esa 6-9 martaga ortishi mumkin.

So'nggi 50 yil davomida O'zbekistonda harorat dinamikasi rejimining kuzatuvlari shuni ko'rsatdiki, maksimal haroratning o'sish sur'ati yiliga 0,22 darajaga, minimal esa -0,36 darajani tashkil qildi. Shunga asoslangan holda ahvolni u qadar yaxshi deb bashorat qila olmaymiz, ya'ni 20 yildan keyin respublikaning shimoliy qismida o'rtacha yillik harorat 2-3 darajaga, janubiy qismida esa 1 darajaga ortadi.

Respublikaning butun hududi bo'ylab yog'ingarchilikning ortishi kutilmoqda: Farg'ona vodiysida 5-15% ga, respublikaning shimoliy qismida esa 15-20%gacha. Biroq boshqa tomondan, iqlim o'zgarishi suv yuzalaridan suvning 10-15%ga, o'simliklar transpiratsiyasi va sug'orish me'yorlarining ortishi tufayli 10-20% ko'proq yo'qolishiga olib keladi. Bu esa suvning tiklanmay iste'mol qilinishi suv chiqishining o'sishiga³ muvofiq tarzda o'rta hisobda 18%ga ortishiga olib keladi. Bu, shubhasiz, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining keyingi o'sishini qiyinlashtiradi.

Prognozlarga ko'ra, ekstremal harorat ko'rsatkichli kunlar sonining ortishi (39 darajadan yuqori), O'zbekistonning bir qator viloyatlarida paxta hosildorligining 2030 yilda 4%ga va 2050 yilda 10%ga pasayishiga olib keladi. Qishloq xo'jaligining boshqa ekinlarida ham hosildorlikning kamayishi, shuningdek, sug'orishning kamligi, qurg'oqchilik, tuproqning emirilishi va shamol eroziyasi, tuproqning sho'rlanishi, gumus tarkibining pasayishi va em-xashak bazasining yomonlashishi hisobiga chorvachilikda mahsuldorlik pasayishi kutilmoqda.

Tadqiqotlarga ko'ra, O'zbekistonda iqlim o'zgarishi e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan boshqa quyidagi oqibatlarga olib kelishi mumkin:

- ✓ Suv resurslari tanqisligining ortishi;
- ✓ Muz va qor qoplamli kunlar davrining 7-10 kunga kamayishi;
- ✓ Qurg'oqchilik xavfi takrorlanishining ortishi (bugunda so'ngi 10 yilda har 3 yilda);
- ✓ O'rtacha haroratning ortishi;
- ✓ Issiq mavsumning 10-15 kunga cho'zilishi;
- ✓ Yog'ingarchilikning hududlar bo'yicha bir tekisda yoyilmasligi;
- ✓ Seryog'in yoki umuman yog'ingarchiliksiz kunlar sonining ortishi;
- ✓ Qishloq xo'jaligida etishtiriladigan ekinlar tarkibining o'zgarishi;

---

³⁰ <http://www.climate.uz/ru/section.scm?sectionId=4316&contentId=4344>

- ✓ Harorat ko'tarilishi tufayli aholi salomatligining yomonlashishi bilan bog'liq muammolarning ortishi;
- ✓ Ko'pchilik hayvonlar va o'simliklar dunyosi arealining qayta taqsimlanishi, ya'ni ekologik jarayonlarning, olinayotgan ekologik mahsulotlar va ekotizim tomonidan bajariladigan funktsiyalarning butunlay o'zgarishi;
- ✓ Cho'llanish jarayonining kuchayishi, ya'ni yashash va xo'jalik yuritishga yaroqli yerlarning kamayishi;
- ✓ Iqtisodiy sohalar ta'sirida tarmoqlarning tubdan o'zgarishi hamda yana ko'plab oldindan aytib berish mushkul bo'lgan oqibatlar.

Iqlim o'zgarishining og'ir oqibatlarini yumshatish va engib o'tish kuchlarning birlashishini hamda manfaatdor barcha tomonlarning maqsadli yo'naltirilgan hamkorligini talab qiladi. Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq ortga surib bo'lmaydigan vazifalar qatorida suv, yer va energetik resurslarni tejash va ularni samarali ishlatishga yordam beruvchi yetakchi texnologiyalarni tatbiq qilish, agroo'rmonchilik amaliyotini keng tatbiq qilish, yangi ekologik sof ishlab chiqarish va havoga zararli gazlarning tabiatga chiqishini kamaytirish bilan bog'liq vazifalarni ta'kidlab o'tish zarur.

Tuproq eroziyasi. O'zbekiston hududi tabiiy-iqlim sharoitiga ko'ra cho'llanish va tuproqning anchagina emirilish jarayonlariga uchragan. O'zbekiston hududidagi eng jiddiy ekologik muammolar quyidagilar: tuproqning sho'rlanishi, [eol va suv eroziyasi](#), yaylovlarda em-xashak mahsuldorligining pasayishi, o'rmonsizlanish va boshqalar.

Tuproq eroziyasi – agrotizimning asosiy muammolaridan bo'lib, tuproqning ifloslantiruvchilari uchun bufer va filtr bo'lib xizmat qilish, yashash muhitini ta'minlash qobiliyati va bioxilma xillikni ushlab turish kabi funktsiyasiga jiddiy ta'sir qiladi. Tuproq eroziyasi deganda vaqtinchalik suv oqimi yoki shamol bilan tuproqning ustki qismini uzib olish, ko'chirish va qatlam hosil qilish kabi o'zaro bog'liq bo'lgan jarayonlar yig'indisi tushuniladi. Shuning uchun eroziyaning ikkita turi farqlanadi: suv va eol.

Eol eroziya (shamol eroziyasi, deflyatsiya) – dinamik jismoniy jarayon bo'lib, tuproq buzilishiga olib keladi, yumshoq, qurib ketgan, bo'shab qolgan yer ustidan kuchli shamol o'tganda yuzaga keladi. U chang bo'ron (zarrachalar muallaq holatda) va mahalliy eroziya ko'rinishida namoyon bo'ladi. Aniqlanganki, 2,5 sm qalinlikdagi tuproq qatlami buzilishi bilan har bir gektardan qariyb 15 t gumus, 1000 kg azot, 200 kg fosfor uchib ketadi. Shamol eroziyasi natijasida urug'lar uchib ketadi, qishloq xo'jaligi ekinlari nobud bo'ladi va zarar ko'radi, o'g'itlar yerga singmay daladan tashqari chiqib ketadi, tuproq unumdorligi pasayadi, oxir-oqibat, turli ierarxiyadagi ekologik tizimlar buziladi. Bu esa iqtisodiy, ijtimoiy muammolar yuzaga kelishiga olib keladi. Eol eroziya butun dunyoning arid va yarimarid iqlim sharoitli mamlakatlarida milliy va baynalmilal muammodir.

O'zbekiston hududida 3 viloyat tabiiy sabablarga ko'ra shamol eroziyasiga duch keladi: Qashqadaryo viloyati, Surxondaryo viloyatining janubi-sharqiy chekkalari hamda Farg'ona viloyatining g'arbiy qismi. Bundan tashqari, O'zbekistonning sug'oriladigan erlarida shamol eroziyasi Farg'ona, Zarafshon vodiylari va Qarshi cho'llarida yoyilgan. O'zbekiston hududi tekisliklarining katta qismidagi tuproq, jumladan, Ustyurt yassi tog'lari, Janubiy Orololdi, Qizilqum o'rtacha eroziyaga uchragan deb baholanadi. Iqlim o'zgarishi bilan eroziya jarayoni kuchaydi. Agar 1965 yilda O'zbekistonda sug'oriladigan maydonning 395,1 ming gektar shamol eroziyasiga uchragan bo'lsa, 2018 yilda esa bu maydon 1,5 martaga ortib 628,4 ming gektarga etdi.

Tuproqning eol eroziyasining intensivligiga, birinchi navbatda, quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: shamolning tezligi va yo'nalishi; tuproq ustki qatlamining fizik-ximik holati; atmosfera va to'shaladigan yuza oralig'idagi chegara qatlamning harorat va shamol gradientlari. Eol eroziyasi jarayonlarining rivojlanishiga antropogen omillarning ta'sir ko'rsatishiga ham hech shubha yo'q. Bu, birinchi navbatda, aholi sonining o'sishi hamda ularni suv va oziq-ovqat resurslari bilan ta'minlash zaruratiga bog'liq. Erdan intensiv foydalanganda tuproqqa ortiqcha ta'sir etish birdan kuchayish ro'y beradi. Bu holat uning sho'rlanishi, kimyoviy moddalar bilan

zararlanishi (pestitsidlar, og‘ir metallar) gumusning kamayishi hamda boshqa salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradi.

Tuproq emirilishiga olib keladigan jarayonlardan ko‘riladigan zararni imkon qadar kamaytirish uchun doimiy ekologik monitoring ma‘lumotlariga asoslangan bir qator tadbirlar majmuini ishlab chiqish zarur. Shamol eroziyasi bilan kurashning an‘anaviy usuli fitomeliorativ tadbirlarni o‘tkazishdir. Shu maqsadda iloji boricha uzoq vaqtga tuproq yuzasini vegetativ qoplam bilan yopish, dalani himoyalovchi o‘rmon ixota tizimini yaratish hamda asrab-avaylash va boshqalarga e‘tibor qaratish lozim. Muammoli hududlarda joylashgan sug‘oriladigan yerlar uchun iqlim o‘zgarishi sharoitida quyidagi tadbirlar juda zarur: sug‘orish uchun katta miqdorda suv talab qilmaydigan qishloq xo‘jaligi ekinlarini tanlab olish hamda navlar bilan seleksion ishlar olib borish; yuqori darajadagi agrotexnika, ekishning asoslangan muddatlari, mineral va organik o‘g‘itlarni o‘z vaqtida solish, imkon boricha, tomchilab sug‘orishni qo‘llashga rioya qilish.

Bu borada mamlakatimizda keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 5 iyundagi «Sug‘oriladigan yerlarni shamol eroziyasiga hamda suv xo‘jaligi obyektlarini qum bosishiga qarshi ixtora daraxtzorlari barpo etish va rekonstruksiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori qabul qilindi. Mazkur qaror ijrosini ta‘minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi xuzuridagi Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash Jamg‘armasining 2018 yil uchun meliorativ tadbirlarni moliyalashtirishga 494,6 mlrd. so‘m mablag‘lar sarflagan. Jumladan, meliorativ texnikalar sotib olish 40,0 mlrd. so‘m, tomchilatib sug‘orish tizimini joriy qilish uchun 10,0 mlrd so‘m, ixtora daraxtzorlarini barpo etish maqsadlarida 2.5 mlrd so‘m mablag‘lar yo‘naltirilgan.

Hozirgi kunda mamlakatning o‘rmon xo‘jaliklari Orol dengizining qurigan tubida 500 ming gektardan ortiq maydonlarda o‘rmon ixtozorlari barpo etilgan va bu ishlar har yili muntazam amalga oshirib kelinmoqda.

2018 yilning 29 noyabrida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti «Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to‘g‘risida»gi farmoni qabul qilingan edi.

Farmonga ko‘ra, qishloq xo‘jaligiga innovatsiyalarni joriy etish sohasida eng avvalo, mavjud yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish imkonini beruvchi «Aqlli qishloq xo‘jaligi» kontseptsiyasiga asoslangan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining zamonaviy sinalgan shakllarini joriy etish, agrar sektorda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini maksimal darajada avtomatlashtirish, hosildorlikni jiddiy oshirish va moliyaviy ko‘rsatkichlarni yaxshilash, shuningdek, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash imkonini beruvchi innovatsion g‘oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni joriy etishga ko‘maklashish kabi vazifalar vazirlikning asosiy faoliyat yo‘nalishlari etib belgilandi.

Olimlarning taxminlariga ko‘ra, 2050 yilga borib Yer sayyorasi aholisi 9,6 milliardga etib, ularni oziq-ovqat bilan ta‘minlash uchun bugungiga nisbatan 70 foiz ko‘p mahsulotlar kerak bo‘lar ekan. Ammo, ekologik vaziyatning yomonlashishi, energiya vositalarining qimmatlashuvi va yer unumdorligining pasayib ketishi talab darajasidagi oziq-ovqat ishlab chiqarishga jiddiy to‘siq bo‘lishi ham ta‘kidlanmoqda. Xo‘sh, unda kelajakda bashariyat ochlikka mahkum bo‘ladimi? Albatta, yo‘q. Bu muammolarni dehqonchilik faoliyatini o‘zgacha usullar asosida boshqarish, xususan, sohaga narsalar interneti kontseptsiyasi kabi zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yechimlar kiritish, bir so‘z bilan aytganda, «aqli» qishloq xo‘jaligi orqali hal etish mumkin.

«Future Market Insights» tahlilchilariga ko‘ra, dunyoda «aqli» qishloq xo‘jaligiga o‘tish sekinlik bilan, ammo ishonchli tarzda amalga oshirilyapti. Bozorning katta qismi (53 foizi) Shimoliy Amerikada joylashgan.

Bu AQSH fermerlari tomonidan aqlli innovatsiyalarga bo‘lgan kuchli qiziqish bilan bog‘liqdir. IT-texnologiyalar yer maydonlarida asosan don ekinlari etishtirishda faol qo‘llanilyapti va bu «aniq dehqonchilik» nomi bilan atalyapti.

Umuman olganda, «Goldman Sachs Group» tahlilchilari ko‘plab mamlakatlar «analog»dan «aqli»ga o‘tish orqali o‘z qishloq xo‘jaligini faol rivojlantirib borayotganini tasdiqlashyapti. Ularning

prognoziga ko'ra, yangi texnologik yechimlarni joriy etish bilan 2050 yilga borib dehqonchilikni dunyo bo'yicha 70 foizga oshirishga erishish mumkin. Bu deyarli 800 mlrd. dollarlik qo'shimcha mahsulot demakdir.

Albatta, bularning ustida ishlash uchun hozirgidan tamomila boshqacha mashinalar va agregatlar kerak. Ta'kidlash joizki, qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqaruvchi dunyoning yetakchi kompaniyalari o'z taraqqiyot strategiyalarini dehqonchilik jarayonlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda belgilab olishni allaqachon boshlab yuborishgan.

Agrar texnikalar sohasida «aqli» qurilmalarni qo'llash darajasi bo'yicha Evropa hozircha AQShdan ortda qolmoqda. EIda 80 foiz qishloq xo'jaligi texnikalari navigatsiya tizimlari bilan sotilishiga qaramay, ularning qariyb 30 foizi amalda tarmoqqa ulangan xolos. Bunga sabab, EIda yirik fermer xo'jaliklari AQShdagiga nisbatan ancha kam. Chunki Evropada etarli texnikalarga ega kichik oilaviy fermalar ustuvorlik qiladi va ularni ancha qimmat bo'lgan «aqli»lariga almashtirishga shoshilishmaydi.

Uchuvchisiz transport vositalari. Tractica konsalting kompaniyasi ma'lumotiga ko'ra, 2024 yilga borib, qishloq xo'jaligi robotlari yetkazib berish 32 mingga oshib, 594 ming birlikni tashkil etadi. 2016 yili dunyo bo'yicha agrar ishlab chiqarish kompleksi (AICHK)ni robotlar bilan ta'minlovchi 150dan ortiq sanoat ishtirokchilari ro'yxatga olingan. Tahlilchilar AICHKda robotlar qo'llashning quyidagi muhim sohalariga e'tibor qaratishadi:

- ✓ haydovchisiz traktorlar va uchish apparatlari;
- ✓ moddiy resurslarni boshqarish;
- ✓ qishloq xo'jaligi vegetatsiyasi avtomatlashtirilgan tizimlari;
- ✓ o'rmon va yerosti boshqaruvi;
- ✓ qoramol fermalarini boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari.

Traktor va yuk tashuvchi mashinalarga o'rnatilgan o'ziyurar tizimlarning inson omili ta'sirini kamaytirish bilan bir qatorda, yana bir muhim afzalligi bor: ular don va yonilg'i o'g'irligini kamaytirishga imkon beradi.

Intellektual fermalarda nafaqat haydovchisiz transport vositalari, balki kamera va yuqori sezuvchi sensorlar bilan ta'minlangan uchuvchisiz uchish apparatlaridan ham foydalanish mumkin. Ular bir necha soat davomida qishloq xo'jaligi uchastkalarida tadqiqot olib borish, kamera va sensorlar yordamida yiqqan ma'lumotlarni fermerga yetkazish, maydonlar elektron xaritasini 3D formatda yaratish, ekinlarni samarali o'g'itlash maqsadida me'yorlashtirilgan vegetatsiya indeksini hisoblash, olib borilayotgan ishlarni xatlash, erni himoyalash va boshqa imkoniyatlarga ega. Hozirda uchuvchisiz qurilmalardan AQSH, Xitoy, Yaponiya, Braziliya va YI mamlakatlari qishloq xo'jaliklarida keng foydalanilmoqda.

Dehqonchilikda datchik va sensorlardan foydalanish — intellektual ferma tashkil etishda muhim qadam hisoblanadi. O'nlab kvadrat kilometr joydan ular radiokanallar orqali nazoratdagi obyektlar holati — asosan, tuproqning namlik darajasi, harorat, o'simlikning sog'lomlik darajasi, yonilg'i zaxirasi va boshqa muhim parametrlar haqida uzluksiz ma'lumot yetkazib tura oladi.

Masalan, nazorat nuqtalariga o'rnatiladigan sensorlar tuproq xususiyatlarining asosiy tizimlarini aniqlashga moslashtirilgan. Datchiklar esa tabiiy xilma-xillik (relief, tuproq turi, yorug'lik, ob-havo, begona o'tlar va zararkunandalar miqdori), kasallikka chalingan o'simlik, hosildorlik haqida oldindan ma'lumot beradi. Sensor va datchiklar nafaqat ekin etishtirishga, balki hosilni to'liq saqlashga ham yordam beradi. Bularning bari o'simliklarni parvarishlashga aql bilan yondashuvni ta'minlaydi.

Elektron qurilmalar chorvachilik va baliqchilik xo'jaligini samarali boshqarishga ham yordam beradi — qoramollar joylashgan joy va ob-havo o'zgarishlarini nazorat qiladi. Bunday qurilmalar orqali fermerlar allaqachon jonivorlar homiladorligi, sog'ish vaqti va kasallik belgilarini aniqlashni o'rganib olishgan.

Qoramollarni sun'iy yo'ldosh orqali nazorat qiluvchi «FindMySheep» mashinalararo yechimi bunga ajoyib misol bo'la oladi. Bu tizim datchiklari xaritada har qanday hayvonning harakatini ko'rsatib, ularni biriktirib turadi. «General Alert»ning boshqa bir tizimi esa fermalardagi hayvonlarni kuzatish bilan birga, ularning salomatliklarini ham tekshiradi.

Dunyo bo'yicha 70 foiz toza suv qishloq xo'jaligi uchun sarflanar, achinarlisi uning 60 foizi shunchaki isrof bo'lib ketar ekan. Bu muammoni ham aqlli tizim hal qiladi — tizim suv nasoslarini masofadan turib boshqarish imkonini berib, fermerlarni suv oqishi va etishmovchiligi haqida ogohlantiradi. Hindistonlik fermerlar bu borada «Nano Ganesh» mobil tizimidan foydalanishadi. Tizim yordamida ular suvni, mablag'larini va vaqtlarini tejab qolishga erishmoqdalar.

Chilida esa mevalar plantatsiyasini datchiklar bo'yicha sug'orish suv sarfini 70 foizga kamaytirish imkonini bermoqda. Albatta, bunday tadqiqotlar dunyo bo'ylab olib borilyapti. Masalan, NASA AQSH geologiya xizmati bilan hamkorlikda sun'iy yo'ldosh yordamida shtatlar hududida tuproq namligi haqida dolzarb ma'lumotlarni qo'lga kiritgan.

Qishloq xo'jaligiga intellektual texnologiyalarni joriy etish iste'molchilari, albatta, fermerlar va fermalar rahbarlaridir. Texnologik provayderlar esa yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Ular iste'molchilar uchun innovatsion dasturlar yoki mobil ilovalar, M2M uskunalari, datchiklar va kuzatuv qurilmalari, aloqa kanallari, ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari va boshqa aqlli yechimlar ishlab chiqish uchun javobgardir. Ammo, har bir ferma (har bir fermer) ham internetga ulangan emas. Hatto tarmoqqa ulanish uchun uncha katta bo'lmagan fermaga etarlicha sarmoya lozim. Byudjeti kam xo'jaliklarga qanday yordam berish kerak?

Masalan, 10 million kamrentabelli fermalarga ega Afrikada «Esoko» mahalliy ishlanma yordamga keldi. Ishlanma fermerlarga xo'jaliklari holati, ob-havo, mahsulot etishtirish bo'yicha tavsiyalar haqidagi muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Shu tizimda «eBay» usulidagi internet-do'kon ham faoliyat ko'rsatadi. Uning eng ommalashgan funktsiyasi fermerlarga turli mahsulotlarning joriy narxini ko'rsatib turishidir. Bu orqali ular mahsulotini foydali narxlarda sota oladilar. Mazkur tizim natijasida shaxsiy xo'jaliklar daromadi ikki yilda 12 foizga o'sgan.

Yaponiyaning «SoftBank» mediakorporatsiyasi esa iyo'l oyida Kolumbiyada aqlli datchiklar parvozi sinovini yakunladi. Sholi maydonlari uchun mo'ljallangan bu qurilma tuproq va suvning ozuqaviy miqdori, namlik va harorat darajasini o'lchaydi hamda yig'ilgan ma'lumotlarni smartfonlar orqali har bir fermerga individual jo'natadi.

O'zining barcha afzalliklariga qaramay, aqlli qishloq xo'jaligi hali rivojlanishning boshlang'ich bosqichida. «AQShning Trimble» kompaniyasi hisobotiga ko'ra, dunyodagi har to'rtta fermadan faqat bittasi ma'lumotlar yig'ish bazasidan foydalanadi. Bunga moliyaviy omillar (bunday infratuzilmani tashkil etish fermerlar tomonidan salmoqli dastlabki sarmoya talab qiladi) asosli to'siq bo'lib turibdi. Bundan tashqari, ma'lumotlar xavfsizligi, dehqonchilikdagi o'ziga xos siyosat va ob-havo ham aksariyat fermerlarni ikkilantiradi.

Aqlli texnologiyalar nafaqat dehqonchilik, bog'dorchilik yoki chorvachilikda, balki baliqchilik sohasida ham o'z samarasini bermoqda. Baliqlar migratsiyasini kuzatib borish va baliq ovlash uchun eng yaxshi joyni tanlash, ozuqa namunalarini tahlil qilish, ehtimoliy kasalliklarni aniqlash kabilarni endi zamonaviy texnik qurilmalar, monitorlar yoki GPS datchiklari yordamida amalga oshirsa bo'ladi. Shuningdek, suvning sifati haqida ham ma'lumot olish mumkin.

Nazorat savollari

1. Agrosanoat majmuasining ahamiyati nimada?
2. Agrosanoat integratsiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Mintaqada qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlarni so'zlab bering?
4. Mintaqamizda suv resurslari bilan ta'minlanishi va undan oqilona foydalanish to'g'risida o'z mulohazalaringizni yuriting?
5. Iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini haqida fikr yuriting?
6. Mintaqada qishloq xo'jaligida jiddiy ekologik muammolar va ularning yechimlari nimada?

6-MAVZU. TRANSPORT, AXBOROT KOMMUNIKATSIYA INFRAUZILMASINING MINTAQAVIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Reja:

6.1. Mintaqada transport tizimining ahamiyati

6.2. Mintaqada transport tizimini isloh qilish muammolari va vazifalari

6.3. Kommunikatsiya korxonalarini rivojlantirish istiqbollari

6.4. Telekommunikatsiya xizmatlari sohasi rivojlanishi

Tayanch tushuncha va iboralar: transport, transport infrastrukturasini, temir yo‘l, havo, daryo transportlari, metropoliten, magistral quvvur, transport xizmatlari bozori, temir yo‘l zichligi, logistika markazi, optik tolali liniyalar, telekommunikatsiya.

6.1. Mintaqada transport tizimining ahamiyati

Transportning asosiy vazifasi keng aholi ommasi hamda milliy iqtisodiyot korxonasi va tashkilotlarining transport xizmatiga bo‘lgan barcha talab-eh-tiyojlarini tula va yuqori sifat bilan kondirishdan iborat.

O‘zbekistonning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini mustaxkamlash va uning jahon uyushmasiga kirib borishi uchun mukammal transport tizimiga ega bo‘lish kerak. Turli xil transport vositalari sanoat va qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va uni iste‘molchilarga o‘z vaqtida, isrof qilmasdan etkazishda faol ishtirok etadi. Aholini bir manzildan ikkinchi bir manzilga etkazishda ham transportning ahamiyati kattadir.

Transport ishlab chiqarish tizimida muhim o‘rin tutishi bilan birga u har qanday hudud xo‘jaligi majmuasining zaruriy o‘rini bo‘lib xizmat qiladi. Uning rivoji tufayli hududlarni iqtisodiy jihatdan ixtisoslashtirish mumkin.

Transport infrastrukturasini va yo‘l tarmoqlarining samarali rivojlanishi kadrlarning qishloqlarda mustaxkam urnashib kolishiga, mehnat resurslaridan unumli foydalanish imkonini yaratadi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda transport va transport kommunikatsiyalari sohasini rivojlantirish, tashishlarning yuqori darajadagi xavfsizligini ta‘minlash, transport sohasidagi boshqaruv tizimini takomillashtirish, soha uchun malakali mutaxassislarni tayyorlashga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari va amalga oshirilayotgan islohotlar respublikaning geografik joylashuvini inobatga olgan holda transport xizmatlarining sifatli va ommabopligini ta‘minlashga yo‘naltirilgan yagona transport siyosatini shakllantirish va amalga oshirish, sohani boshqarishning zamonaviy texnologiyalari va intellektual tizimlarini joriy etishda alohida ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatmoqda.

Transport sohasidagi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish, respublikaning investitsiyaviy jozibadorligi va eksport salohiyatini oshirish, transport kommunikatsiyalarini strategik rivojlantirish va barqaror faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlash maqsadida, shuningdek, 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi

Prezidentining 2019 yil 1 fevraldagi «Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni qabul qilindi. Unga ko‘ra³¹:

Vazirlik avtomobil, temir yo‘l, havo, daryo transportlari, metropoliten, shuningdek, yo‘l xo‘jaligini rivojlantirish sohasidagi yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish bo‘yicha davlat boshqaruvi organi hisoblanadi;

Vazirlik transport va yo‘l xo‘jaligi sohasidagi tashkilotlar faoliyatini normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish, litsenziya va ruxsatnomalar berish, sertifikatlashtirish, samarali texnik va tarif siyosatini amalga oshirish yo‘li orqali davlat tomonidan tartibga solish vazifasini amalga oshiradi.

Mamlakat transport tarmog‘i temir yo‘l, avtomobil, aviatsiya, quvurlar va daryo suv yo‘llaridan iborat. Transportning barcha turlari yordamida Respublikada xar yili halk xo‘jaligi uchun zarur bo‘ladigan turli-tuman yuklar va yo‘lovchilar tashiladi.

Transport infratuzilmasi - transport tizimini ishlashi uchun shart-sharoit yaratadigan va mintaqa iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, hududlarning hududiy yaxlitligini va uning iqtisodiy makonining birligini ta‘minlaydi,

Shuning uchun transport infratuzilmasini rivojlantirish mintaqada iqtisodiy o‘shishning innovatsion modelini amalga oshirish va aholining hayot sifatini yaxshilash uchun zarur shartidir.

Infrastruktura majmui sifatida mintaqada transport infratuzilmasi o‘ziga xos xususiyatlarga mos keladi. Shu bilan birga, transport infratuzilmasining iqtisodiy mazmuni va mintaqani tashkil etuvchi xususiyati bilan belgilanadigan muhim tayanch vazifasi mintaqaviy va mintaqalararo transport-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishdir.

«Mintaqaning transport infratuzilmasi» tushunchasini aniqlashga yondashuvlarda zamonaviy iqtisodiyotda «transport infratuzilmasi» tushunchasini aniqlashda uchta asosiy uslubiy yondashuv mavjud – bular investitsiyaviy jozibadorlik ko‘rsatkichi orqali texnokratik, funktsional va iqtisodiy yondoshuvlar.

Birinchi yondashuv doirasida transport infratuzilmasi deganda transport jarayonining tez va uzluksiz bajarilishini ta‘minlaydigan texnologik majmua bo‘lgan mintaqaning o‘ziga xos muhandislik-texnik infratuzilmasi tushuniladi. Transport infratuzilmasi «muhandislik infratuzilmasining bir qismi, shu jumladan yuk va yo‘lovchilar tashishni ta‘minlovchi transport kommunikatsiyalari va qurilmalari kompleksi» deb tushuniladi.

Ikkinchi yondashuv doirasida transport infratuzilmasi transport jarayonini uzluksiz va tezkor amalga oshirish uchun sharoitlarni ta‘minlash uchun ma‘lum funktsiyalarning maxsus birikmasi sifatida belgilanadi.

Uchinchi yondashuvda transport infratuzilmasi mintaqaviy infratuzilma kapitalining bir turi hisoblanadi. Shunday qilib, mintaqaviy transport infratuzilmasi deganda mintaqaviy transport infratuzilmasi markazi ya‘ni. «O‘ziga xos ijtimoiy xususiyatga ega bo‘lgan kapitalning ma‘lum bir turi, transport infratuzilmasi mintaqaga nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-madaniy xususiyatlarga ham foyda keltirishi mumkin va bu uni amalga oshirishdan sinergistik samara beradi».

---

³¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 fevraldagi “Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. Manbaa uZA.

Bizning fikrimizcha, «transport infratuzilmasi» tushunchasini aniqlash uchun ikkita yondashuv - funktsional va iqtisodiy kombinatsiyani qoʻllash samaraliroq boʻladi. Bu quyidagi qoidalarga bogʻliq:

birinchidan, yuqorida taʼkidlab oʻtilganidek, infratuzilma birinchi navbatda maʼlum funktsiyalar majmui boʻlib, ular tashkiliy (mintaqaning funktsional elementlari oʻrtasidagi munosabatni amalga oshirish), ishlab chiqarish va ijtimoiy (tovarlar va odamlarni tashish jarayonini uzluksiz va tezkor amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni taʼminlash).

Iqtisodiy mohiyati va mintaqani tashkil etuvchi xususiyati bilan belgilanadigan transport infratuzilmasining asosiy markaziy funktsiyasi mintaqaviy va mintaqalararo transport-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishdir.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning aksiomatik nazariyasi narxni tizimni tashkil etuvchi omil va bozor iqtisodiyotining universal koʻrsatkichi sifatida koʻrib chiqiladi, transport infratuzilmasini yaratish va ishlatish esa investitsiyalarsiz imkonsizdir. Shu bilan birga u iqtisodiyotning kapital talab qiladigan va inertsiyal tarmoqlaridan biri hisoblanadi.

Shuning uchun transport infratuzilmasi xarajatlar omili rivojlanishda hal qiluvchi rol oʻynaydi.

Transport infratuzilmasining barcha iqtisodiy omillarini ekzogen (asosiy) va endogenlarga boʻlish mumkin.

Transport infratuzilmasi tannarxini shakllantiruvchi asosiy omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

- mintaqada ishlab chiqarilgan mahsulotlarga boʻlgan talab va taklif nisbati;
- vaqt va tavakkalchiliklarni hisobga olgan holda mintaqaning xoʻjalik yurituvchi subektlari tomonidan olinadigan daromadlar;
- infratuzilmani boshqarish darajasi.

Transport infratuzilmasining tarkibi va ahamiyati oʻziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan endogen omillar soni quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

- transport infratuzilmasi obyektlarini qurish va yangilash uchun zarur boʻlgan investitsiya manbalarining hajmi va shakli;
- yuk tashish hajmi, ularni amalga oshirish uchun foydalanish xarajatlari hajmi va tarkibi;
- transport infratuzilmasidan foydalanish va texnik xizmat koʻrsatish xarajatlarning hajmi va tarkibi.

Uchinchidan, transport infratuzilmasi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Hududiy korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlarni yaratishda va uning yakuniy qiymatini shakllantirishda, ijtimoiy obyektlardan hududda foydaanish imkoniyatlarini amalga oshirishda, aholining transport harakatchanligini taʼminlashda va mintaqaviy infratuzilmaning ushbu turiga yuklatilgan vazifalarni bajarish orqali yalpi hududiy mahsulot ishlab chiqarishda bevosita hissa qoʻshadi.

Shu bilan birga, transport infratuzilmasiga investitsiya qilingan kapital hajmi toʻgʻridan-toʻgʻri mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish surʼatlariga bogʻliq.

Amalga oshirilgan taxminlarga asoslanib, bizning fikrimizcha, mintaqaviy transport infratuzilmasi - mintaqaning hududiy yaxlitligini taʼminlash va uni funktsiyalarini amalga oshirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning sinergetik samarasini yaratish uchun transport infratuzilmasi imkoniyatlarida namoyon boʻladigan oʻziga xos mintaqaviy xususiyatga ega boʻlgan infratuzilma kapitalining alohida turi sifatida tushunilishi kerak.

Mavjud yondashuvlardan farqli o'laroq, transport infratuzilmasi rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda, ma'lum bir hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sirini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Shunday qilib, ma'lum bir hududning transport infratuzilmasini rivojlantirish infratuzilmani tashkil etuvchi omillar va iqtisodiyotda shakllangan sharoitlarning ta'siri bilan belgilanadi va mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining hal qiluvchi omillaridan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, mamlakatimiz uchun zamonaviy va rivojlangan transport infratuzilmasi haqiqatan ham kelajakka yo'l desak hech qanday mubolag'a bo'lmaydi. Bu iqtisodiy o'sish va iqtisodiyotni innovatsion rivojlanish yo'liga sifatli o'tish uchun strategik ahamiyatga ega. Mintaqaviy va xalqaro hamkorlikning yangi imkoniyatlari haqida gapirmasa ham bo'ladi.

Zamonaviy iqtisodiyotda transport sanoatining roli juda katta. Uning samaradorligi boshqa sohalarning ishlashiga va shuning uchun mamlakatning iqtisodiy farovonligiga bog'liq.

Transport xizmatlari bozori dunyodagi eng dinamik bozorlardan biridir. Iqtisodiyotning o'sishi transport, ekspeditorlik va logistika xizmatlari bozorining jadal o'sishi bilan birga keladi. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'zgarishlardan biri muqarrar va birinchi navbatda transport va logistika infratuzilmasini jadal modernizatsiya qilish va qurish zarurligidan kelib chiqib amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda hozirgi davrdagi transport strategiyasining maqsadlariga to'liq mos keladigan transport infratuzilmasini rivojlantirishda mintaqaviy jihatlarni kuchaytirish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda. Bu nafaqat transport infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish bilan bog'liq balki transportning turli turlari va transport xizmatlaridan foydalanuvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlikni rivojlantirish va muvofiqlashtirishni rivojlantirishni ham talab etadi. Transport yo'laklari va integratsiyalashgan transport markazlarini faol rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Shubhasiz, transport infratuzilmasini rivojlantirmasdan turib, iqtisodiy o'sishni ta'minlash mumkin emas.

Ushbu sohada amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı islohotlar natijasida 2017-yilda O'zbekistonda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot hajmining 12,6 %i transport va aloqa tarmog'iga to'g'ri keldi. Bu ko'rsatkich 1990-yilda 5,9 %, 1995-yilda 8,4 %, 2000-yilda esa 7,7 %ga teng bo'lgan. Demak, transport va aloqa tarmog'ining yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i oshib bormoqda. Sanoat va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'sishi, keng miqyosdagi kapital qurilishi va transport moddiy texnika bazasining yuksalishi bilan hamohang holda yuk va yo'lovchilar tashish hajmlari ham ortdi. Jumladan, 2010 yildan 2017 yilgacha yo'lovchi tashish 34,5 %, yo'lovchi aylanmasi 51,7 %, yuk tashish 37,9 %, yuk aylanmasi 19,1 % ga ko'paydi.

6.2. Mintaqada transport tizimini isloh qilish muammolari va vazifalari

Temir yo'l. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ O'zbekiston respublikasi hududida joylashgan sobiq O'rta Osiyo temir yo'llari bazasida 1994 yil 7 noyabrda tashkil topgan. Mamlakat temir yo'llarining umumiy uzunligi 20-yillar boshida 15-89 km ni tashkil etgan bo'lsa, hozirga kelib umumiy temir yo'l uzunligi 6,1 ming kmni tashkil etadi. Jumladan elektrlashtirilgan temir yo'llar 1714 km.ga etdi yoki ushbu ko'rsatkich jami temir yo'llarning 2019 yil holatiga 39 foizini tashkil etadi. Jamiyatda 54.7 mingdan ortiq xodimlar faoliyat ko'rsatadi. Yillik yukni ayirboshlash barcha turdagi transportlarning yuk ayirboshlashi qo'shilmasining 90% tashkil etadi.

O'zbekistonda mavjud bo'lgan transport turlari orasida yetakchi va muhim o'rinni temir yo'llar egallaydi. Mamlakatda tashiladigan yuklarning 66 foiziga yaqini transportning ana shu tarmog'i zimmasiga tushadi va bu transport mamlakat transport tizimining negizini tashkil etadi.

Eksport va import qilinadigan yuklarning qariyb 80 foizi ham temir yo'l transporti orqali amalga oshiriladi. Ushbu yo'l yordamida 2018 yil tashilgan yo'lovchilar soni qariyb 20 million kishini tashkil etgan.

Iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan va bozor munosabatlariga utilayotgan hozirgi murakkab sharoitda ishlab chiqarish korxonalari, tashkilot va mamlakat hududlarining samara bilan ishlashi ko'p jihatdan temir yo'llarning kay darajada faoliyat ko'rsatishga bevosita bog'liq. Yuklarning temir yo'llar yordamida va iloji boricha arzon tashilishi iqtisodiyot taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Yana shunisi muhimki, temir yo'llarda yuk tashishning tannarxi avtomobillarda yuk tashishga nisbatan 3-5 marta, havo transportiga qaraganda esa 12-15 marta arzon tushadi.

Mazkur transport turida mehnat xarajatlari ham avtomobil va havo transportiga ko'ra ancha kam.

Temir yo'l transportining boshqa transport turlariga nisbatan yana bir afzalligi shundan iboratki, bu transport atrof muhitga kam zarar etkazadi, uning yuk va yo'lovchilar tashish qobiliyati juda yuqori bo'lib, ob-havo injikliklari bilan deyarli bog'liq emas va muntazam ravishda xarakatda bo'ladi. Bu bilan u avtomobil va ayniqsa havo transportidan katta farq qiladi.

O'zbekistonda temir yo'llar qurish o'zining ma'lum tarixiga ega. Mamlakat hududida birinchi temir yo'l 1888 yilla Farob stantsiyasidan Samaqand shahrigacha kurilgan bo'lib, u Turkmanboshi (Sobiq Krasnovodsk shahri) — Chorjuy temir yo'l tarmoring davomi edi. Uning qurilishi keyinchalik davom ettirilib, 1899 yili Andijon va Toshkent shahrigacha etkazilgan edi.

Ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda ham mamlakat hududida qator temir yo'l tarmoqlari kurilgan. Ularga Farg'ona - Kuvasoy, Asaka -Shahrixon, Qorasuv - Ush, Uch - kurg'on - Toshko'mir, Andijon - Tentaksoy kabilar kiradi.

O'rta Osiyoning, shu jumladan, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida 30-yillarda qurilgan, uzunligi 1400 km dan ziyod bo'lgan Turksib (Turkiston — Sibir) temir yo'l magistralining bunyod etilishi o'z davrida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushining og'ir yillarida temir yo'llar qurilishi va ishga tushirilishi muhim ishlarni bajarish imkoniyatini berdi. Dushman egallab olgan joylardan o'nlab sanoat korxonalarini Respublikamizga kuchirib kelinishi, urushga jalb qilinganlarni qurol-yarog'lar, turli oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va boshqa yuklarni frontga etkazishda temir yo'l transporti katta xizmat qildi. Ana shu davrda temir yo'l tarmoqlarini bevosita sanoat korxonalariga yaqinlashtirish muhim edi. Masalan, yirik Angren ko'mir havzasiga temir yo'l tarmog'i o'tkazildi, Chirchiq shahridagi o'z davri uchun ulkan bo'lgan va keyinchalik yirik kimyo korxonasiga aylangan elektrokimyo kombinatiga yo'llar qurildi.

Urush tugab tinch davr boshlangan yillarda mamlakatning mavjud temir yo'llarini qaytadan tiklash va yangi temir yo'l tarmoqlarini qurish, zarur texnika bilan ta'minlash evaziga transportning bu turi rivojlandi. Chunonchi, urushdan keyingi yillarda Mirzachul, Karshi chuli, Amudaryoning quyi kismida qo'riq yerlarni o'zlashtirish buyicha katta ishlar olib borildi.

Uzunligi 410 km bo'lgan Kung'irov-Beynov temir yo'l tarmog'ining ishga tushirilishi O'rta Osiyo iqtisodiy mintakasidan Kozog'istonga, Sobiq SSSRning Evropa qismiga, Kavkaz hududlariga ikkinchi yo'l orqali chiqish imkonini yaratdi. Yuk va yo'lovchilarni uzoq aylanma

yo'llar orqali tashishga barham berish transport xarajatlarini kamaytirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, Qung'irot-Beynov temir yo'l tarmog'i Amudaryoning quyi qismi tabiiy resurslarini o'zlashtirishga va mazkur mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga imkon yaratdi.

Yuqori qayd etganimizdek, mamlakat temir yo'llarining umumiy uzunligi 20-yillar boshida 15-89 km ni tashkil etgan bo'lsa, hozirga kelib u 6,1 ming km ga etgan hamda temir yo'llar uzunligi borasida ancha ishlar qilingan bo'lsada, hali mamlakatimizda bu tizim talab darajasida emas. Masalan, O'zbekistan temir yo'l zichligi buyicha nafakat «Uzok» xorij mamlakatlaridan, balki Ukraina, Belorussiya, Boltiqbuyi davlatlaridan ham orqada turadi.

Samaqand, Sirdaryo, Farg'ona, Qashqadaryo viloyatlari temir yo'l tarmoqlari bilan biroz yaxshi ta'minlangan. Korakalg'oriston Respublikasi, Buxoro, Navoiy va Surxondaryo viloyatlari esa bu borada ancha orqada.

O'zbekiston Respublikasi xukumati 1995 yil avgust oyida G'uzor-Boysun - Qumqo'rg'on temir yo'lini qurish to'g'risida Qaror qabul qildi. Ushbu yo'l mamlakatimizning janubiy hududlari-Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari tabiiy boyliklari hamda mavjud boshqa imkoniyatlardan unumli va samarali foydalanish imkonini beradi, mazkur hududda istiqomat qiluvchi aholining ish bilan bandlik darajasini ko'tarish imkonini ham yaratadi. G'uzor - Boysun - Qumqo'rg'on temir yo'li Surxondaryo viloyatidagi Sariosiyo stantsiyasidan Qashqadaryodagi Qarshi stantsiyasigacha bo'lgan masofani qariyb ikki martaga qisqartiradi.

Amalga oshirilgan bu buyuk ishlarning eng muhim ahamiyati va mohiyati shundaki, o'zbek xalqi o'z kuch-qudratini va nimalarga qodir ekanini yana bir bor namoyon etdi. Buni dengiz sathidan 1800 metr balandlikda, qattiq qoya toshlardan iborat tog'li hududlar bo'ylab, yozning jazirama issig'i, garmsellari, qishning izg'irin shamollari ostida temir yo'l izlari yotqizilgani, Toshguzar va Dehqonobod, Oqrabot va Darband, Boysun va Qumqo'rg'on kabi 6 ta yangi stansiya va yo'lovchi platformalariga ega bo'lgan 9 ta bekat barpo etilgani misolida ham ko'rish mumkin.

Ayniqsa, barcha stansiyalarda yo'l xavfsizligini ta'minlaydigan ishlab chiqarish obyektlari, maktab, tibbiyot maskanlari, suv va gaz tarmoqlari kabi ijtimoiy infratuzilma inshootlari barpo qilingani bu loyihaning eng zamonaviy talablar darajasida amalga oshirilganini ko'rsatadi. «Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on» temir yo'lining qurilishi jarayonida 43 ta ko'priklari, jumladan, temir yo'l ko'priklari va yo'l o'tkazgichlari singari murakkab muhandislik inshootlari yaratildi. Bu ko'priklarning 9 tasi dengiz sathidan 1500 metr balandlikda bunyod etilgani, bu borada ilgari O'zbekiston tajribasida ko'rilmagan mislsiz ishlar bajarilganini ko'rsatadi.

Mazkur temir yo'lining qurib, ishga topshirilishi respublika rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yo'l respublikaning janubiy mintaqasi - Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarini boshqa hududlar bilan bog'laydigan, qon tomirday zarur bo'lgan vositani, butun mamlakat bo'ylab yagona va yaxlit temir yo'l transport kommunikatsiya tizimini barpo etishga imkon berdi.

Mamlakatimizda yaxlit temir yo'l tarmog'ini shakllantirish bo'yicha strategik yo'nalishlar belgilab olindi. Bu borada 1994-2001 yillarda uzunligi 700 kilometr ga yaqin «Navoiy-Uchquduq-Nukus» temir yo'li qurib bitkazildi. Natijada, ushbu temir yo'l liniyasi ishga tushirilgan dastlabki yillardanoq, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatiga katta miqdorda har xil xalq iste'mol yuklari yetkazib berila boshlandi.

Bu yo'l O'zbekistonning chet davlatlarga, avvalo, Transfg'on temir yo'l koridori orqali yaqin kelajakda to'g'ridan-to'g'ri Hind okeani, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari

portlariga chiqish va eksport imkoniyatini, shu bilan birga, respublikaning tranzit rolini kengaytirish borasidagi salohiyatini keskin oshirdi.

Temir yo‘l tarmog‘ining ishga tushirilishi natijasida yuk tashish va yo‘lovchilar qatnovini tashkil qilish, temir yo‘llarga xizmat ko‘rsatish va yo‘l xavfsizligini ta‘minlash uchun 2,5 mingga yaqin qo‘shimcha yangi ish o‘rni yaratildi. Yangi tashkil etilgan korxonalar va xizmat shoxobchalarida, ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarida esa qo‘shimcha tarzda 4 mingdan ortiq kishi ish o‘rinlariga ega bo‘ldi.

Mintaqaning tabiiy yer osti boyliklarini o‘zlashtirish uchun yangi imkoniyatlar paydo bo‘ldi. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tub burilishlarga yuz tutib, aholining turmush farovonligi oshdi. Yuk va yo‘lovchi tashish masofasi 170 kilometr ga, harakat vaqti esa 7 soatga qisqardi. Natijada temir yo‘l bo‘ylab tashilayotgan tranzit va mahalliy yuklar salmog‘i sezilarli miqdorda ko‘paydi. O‘tgan yili mazkur temir yo‘ldan bir yilda o‘rtacha 5 million tonna yuk o‘tkazilayotgani, shundan qariyb 80 foizi tranzit yuklar ekanligi ana shundan dalolat beradi.

Respublikaning xorijga, jumladan, mamlakatimiz janubidagi davlatlarga chiqishida Mashxad—Seraxs —Tajan temir yo‘lining qurilishi muhim voqea bo‘ldi. 1996 yil 13 mayda Eron Islom Respublikasining Mashxad shahrida uzunligi salkam 300 km bo‘lgan bu temir yo‘l tarmog‘ining tantanali ochilish marosimi bo‘lib utdi. Bu yo‘l eng qisqa masofa orqali Markaziy Osiyo mamlakatlarini Fors qo‘ltig‘i bilan bog‘laydi va tashqi savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga keng imkoniyatlar ochib beradi.

Markaziy Osiyo hududida Toshkentdan Samarqandgacha ilk tezyurar yo‘lovchi harakatni tashkil qilish maqsadida 2008 yil «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ va «Talgo» (Ispaniya) kompaniyasi o‘rtasida 2 ta tezyurar yo‘lovchi elektropoezdlarni sotib olish to‘g‘risida bitim imzolandi.

2011 yil 8 oktyabrdan «Afrosiyob» (Ispaniyaning «Talgo» kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan) yuqori tezlikda xarakatlanadigan poezdi Toshkent-Samarqand-Toshkent 161G‘162 sonli yo‘nalishga ishga tushirildi.

Yangi tezyurar poezd bu marshrut orqali xizmat ko‘rsatadigan boshqa elektr poezdlar bilan birga, Toshkent va Samarqand shaharlari o‘rtasida harakat qiladi. Yuqori tezlikdagi «Afrosiyob» poezdi ikki soat va o‘n besh daqiqa ichida 344 km temir yo‘l masofasini bosib o‘tadi. Maksimal tezligi soatiga 250 kilometrni tashkil etadi.

O‘zbekiston temir yo‘llarini doimiy tok asosida elektrlashtirish 1971 yilda boshlangan. So‘nggi loyihalardan biri To‘qimachi-Angren temir yo‘l uchastkasini elektrlashtirish edi, bu 2010 yilda amalga oshirildi. Ko‘rsatilgan temir yo‘l uchastkasini ishga tushirish hisobiga elektrlashtirilgan uchastkalar uzunligi 1601 km ga etdi.

Loyihaning maqsadi bu uchastkada mavjud bo‘lgan dizel tortishni o‘zgaruvchan tokli elektr tortishga o‘zgartirish edi, bu Toshkent hududida barcha temir yo‘l liniyalarini zamonaviy texnologiyalarga o‘tishni yakunlashga olib keladi.

Loyihaning maqsadi bu uchastkada mavjud bo‘lgan dizel tortishni o‘zgaruvchan tokli elektr tortishga o‘zgartirish edi, bu Toshkent hududida barcha temir yo‘l liniyalarini zamonaviy texnologiyalarga o‘tishni yakunlashga olib keladi.

Butun uchastka bo‘ylab yangi texnologiyalar - SCADA masofadan boshqarish tizimi, aloqa tizimi, tortish podstansiyalari, mikroprotessor markazlashtirish tizimi, o‘q va telekommunikatsiya elektron hisoblash tizimlari joriy qilingan. Elektr ta‘minot tizimi poezdlarning soatiga 160 km gacha tezlik bilan harakatlanishini hisobga olgan holda qurilgan.

Qurilish paytida umumiy uzunligi 265 m bo'lgan 3 ta ko'prik, 2258 ta elektr minoralar, elektr podstantsiyalar, poezdlar harakat xavfsizligini ta'minlovchi zamonaviy uskunalar va nazorat asboblari bilan jihozlangan navbatchi punktlari va markazlashtirilgan elektr ta'minot postlari uchun 6 ta bino va inshootlar barpo etildi.

Hozirgi vaqtda Maroqand-Qarshi, Qarshi-Termiz temir yo'l uchastkalarini elektrlashtirish, yangi elektrlashtirilgan Angren-Pop liniyasini qurish investitsion loyihalari amalga oshirildi.

2016 yilning 22 iyunda O'zbekiston va Xitoy hamkorligining yirik va istiqbolli loyihasi ijrosi – Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li hamda Qamchiq tunneli foydalanishga topshirildi.

Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasini barpo etishdan maqsad ham nafaqat Farg'ona vodiysi viloyatlari va mamlakatimizning boshqa hududlari o'rtasida temir yo'l orqali yuk va yo'lovchi tashish imkoniyatini yaratish, shu bilan birga, Xitoy – Markaziy Osiyo – Evropa yangi xalqaro tranzit temir yo'l koridorining eng muhim bo'g'ini bo'lishi nazarda tutilgan edi. Uzunligi 123,1 kilometr bo'lgan Angren-Pop temir yo'lining Qamchiq dovonidan o'tgan qismida 19,2 kilometrlik tunnel barpo etildi. Ushbu qurilish jarayonlari davomida o'zbekistonlik temiryo'lchilarning salohiyatiga xitoylik mutaxassislar qoyil qolishdi, xitoyliklarning mahoratiga o'zbekistonliklar tasannolar aytishdi. Katta mehnat g'alabasiga har ikki tomonning yuksak mehnati, hamjihatligi tufayli muddatidan avval erishildi.

2017 yilda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev Xitoy Xalq Respublikasiga davlat tashrifi davomida Xitoy ishbiarmon doiralari vakillari bilan uchrashdi. Aynan ana shu anjumanda Davlatimiz rahbari Xitoyning «China Railway Tunnel Group» kompaniyasiga Angren-Pop temir yo'lining Qamchiq dovoni qurilishining muvaffaqiyatli amalga oshirilganligi uchun alohida minnatdorlik bildirdi. Shuningdek, mazkur tashrif doirasida ko'plab sohalar, xususan, transport va kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish borasida «O'zbekiston temir yo'llari» aksiyadorlik jamiyati bilan XXRning yetakchi quruvchi kompaniyalari o'rtasida samarali kelishuvlarga erishildi.

Bugungi kunda ushbu temir yo'l orqali Toshkent – Andijon – Toshkent yo'nalishida har kuni zamonaviy tezyurar yo'lovchi poezdlari aholiga xizmat ko'rsatmoqda. Andijon – Buxoro – Andijon yo'nalishida haftasiga ikkita yo'lovchi poezdi, haftada bir marotaba Andijon – Urganch – Andijon, Andijon – Moskva – Andijon yo'nalishlarida yo'lovchi poezdlari qatnovi tashkil etildi. Bundan tashqari, bir sutkada o'nlab yuk poezdi Angren – Pop elektrlashtirilgan temir yo'li orqali o'tib, yuklarni o'z manziliga etkazmoqda.

Xususan, mazkur temir yo'l orqali, bir yil davomida 413 ming 162 nafardan ortiq yo'lovchiga xizmat ko'rsatildi, 7395,6 ming tonna yuk tashildi. Shuningdek, 1718 ta yangi ish o'rinlari yaratildi.

Mustaqillik yillarida temir yo'llarni elektrlashtirish ishlariga katta ahamiyat qaratildi. O'tgan davrda Xovos–Bekobod, Xovos–Jizzax liniyalari elektrlashtirildi va Maroqand–Qarshi, Maroqand–Buxoro yo'nalishlarini elektrlashtirish ishlari 2016 yilda yakunlandi. Toshkent–Samarqand–Buxoro, Toshkent–Samarqand–Qarshi yo'nalishlarida tezyurar elektropoezdlar qatnay boshladi. Natijada poezdlardan foydalanish xarajatlarini 20 foizga kamaytirish, yo'lovchi va yuk tashish tezligini 1,3 barobar oshirish imkoni yaratildi. Markaziy Osiyo mintaqasida eng birinchi bo'lib yuqori tezlikda harakatlanuvchi Toshkent, Samarqand, Qarshi va Buxoro shaharlarini bog'lovchi «Afrosiyob» poezdlari qatnovi yo'lga qo'yildi.

Jamiyat lokomotiv parklarini, yo'lovchi va yuk vagonlarini yangilash bo'yicha bir qator loyihalarni amalga oshirish muhim masalardan biridir. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ korxonalarida yo'lovchi va yuk vagonlarini seriyali ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Bu, hususan, havoni sovitish moslamasi bilan johozlangan kupeli vagonlar, yuk vagonlarining eng katta talabga turlari – yopiq, neft mahsulotlari uchun sisternalar, yarimvagonlar va boshqalar.

Bundan tashqari, temir yo'l infratuzilmasi va harakatlanuvchi tarkib uchun ehtiyot qism, uzal va detallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish va import o'rnini bosishni rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda.

Mintaqada avtomobil yo'llari. O'zbekiston hududida avtomobil yo'llari tarmog'i ancha keng. Hap 1000 km² maydonga avtomobil yo'llarining zichligi 210 km ga etadi. Qator avtomobil yo'llari xalqaro va davlat ahamiyatiga ega.

Hozirgi kunda avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 90 ming km dan ortiq. Mamlakatimiz hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan avtomobil yo'llari jumlasiga, eng avvalo Toshkent, Samaqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa viloyatlar orqali o'tgan Katta O'zbek avtomobil trakti kiradi. 1940 yili qurib bitkazilgan va 700 km dan ortiq uzunlikka ega bo'lgan ushbu ravon yo'l qanchadan-qancha yuk va yo'lovchilar tashishga va hududlar orasida transport xizmati ko'rsatishni yaxshilashga olib keldi.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishidan oldin Farg'ona vodiysidagi uch viloyat va qator shaharlarni, jumladan Qo'qon, Marg'ilon, Asaka, Andijon, Namangan, Chust shaharlarini bog'lab turuvchi aylanma yo'l qayta qurildi. Shuningdek, Toshkent — O'sh, Samarqand — Ashxobod — Turkmanboshi, Toshkent halka yo'li, Nukus — G'uzor, Qo'ng'iro't — Beynov kabi yana qator avtomobil yo'llari ham O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb etadi.

Keyingi yillarda kushni Tojikistonda vujudga kelgan vaziyat sababli mamlakatimizning markaziy va g'arbiy qismlaridagi hududlarini Fargona vodiysi viloyatlari bilan aloqasini bog'lashda ancha muammolar yuzaga keldi. Shuni e'tiborga olib Respublika xukumati Toshkent-O'sh yo'lining Angren suv omboridan Farg'ona vodiysiga kirib borguncha qismini qayta qurish buyicha maxsus Qaror qabul qildi. Bu maqsadni ko'zlab Qamchiq va Rezak dovonlarida avtomobil transporta xarakati uchun muljallangan tonnellar qurish borasida katta ishlar boshlab yuborildi va bu ishlar muvaffakiyat bilan amalga oshirildi.

Qamchiq tonnelining uzunligi 890, Rezak tonnelining uzunligi esa 368 metrga teng bo'ldi. Bu tonnellarning ishga tushirilishi tufayli Qamchiq dovoni orqali amalga oshiriladigan avtomobil transporti aloqalarida avvallari tez-tez uchrab turadigan xavf-xatarga chek qo'yildi. Qamchiq va Rezak tonnellaridan bir kecha-kunduzda 12 mingga yaqin avtomobillar o'tish imkoniga ega. Shunday qilib mazkur yo'l Farg'ona vodiysini Respublikaning boshqa hududlari bilan bog'lab turadigan eng yaqin va qulay yo'l bo'lib qoldi.

Mustaqillikka erishish tufayli respublikamizni halkaro avtomobil yo'llari bilan bog'laydigan yo'llar qurish ishlariga ham e'tibor kuchaydi. Jumladan, Xitoy Halk Respublikasiga chiqish uchun imkon tug'diradigan Andijon — O'sh — Ergashtom — Qashqar avtomobil yo'lining qurilishiga O'zbekiston o'z hissasini qo'shmoqda.

Ko'pgina mamlakatlarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham halkaro yunalishlarda yuklarni avtomobillarda tashish buyicha Uyushma tashkil etilgan. Jeneva shahrida avtomobil transporti Xalqaro uyushmasi kongressida O'zbekiston ham bu nufuzli tashkilotga a'zo bo'lib kirdi. Ushbu uyushma Respublikamiz hududida boshqa mamlakatlar yuk tashuvchilarining manfaatlarini

muhofaza qiladi va avtomobil yo'llari holati, yoqilgi narxi, yo'l uchun tulov bahosi va boshqa masalalar buyicha zarur ma'lumotlar bilan xabardor etib turadi.

1926 yili Respublikada muntazam avtobus qatnovi yo'lga quyilgan edi. Shundan beri o'tgan davr ichida yo'lovchilar tashuvchi avtobuslar son va sifat jihatidan tez rivojlandi. Transportning bu xili orqali yo'lovchilar tashish 1940 yildagiga nisbatan qariyb 250 martadan ziyod ortdi.

Mamlakatda turli hajmda yuk ko'taradigan yangi yuk tashuvchi avtomobillar, qulay va shinam avtobuslar hamda engil avtomobillar soni yil sayin oshib bormoqda.

Respublika poytaxti Toshkent shahrida 1977 yili metro kurilib ishga tushirildi. Aholisi ikki milliondan ziyod shahar uchun ushbu transportning bu vositasi mohiyatini to'la ifodalash qiyin.

Hozircha Toshkentda metroning uch yunalishi mavjud: birinchisi Sobir Raximov—Buyuk Ipak yo'li, ikkinchisi Beruniy—Chkalov yunalishi, uchinchisi Yunusobod tumani bilan Janubiy vokzal orasidagi yunalishdir. Keyinchalik Janubiy vokzaldan Sirg'ali tumani orasida metroning to'rtinchi yunalishini qurish ishlari davom etmoqda va undan keyin esa Toshkent halqa yo'lini vujudga keltirish mo'ljallanmoqda.

Mintaqa havo transporti. Mustaqil Respublika transporti haqida so'z yuritilganda havo transportining mohiyati tobora ortib borayotganini ham ko'rsatib o'tish lozim. Transportning bu xili o'z ishini birinchi marta 1924 yili boshlagan edi. O'sha yilning 12 may kuni Toshkent—Bishkek—Olmaota shaharlari orasida havo transporta aloqasi yo'lga quyilgan edi. Ana shundan beri utgan davr ichida transportning bu xili tez rivojlanib ketdi. Hozir havo transporta orqali asosan yo'lovchilar tashiladi. Shu bilan birga bir manzildan ikkinchi bir manzilga tez yetkazish zarur bo'lgan yuklarni, ayniqsa tez buziladigan yuklarni ham tashishda havo transportidan foydalaniladi.

1993 yili «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasi tashkil topishi havo yo'li transporti taraqqiyoti sohasida qo'yilgan muhim qadam bo'ldi. Bu kompaniya xizmati tufayli Toshkentdan Nyu-York, London, Tokio, Pekin, Parij, Istambul, Dehli, Tel-Aviv, Seul, Kuala-Lumpur, Jidda, O'rumchi kabi jahonning ko'pgina shaharlari bilan havo transporti qatnovi amalga oshirilmoqda. Keyinchalik Toshkentdan samolyotlar qatnaydigan manzillar ruyxati yanada kengayishiga shubha yo'q.

«O'zbekiston havo yo'llari» aviakompaniyasi bilan AKShning «Boing» kompaniyasi o'rtasida imzolangan shartnomaga ko'ra 1996 yil avgust oyidan boshlab Toshkent bilan jahonning qator shaharlari, jumladan Nyu-York, Afina, Jakarta, Singapur kabi shaharlar orasida «Boing» samolyotlari uchishi yo'lga qo'yildi.

2010 - 2017 yillarda havo transporti yo'lovchi aylanmasi hajmi 5,8 dan 7,5 mlrd.yo'lovchiG'km oshdi, yo'lovchi aylanmasi bu davrda 4,7 barobar oshdi.

Mustaqillik yillarida havo kemalari parki «Boeing-757-200», «Boeing-767», «Boeing 767-300 YER», «Boeing 787-8», «Dreanliner», «Airbus», «A 310», «A320-200», «RJ-85», va yuklarining «Boeing-767-300BCF» va Airbus «A300-600» kabi zamonaviy yo'lovchi samolyotlar bilan to'ldirildi.

Shu bilan birga, aviakompaniya tarkibida faoliyat yuritayotgan Markaziy Osiyodagi yagona so'nggi avlod aviatsiya texnologiyasiga xizmat ko'rsatish markazi 300 dan ortiq xorijiy samolyotlarga xizmat ko'rsatmoqda. Bugungi kunda «Navoiy» aeroporti negizida tashkil etilgan xalqaro intermodal logistika markazi mintaqadagi eng yirik va eng yuqori texnologik havo yuklari komplekslaridan biridir.

MDH davlatlari hududida «Navoiy» xalqaro intermodal logistika markazi mahsulotni yuklash, tushirish, joylashtirish, ularni qisqa vaqt ichida omborlarga joylashtirish bilan shug'ullanadigan yagona markazdir. Havo sharoitlariga qaramasdan, zamonaviy aviatsiya uskunalari bilan jihozlangan xalqaro intermodal logistika markazi turli xil avialaynerlarni qabul qilishga muvaffaq bo'ldi.

Bugungi kunda u O'zbekistonni asosiy logistika markazlari Evroosiyo - Frankfurt, Milan, Bryussel, Vena, Bazel, Zaragoza, Dubay, Dehli, Inchon, Tyanjin, Guangjou, Xanoyi va Shanxay bilan bog'laydi. Aeroportning yuk terminali turli xil harorat sharoitlariga -25 dan Q2 daraja haroratgacha bo'lgan maxsus xonalar bilan jihozlangan.

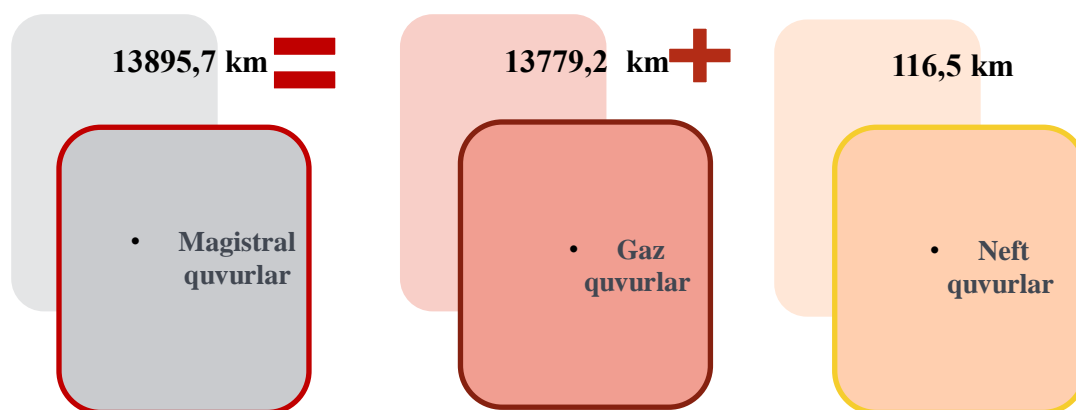
Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va saqlash keng imkoniyatlar mavjud, shuningdek, katta hajmli, og'ir, havfli va nostandart yuklarni eksport va import. Uning sig'imi kuniga 300 tonnagacha yukni saqlash va qayta ishlash imkonini beradi. Xalqaro standartlarga muvofiq 11 aeroport (Toshkent, Nukus, Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, Qarshi, Namangan, Andijon, Farg'ona va Navoiy shaharlarida) modernizatsiya qilindi. Toshkent aeroporti Markaziy Osiyodagi eng yirik aeroport hisoblanadi. Buxoro, Samarqand va Urganch aeroportlari ham xalqaro aeroport maqomiga ega.

Mintaqada magistral quvurlar. O'zbekiston hududida yirik tabiiy gaz, neft konlarining topilishi va ishga tushirilishi sababli quvur transporti rivojlandi, muhim ahamiyatga ega bo'lgan gaz quvurlari vujudga keldi.

Neft va neft mahsulotlarini quvurlar orqali tashish temir yo'l va daryo yo'llari orqali tashishdan iki-uch marta arzon, yo'l davomida mahsulotning tabiiy yukolishi kamayadi, tashish jarayoni muntazamlashadi.

Quvur orqali yuk tashish jarayonini avtomatlashtirish ancha oson bo'lib, ko'p sonli ishlovchilarga zaruriyat bulmaydi. 1980 yilda truboproddagi neft mahsulotlarini tashish tannarxi bir tiyindan xam kam, bu temir yo'lga nisbatan 2,6 mildir. sum iqtisod qilish imkonini bergan.

Neftgaz industriyasi sanoatning flagmani va iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i hisoblanadi. U mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. 2018 yil 1 yanvar holatiga respublika bo'yicha magistral quvurlarning uzunligi 13895,7 km.ni tashkil qildi (8.1-rasm).

6.1-rasm. 2018 yil 1 yanvar holatiga magistral quvurlar uzunligi, km

Gaz quvurlari barcha magistral quvurlarning 99,2 %ni tashkil qiladi. Neft quvurlarining ulushi 0,8 % ni tashkil etadi.

Magistral quvurlarning muhim afzalliklari quyidagilardan iborat:

1) yuklarni tashishning arzonligi (ular orqali neft tashish temir yo'l transportiga qaraganda 3 baravar kam xarajat qiladi);

2) quvur liniyalari qurilishi uchun nisbatan kam xarajatlar (bir xil quvvatga ega magistral yoki temir yo‘l qurilishidan 2 baravar kam);

3) to‘g‘ri ishlaydigan quvurlar ishonchli, iqlim sharoitiga bog‘liq emas, yil bo‘yi ishlaydi;

4) minimal yo‘qotishlar kam (temir yo‘l bilan taqqoslaganda 1,5 baravar kam va suv transportiga nisbatan 2,5 baravar kam);

5) yuqori o‘tkazish qobiliyatiga ega.

Ushbu transport turining kamchiliklari: yuklarni tashish tezligining pastligi va ekologik halokat xavfini tug‘diradigan avariya xavfi bilan izohlanadi, metall sarfining ko‘pligi kiradi. Quvur diametri 24 dyum bo‘lgan 1 km quvurga 123 tonna metal sarflanadi.

Quvur transporti rivojlantirish muammolari. Quvur transporti oldiga quyilgan ulkan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun magistral quvurlar miqdorini ko‘paytirish bilan birga ularning ish samaradorligini oshirish xam katta ahamiyatga egadir.

Ish samaradorligini oshirishda tarmoqda hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalarga quvurlar umumiy miqdorini yanada ko‘paytirish, ularning o‘tqazuvchanlik qobiliyatini oshirish, quvurlarni karroziyaga karshi neft bitumlari bilan qoplash, boshqarish ishlarida telemexanika va avtomatlashtirish asboblari keng qo‘llash va boshqalar kiradi.

Quvur transportining yuqori samaradorligi hisobga olinib, ko‘pchilik davlatlarda og‘ir uglerod-etan, etilen, propan, propilen va boshqalar, suyuq va gazsimon moddalar-kislorod, ammiak, vodorod, azot, xlor, rasstvorli har xil tuzlar hamda ayrim oziq-ovqat (sut) buyumlari ham quvur orqali tashilayotir.

Ko‘p vaqtlardan beri ayrim qattiq moddalar ham gidprotransport orqali eritma (pulpa) shaklida tashilayotir. Hozir ba‘zi bir qattiq moddalarni (ko‘mir, madan va boshqalar) kapsulalarga joylashtirilib, gaz yoki suyuq neft mahsulotlari bilan yuborish masalalari ham ishlab chiqilayotir.

Qattiq moddalarni quvurlar orqali yuborish ancha murakkabligi tufayli bu masalani hal qilish ustida hali juda ko‘p tadqiqotlar o‘tkazish zarur. So‘nggi yillarda qum shag‘al va boshqa materiallarni konteynerlarga joylashtirib (2-3 tonnalik) katta bosim yordamida trubaprovod orqali yuborish ustida sanoat miqyosida tajribalar o‘tkazilayotir. Bunday konteynerlarda yuk yuborish tezligi 40-5 kmG‘s atrofidadir. O‘tkazilayotgan tajribalar kelajakda yuklarni man shunday usulda tashish tejimli bo‘lishini ko‘rsatayotir.

6.3. Transport korxonalarini rivojlantirish istiqbollari

Yuqorida aytib o‘tilganidek, temir yo‘l transporti jahondagi barcha mamlakatlar iqtisodiyotining muhim aloqa vositasi bo‘lib hisoblanadi. Mamlakatimiz uchun esa uning ahamiyati yana ham katta. Chunki, Respublika chetga chiqish uchun zarur bo‘ladigan suv yo‘llaridan olis bo‘lganligi uchun temir yo‘l transporti mamlakatni jahon mamlakatlari bilan bog‘lab turuvchi asosiy vositadir. Ayni vaqtda temir yo‘l transporti doirasida mavjud bo‘lgan muammolarni aniqlash va ularni hal qilish yo‘llarini topa bilish muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda jamiyat tuzilmasi tubdan isloh qilinmoqda. Alohida e‘tibor muayyan sohalarni hususiyashtirishga qaratilmoqda.

Jamiyatning asosiy faoliyat yo‘nalishlari quyidagilardir:

- ✓ tarqatish vat temir yo‘l orqali yuklarni yetkazib berish;
- ✓ temir yo‘l vagonlarini sozlash va texnik xizmat ko‘rsatish;
- ✓ yo‘lovchi, sayyohlik tashishlar;
- ✓ xizmat ko‘rsatish, lokomotiv va vagon parkini yangilash.

- ✓ Jamiyat uchun ustuvor yoʻnalish quyidagi sarmoya loyihalarini amalga oshirish hisoblanadi:
- ✓ optik tolali liniyalar yordamida aloqa kanallarini mustahkamlash;
- ✓ yangi harakatlanuvchi tarkib sotib olish (elektrovoz va vagonlar) hamda mavjudlarini modernizatsiya qilish;
- ✓ yangi temir yoʻl liniyalarini qurish;
- ✓ temir yoʻllarni elektrlashtirish;
- ✓ yoʻllarni kapital taʼmirlash loyihalarini amalga oshirish, jamiyat zavodlarida yoʻlning ustki qurilmasi elementlarini ishlab chiqarishni tashkil qilish va h.z

Jamiyatda sarmoyaviy qoʻllab quvvatlashni talab qiladigan bir necha loyihalar mavjud boʻlib, ular amalga oshirilgan taqdirda sarmoyachiga katta foyda olib kelishni vaʼda qiladi.

«Oʻzbekiston temir yoʻllari» AJ 1993 yildan beri Temir yoʻl Hamkorlik Tashkiloti aʼzosi. Jamiyat Xalqaro Temir yoʻllari Ittifoqi va Osiyo va Tinch okeani hududidagi BMTning Iqtisodiy komissiyasi bilan uzviy aloqaga ega.

«Oʻzbekiston temir yoʻllari» AJ TRASEKA (Evropa-Kavkaz-Osiyo transport koridori) loyihasining Evropa Ittifoqi Komissiyasi TESIS dasturi bilan hamkorlikda ish olib bormoqda.

1994 yil 7 noyabr yaratilganidan buyon «Oʻzbekiston temir yoʻllari» AJ 20 yildan ortiq davr mobaynida Oʻzbekiston Respublikasining tuzilishi-shakllantirish va iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim boʻgʻini hisoblanadi. Barqaror rivojlanish, barqarorlik, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, va «Oʻzbekiston temir yoʻllari» AJ korxonalarining iqtisodiy va sanoat rivojlanishining oʻsish dinamikasining oshishi Oʻzbekiston Respublikasining butun iqtisodiyoti va transport sohasining rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratmoqda.

Temir yoʻl transporti mavjud boʻlgandan beri va faoliyati davomida Oʻzbekiston iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari bilan yaqindan hamkorlik qiladi. Uning asosiy vazifalaridan biri iqtisodiyot ehtiyojlarini qondirish uchun oʻz vaqtida yuk va yoʻlovchi tashishni taʼminlash hisoblanadi. Bu boradagi ishlar turli koʻrinishlarda amalga oshirilmoqda va Oʻzbekiston Respublikasi temir yoʻl tarmogʻini oʻtkazish va tashish imkoniyatlarini maksimal xavfsizligini taʼminlashga qaratilgan.

Yuk va yoʻlovchi tashish shakllantirish, temir yoʻldan foydalanish xarajatlarni optimallashtirish, poezd harakatining xavfsizligini taʼminlash xalqaro shartnomalar doirasida xorijiy sheriklar bilan yaqin hamkorlikda amalga oshirilmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy Osiyodagi strategik geografik oʻrinni egallashi va mintaqadagi geosiyosiy rivojlantirish markazi ekanligini hisobga olib, asosiy tranzit yoʻlaklarini qitʼamizning Shimoliy va Janubiy Sharq va Gʻarbni bogʻlovchi Oʻzbekiston Respublikasi hududi orqali oʻtgan. Bu AJni rivojlantirishni rejalashtirishda va qoʻshimcha oʻrganishga va optimallashtirishga muhtoj boʻlgan muammolarni aniqlashda muhim omil hisoblanadi .

Temir yoʻl transporti qoʻshni davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni amalga oshirishda muhim rol oʻynaydi, hozirgi kunga kelib «Oʻzbekiston temir yoʻllari» AJ nafaqat MDH mamlakatlari aʼzolari bilan balki chet el mamlakatlari bilan temir yoʻl sohasida hamkorlik toʻgʻrisida ikki tomonlama kelishuvga egadir.

Jamiyat shuningdek Xalqaro temir yoʻl ittifoqi (UIC, Frantsiya), BMTning Osiyo va Tinch okeani hududi va Markaziy Osiyo uchun iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi (UNESCAP), Osiyo tarrafiyot banki doirasida Markaziy Osiyo hududiy iqtisodiy hamkorlik (CARES), temir yoʻl tashkilotlari hamkorligi (OSJD, Polsha), Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (ECO, Eron), MDHga

a'zo davlatlarning temir yo'l transporti bo'yicha kengashi kabi tashkilotlari bilan faol hamkorlik qiladi.

O'zbek temir yo'llarining zamonaviy texnik uskunalar bilan jihozlanganligi, geografik joylashuvi Evropa-Osiyo xabarlarida muhim bog'lovchi omil hisoblanadi. U Xitoy, Yaponiyani MDH mamlakatlari, Eron, Turkiya va Evropa bilan transport aloqalarini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy Ipak yo'lini qayta tiklashda O'zbekiston Respublikasi va uning temir yo'llari muhim ahamiyatga ega o'rin egallaydi yoki TRASEKA transport yo'lagi, Osiyodan Evropaga qisqa va arzonroq yo'nalish hisoblanadi.

2006 yil noyabr oyida Pusan shahrida (Janubiy Koreya) transport bo'yicha Xalqaro konferentsiya o'tkazish jarayonida O'zbekiston temir yo'l ma'muriyati rahbari tomonidan Transosiyo temir yo'llari tarmog'i bo'yicha hukumatlararo kelishuvi imzolandi. Agar transosiyo temir yo'llari doirasidagi hamkorlikning amaliy ahamiyatini e'tiborga olinsa, hamda O'zbekiston Respublikasi geografik joylashuv sababiga ko'ra dengiz portlariga to'g'ridan to'g'ri chiqishga ega emasligi ushbu hujjatning imzolanishi O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalarini temir yo'l transporti ta'minoti takomillashuviga sabab bo'ladi.

O'zbekiston temir yo'llari» AJning xalqaro turistik yarmarkalarda ishtirok etishi muhim ahamiyatga ega, bu yarmarkalarda Hamdo'stlik va chet el mamlakatlarining yuzlab mashhur turistik firmalari taqdim etilgandi. Bu savdo maydonlarida jamiyat nomidan «O'ztemiryo'lyo'lovchi» AJ temir yo'l transportida turistik tashishlarni tashkillashtirish sohasida o'z imkoniyatlarini ko'rsatmoqda. Bu imkoniyatlardan biri bu jahon standartlarining barcha talablariga javob beradigan yangi rusumdagi yo'lovchi vagonlarda yo'lovchilarni tashish hisoblanadi. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ turli xalqaro tashkilotlar, firmalar, kompaniyalar, MDH davlatlari temir yo'l ma'muriyatlari, Boltiq va uzoq horij vakillarini qabul qiladi. Muzokaralarda ikki tomonlama hamkorlik, tashishlarni tashkil qilish, material va ehtiyot qismlar bilan ta'minlash, yangi liniyalar va inshootlarni qurish, investitsiya dasturi va ko'pgina boshqa masalalar ko'rib chiqilmoqda.

Hozirda Butunjahon Banki, Osiyo taraqqiyot banki, Yapon xalqaro hamkorlik agentligi (JICA), Evropa qayta qurish va rivojlanish banki (EBRR), KfB Banki (Germaniya), Eksimbank (KXR) jamiyatning jiddiy hamkorlari bo'lib kelmoqda. Shu bilan birga «Patentes Talgo L.S.» (Ispaniya), «Jeysmar» (Frantsiya), «Plasser end Toyrer» (Avstriya), «CNTIC» va «CRTG» (Xitoy), «BELAM» (Latviya), «Sumimoto», «Marubeni», «Shimidzu», «Kanimatsu» (Yaponiya) va boshqa mashhur firmalar tomonidan jamiyatga katta qiziqish bildirilgan.

Temir yo'llar mintaqa ichida joylashganligi sababli, biz xalqaro tashish sifatini oshirgan va yetkazish muddatlarini qisqartirgan holda, bu sohada hamkorlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Mintqada ayni vaqtda qishloq avtomobil yo'llari, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloqlar va ovullar ko'chalarining holati bilan bog'liq bo'lgan bir qator muammolar hal etilmasdan qolmoqda, ushbu avtomobil yo'llarining aksariyat qismi belgilangan sifat va xavfsiz harakatlanish talablariga javob bermaydi.

Yangi turar joy mavzellarining barpo etilishi, shaharlarning kengaytirilishi, transport vositalari sonining jiddiy ko'payishi mintaqaviy avtomobil yo'llari holatini tubdan yaxshilash yuzasidan amaliy chora-tadbirlar ko'rishni talab qiladi.

Tuman va shaharlarning yo'l tashkilotlari yo'l-ta'mirlash texnikasi, moddiy-xomashyo resurslari bilan etarli darajada ta'minlanmagan, har yili ajratilayotgan mablag'lar xo'jaliklararo

qishloq avtomobil yo'llarini, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloqlar va ovullar ko'chalarini zarur darajada saqlash va ta'mirlash ishlarining sifatli bajarilishini ta'minlash uchun etarli emas.

2017 yil 14 fevraldagi «Yo'l xo'jaligini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Farmonga muvofiq³², avtomobil yo'llari sohasida yagona texnik siyosatni olib borish, avtomobil yo'llari tarmoqlarini rivojlantirish va takomillashtirish istiqbollarini belgilash, xalqaro tranzit yo'laklarini shakllantirish, umumiy foydalanishdagi hamda ichki yo'llarni ta'mirlash kabi vazifalar qo'mitaning asosiy yo'nalishlari etib belgilangan.

Hududlardagi mintaqaviy yo'llarni kapital va joriy ta'mirlash ishlari qo'mita tasarrufidagi tuman yo'l xo'jaligi korxonalariga birlashtirilgan.

Mamlakatimizning ba'zi hududlaridagi ta'mirtalab yo'llar aholi va transport harakatiga noqulayliklar tug'dirmoqda. Bu aholi va foydalanuvchilar e'tiroziga sabab bo'lmoqda.

Mintaqaviy avtomobil yo'llarining yo'l qoplamalari holatini zarur darajaga keltirish, yo'l-transport infratuzilmasini yanada takomillashtirish, aholining hayot faoliyati uchun, ayniqsa, qishloq joylarida qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlarini va hududlarini istiqbolli rivojlantirish maqsadida 2017 yilning 14 fevralida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2017-2018 yillarda mintaqaviy avtomobil yo'llarini rivojlantirish dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi va 2017-2018 yillarda mintaqaviy avtomobil yo'llarini rivojlantirish dasturini tasdiqlangan.

Ushbu yillar dasturda 2017-2018 yillarda 5454 km, jumladan, 2017 yilda — 2700 km, 2018 yilda — 2754 km xo'jaliklararo qishloq avtomobil yo'llari, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloq va ovullarning ko'chalarini kapital va joriy ta'mirlandi.

Jumladan, Qoraqalpog'iston bo'yicha 295 km, Andijon viloyati bo'yicha — 324 km, Buxoro- 439 km, Jizzax — 222 km, Qashqadaryo — 679 km, Navoiy — 216 km, Namangan — 309 km, Samarqand — 479 km, Surxondaryo — 535 km, Sirdaryo — 267 km, Toshkent — 516 km, Farg'ona — 520 km, Xorazm — 321 km va Toshkent shahri bo'yicha — 332 km yo'llar va ko'chalarni ta'mirlandi. Biroq bu ko'rsatkichlar va ushbu sohada amalga oshirilayotgan ishlarning jami mamlakat bo'yicha 184 ming km.ni tashkil etadigan avtomobil yo'llarini ta'mirlangan, zamonaviy talabga javob beradigan mahalliy ichki yo'llarni qismini 60 foiziga ham etmaydi.

Bu borada kamchiliklardan biri avtotransport ho'jaliklari holati bilan bog'lab ko'rsatish mumkin. Xususan:

- avtotransport ho'jaliklarini modernizatsiya qilish zamonaviy talablar darajasida emasligi, sohada ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va intellektual transport tizimlari etarli darajada joriy etilmayotganligida;

- og'ir yuk tashuvchi avtotransport vositalarining harakatdagi tarkibi parkining eskirganligi yuqoriligicha qolayotganida;

mamlakatning avtotransport xizmatlari eksporti va tranzitini oshirish salohiyatining imkoniyatlari va zaxiralaridan to'laonli foydalanilmayotganligida ko'rish mumkin.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun birgina 2017-2018 yillarda xo'jaliklararo qishloq avtomobil yo'llari, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloq va ovullarning ko'chalarini joriy

---

³²O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 fevraldagi «Yo'l xo'jaligini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori. Manbaa uzA.

ta'mirlash ishlarini bajarish uchun mintaqaviy yo'llarni ta'mirlashga ixtisoslashtirilgan tashkilotlarni 330 ta yo'l texnikasi bilan ta'minlandi.

Shuningdek ushbu dasturda mavjud respublika xo'jaliklararo qishloq avtomobil yo'llari, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloq va ovullar ko'chalarini bosqichma-bosqich xatlovdan o'tkazish va ularni pasportlashtirish, bu boradagi ishlar natijalari bo'yicha elektron ma'lumotlar bazasini yaratish belgilangan.

2018 yilda «Obod qishloq» dasturi doirasida respublikaning 159 ta tumanidagi 417 ta qishloqning me'moriy qiyofasini tubdan yangilash va hududlarni kompleks rivojlantirish maqsadida ulardagi yo'l-transport infratuzilmasi, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari va ijtimoiy soha obyektlarida qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi.

Xususan umumiy uzunligi 5 476 kilometrdan iborat mintaqaviy yo'llar (ichki ko'chalar)ni ta'mirlash va rekonstruksiya qilish ishlari amalga oshirilgan. Bu boradagi ishlarni davlat darajasida e'tiborda ekanligi albatta yo'llarimizni yildan-yilga yaxshilanib borishiga xizmat qiladi.

6.4. Axborot kommunikatsiya infratuzilmasining rivojlanishi

Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasi jahon iqtisodiyotida eng tez rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Bu iqtisodiy o'sish mexanizmi, hamda boshqa sohalarda iqtisodiy jarayonlarni sezilarli darajada o'zgartirib va intellektual inson mehnat mahsuloti, ma'lumotlaridan foydalanish va bilimlarga asoslangan yangi turdagi iqtisodiyotni shakllantirishga ta'sir ko'rsatishni davom etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947- sonli Farmoni bilan tasdiqlangan «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri, tarkibiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'li bilan milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, xizmat ko'rsatish sohasining jadal rivojlanishi, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning roli va ulushini oshirish, ko'rsatilayotgan xizmatlar tarkibida tub o'zgarishlarni, birinchi navbatda zamonaviy yuqori texnologiyali xizmatlar, shuningdek, yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va diversifikatsiya qilish, iqtisodiyotda, ijtimoiy sohada, boshqaruv tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish.

O'zbekistonda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, hayotning barcha javhalarida innovatsion usullar bilan bog'liq bo'lgan yuksak salohiyatli loyihalarni amalga oshirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmokda. Bugungi kunda respublikamiz AKT sohasidagi eng jadal rivojlanayotgan mamlakat sifatida tan olingan. 2017 yilda Xalqaro elektraloqa ittifoqi («Axborot jamiyati o'lchovi») ma'lumotlariga ko'ra, 2016 yil bilan taqqoslanganda mamlakatimiz AKTni rivojlanish indeksi bo'yicha sakkiz pog'onaga ko'tarilib, 95 o'rinni egalladi.

2016 yilda respublika YaIMda AKT sektorining ulushi 2,6 % ni tashkil etdi. AKT tarkibida yuqori ulush xizmatlar sohasiga to'g'ri keladi.

Iqtisodiyotda aloqa va axborotlashtirishning ulushi telekommunikatsiya tarmog'iga aholining texnik imkoniyatlarini ta'minlash, ularning asosida sifatli xizmat ko'rsatish, raqamli telefon aloqa va televidenie tizimlarga to'liq o'tish orqali erishiladi. «Axborot va aloqa» iqtisodiy faoliyatning bir turi sifatida O'zbekiston Respublikasi YaIMning 2,5 % ni tashkil etadi.

2017 yilda aloqa xizmatlari hajmi 7168,1 mlrd.so‘mni tashkil etib, 2016 yilga nisbatan 28,5 % ga o‘sdi (amaldagi narxlarda). Eng katta hajm mobil aloqa xizmatlari (3881,0 mlrd.so‘m); ma’lumotlar uzatish tarmog‘i, shu jumladan Internet (1808,8 mlrd.so‘m); shaharlararo, xalqaro telefon aloqasi xizmatlari (911,1 mlrd. so‘m) egallaydi.

O‘zbekistonda magistral telekommunikatsiya transport tarmoqlari kengaytiriladi. Bu haqda 2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturi ta’kidlangan.

Xususan, amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Bunda «O‘zbektelekom» AK magistral telekommunikatsiya tarmog‘i o‘tkazuvchanligini viloyat markazlarigacha 100 Gbit/s dan 400 Gbit/s gacha, tuman markazlarigacha 10 Gbit/s dan 100 Gbit/s gacha oshirish choralari ko‘rilmog‘da.

Shuningdek, mobil aloqa tarmog‘i kengaytiriladi. Bu borada amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqilib, bunda mobil aloqa tarmog‘ini kengaytirish maqsadida 1050 ta GSM baza stantsiyalari o‘rnatiladi.

Bundan tashqari, keng polosali ma’lumotlar uzatish tarmoqlari rivojlantiriladi - amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Bunda: 620 000 portli ma’lumotlar uzatish qurilmalari o‘rnatiladi; loyihani amalga oshirish natijasida aholiga (Triple play) Internet, IP va video telefoniya, IPTV, VPN va boshqa turdagi zamonaviy xizmatlarni taqdim etish imkoniyatlari kengaytiriladi

Optik tolali aloqa liniyalari ham quriladi. Bu bo‘yicha ishlab chiqiladigan amaliy chora-tadbirlarda: 2 000 km optik tolali aloqa liniyalarini quriladi; loyihani amalga oshirish natijasida aholiga sifatli keng polosali telekommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatish imkoniyati kengaytiriladi.

Nazorat savollari

1. Transport tizimining ahamiyati va vazifalarini yoritib bering?
2. Transport sohasidagi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish maqsad va vazifalarini bayon qilib bering?
3. Transport infratuzilmasining mazmun va mohiyatini tushuntirib bering?
4. Mintaqada temir yo‘l kommunikatsiyasi rivojlanish bosichlari va istiqbollari to‘g‘risida tushuncha bering?
5. Mintaqada temir yo‘llardan foydalanishning iqtisodiy afzalliklari nimalarda iborat?
6. Mintaqada avtomobil yo‘llar qurilishi uning iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatkichlar asosida izohlab bering?
7. O‘zbekiston havo yo‘llari rivojlanishi, hozirgi holati va istiqbollari haqida tushunchalaringizni bayon qiling?
8. Mintaqada magistral quvurlar va ulardan foydalanish samaradorligi to‘g‘risida nimalarni bilasiz?
9. Mintaqada temir yo‘llar tizimini isloh etishning asosiy yo‘nalishlari nimalardan iborat?
10. Mintaqada boshqaruv tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga nimalar kiradi?

7-MAVZU. O‘ZBEKISTONNING RESPUBLIKA, MINTAQA, VA MAHALLIY BOSHQARUV ORGANLARI O‘RTASIDAGI VAKOLATLARNI TAQSIMLASH MEXANIZMI

Reja:

7.1. Davlat hokimiyatining turli pog‘onalari o‘rtasida vakolatlarni taqsimlashning vazifalari va tamoyillari va zaruriyatlari

7.2. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas‘uliyati hamda mustaqilligini yanada oshirish

7.3. Ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish, ma‘muriy islohotlarni davom ettirish va davlat boshqaruvida zamonaviy menejment usullarini keng qo‘llash

Tayanch tushuncha va iboralar: davlat boshqaruvi, mintaqaviy boshqaruv, mahalliy boshqaruv, vakolatlar, mahalliy hokimiyat organlari, mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlari, ko‘chmas mulk bozori, ijro organlari, strategik reja, motivatsiya, axborot almashinuv tizimi, nomarkazlashtirish, menejment.

7.1. Davlat hokimiyatining turli pog‘onalari o‘rtasida vakolatlarni taqsimlashning vazifalari va tamoyillari va zaruriyatlari

Turli miqyosdagi hokimiyat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirmay, iqtisodiy rivojlangan davlat qurish, jamiyatda siyosiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish mushkul. «Davlat boshqaruvi», «Mintaqaviy boshqaruv» va «Mahalliy boshqaruv» atamaları murakkab tizimni (davlat boshqaruv faoliyatining o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari majmui)ni tashkil etadiki, odatda, boshqaruv maqsadlari, vazifalari, printsiplari, vazifalari, usullari, shakllari, subyektlari va obektlari mazkur tizimning asosiy unsurlari hisoblanadi.

O‘zbekistonda Respublikasi mintaqa va mahalliy hokimiyat organlari o‘rtasida vakolatlarni o‘zaro manfaatli asosda taqsimlash zarurati - mahalliy tuzilmalar faoliyatining quyidagi muhim muammolari bilan belgilanadi:

a) mahalliy tuzilmalar va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan huquqlarini himoya qilish;

b) davlat mulkini respublika, mintaqa va mahalliy mulklarga taqsimlash;

v) mahalliy mulkning barcha shakllarini muhofaza qilish mexanizmini ishlab chiqish;

g) mahalliy tuzilmalarning xususiyatidan kelib chiqib, minimal byudjet bilan ta‘minlash normativlari asosida belgilanadigan mahalliy byudjetlarning minimal zarur xarajatlarini qoplash uchun daromad manbalarini mustahkamlash yo‘li bilan mahalliy byudjetlarning minimal miqdorini ta‘minlash;

d) mahalliy tuzilmalar iqtisodiy faoliyatining barqaror normativ-huquqiy negizini ta‘minlash;

e) mamlakatdagi mahalliy tuzilmalarning negizini tashkil etuvchi mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish quyi organlarining mustaqil faoliyatini ta‘minlash;

j) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining sud tartibida himoyalanihga bo‘lgan konstitutsiyaviy huquqini ta‘minlash;

z) mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining davlat hokimiyat organlari tomonidan qabul qilingan qarorlar natijasida yuzaga kelgan qo‘shimcha xarajatlarning qoplanishi bilan bog‘liq konstitutsiyaviy huquqini ta‘minlash;

i) mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlari berilgan alohida davlat vakolatlarini amalga oshirishlari uchun zarur moddiy va moliyaviy resurslarning berilishini ta‘minlash;

k) huquqning kompleks sohasi sifatida mahalliy huquqni shakllantirish, mahalliy qurilish va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish sohasida qonunchilik faoliyatini takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqish.

Mahalliy boshqaruv organlariga davlat tomonidan kafolatlar berish hamda davlat hokimiyati va mintaqa boshqaruv organlari tomonidan mahalliy hokimiyat organlariga oid qonun hujjatlariga rioya qilinishi va mahalliy boshqaruv sohasida amalda bo'lgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning ijro etilishini ta'minlash respublika, mintaqa va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni samarali taqsimlashning muhim shartidir.

O'zbekistonda respublika mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlashning quyidagi asosiy tamoyillariga asoslanadi:

- davlat, mintaqaviy va mahalliy siyosat maqsadlari, yo'nalishlari, vazifalari hamda vakolatlarini taqsimlash mexanizmlarining yagonaligi printsipi;

- Respublika, mintaqa va mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda mahalliy boshqaruv organlari o'rtasida o'zaro hamkorlik va aloqa o'rnatish printsipi;

- mahalliy islohotni amalga oshirishning turli bosqichlarida davlat siyosatining vorisiyligini ta'minlash printsipi;

- mahalliy boshqaruv organlarining vakolatlariga davlat hokimiyati yuqori organlarining aralashmasligi printsipi va h.k.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni yanada aniq taqsimlash davlat hokimiyatining mazkur bo'g'inlarini boshqarish mexanizmining samaradorligini oshirish, har birining mustaqilligini kengaytirish, muayyan vakolatlar ularni mumkin qadar samarali amalga oshirishga qodir hokimiyat organlari zimmasiga yuklanishi uchun tegishli hududlarning o'ziga xos (geografik, iqtisodiy, demografik, etnik va h.k.) xususiyatlarini e'tiborga olishni tabaqalashtirish imkonini beradi.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash jarayonining hozirgi holati

O'zbekistonda respublika mahalliy xo'jalik amaliyoti jahon tajribasidan kelib chiqib, mahalliy hokimiyat organlari tomonidan konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirishning quyidagi samarali shakllarini qo'llashni nazarda tutadi:

1) mahalliy boshqaruv organlariga mahalliy ahamiyatga molik quyidagi masalalarni mustaqil hal qilishi uchun shart-sharoitlar yaratish:

- a) mahalliy mulkka, shu jumladan yerga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish;

- b) mahalliy byudjetlarni shakllantirish, tasdiqlash va ijro etish, mahalliy soliqlar va yig'imlarni belgilash;

- v) jamoat tartibini saqlash bilan boqliq chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish;

- g) fuqarolarning: turar joyga ega bo'lish; sog'lig'ini saqlash; tibbiy yordam olish; bilim olish huquqlarini ta'minlash uchun sharoitlar yaratish;

- d) soliq va byudjet islohotlari doirasida mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning moliyaviy-iqtisodiy negizini shakllantirishni nihoyasiga yetkazish, avvalambor, quyidagilar hisobiga byudjet va soliqlarni tartibga solish tizimini takomillashtirish:

- e) O'zbekiston Respublikasi subyektlarining birlashtirilgan byudjetlarga yo'naltiriluvchi respublika byudjeti mablag'larini qayta taqsimlash, mahalliy tuzilmalarning vakolatlari jumlasiga kiritilgan masalalarni hal qilish uchun mazkur tuzilmalarning moliyaviy mustaqilligini ta'minlash;

j) davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'zaro hamkorligi, shu jumladan mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga beriladigan alohida davlat vakolatlarining amalga oshirilishi va davlatning minimal ijtimoiy standartlarini belgilash printsiplarini ishlab chiqish;

z) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish moliyaviy-iqtisodiy negizining muhim tarkibiy qismi – mahalliy mulkni faol shakllantirish;

k) ko'chmas mulk bozorini rivojlantirish va aholi daromadlarini jalb etish hamda kichik va o'rta biznes vakillarining ishtirokini ta'minlaydigan investitsiya siyosatini amalga oshirish;

l) tadbirkorlikni rivojlantirish, mahalliy tabiiy resurslardan samarali foydalanish hamda kichik va o'rta biznes korxonalarining aholini zarur mahsulotlar bilan ta'minlash va ular xizmatlar ko'rsatish faoliyatini muvofiqlashtirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

m) respublika, mintaqaviy, mahalliy davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari o'rtasida vakolatlarni hamda tegishli moddiy va moliyaviy resurslarni taqsimlash;

n) mahalliy boshqaruv va mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv organlarining O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga rioya qilishlari ustidan samarali davlat nazorati tizimini shakllantirish;

o) mintaq, respublika va xalqaro miqyosda o'zaro hamkorlik uchun shart-sharoitlar yaratish;

p) mahalliy boshqaruv organlarining faoliyatini davlat tomonidan ilmiy-uslubiy, tashkiliy-uslubiy va axborot bilan qo'llab-quvvatlash;

r) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarida ishlash uchun kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va kadrlarning malakasini oshirish samarali davlat tizimini tashkil etish

Davlatning vakolatlarni taqsimlash muammolarini hal qilish borasidagi faoliyati mahalliy boshqaruvni yanada rivojlantirish, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlangan kuchli demokratik davlat qurishning zarur sharti sifatida mahalliy boshqaruvning samaradorligi, roli va maqomini oshirishga yo'naltirilgan davlat boshqaruvi sohasidagi yagona davlat siyosati doirasida amalga oshirilishi lozim.

Mazkur maqsadga erishish uchun respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash sohasidagi siyosat:

- fuqarolarning mahalliy o'zini-o'zi boshqarishni amalga oshirish konstitutsiyaviy huquqlarini ro'yobga chiqarish;

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'z faoliyatiga davlat tomonidan kafolat berilishini nazarda tutuvchi konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Umuman, o'zaro aloqalarning yo'nalish va tamoyillari universal xususiyatga ega, chunki ular davlat hokimiyatining nafaqat ijro etuvchi, balki boshqa organlarining va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'zaro aloqa usullari hisoblanadi. Boshqaruv aloqalarining asosiy turlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- vakolatlarni taqsimlash;

- vakolatlarni o'zaro o'tkazish (berish);

- mahalliy hokimiyat organlariga ko'maklashish (davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash);

- turli boshqaruv bo'g'inlari o'rtasidagi faoliyatni muvofiqlashtirish;

- turli hokimiyat organlarining faoliyati ustidan davlat nazoratini o'rnatish.

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan respublika, mintaqaviy va mahalliy organlarning o‘zaro munosabatlari tamoyillarini umumlashtirib, mintaqaviy boshqaruv organlari yuqorida zikr etilgan maqsadlarga erishish uchun qo‘llashlari mumkin bo‘lgan, qonun hujjatlari va huquqiy nazoratning tabiatiga zid kelmaydigan quyidagi nazorat shakllarini ajratish mumkin:

- mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining me‘yoriy hujjatlarini ro‘yxatdan o‘tkazish (mahalliy tuzilmalarning ustavlari, ularni ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi);
- mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarishning me‘yoriy huquqiy hujjatlarini muvofiqlashtirish;
- mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining me‘yoriy-huquqiy hujjatlarini tasdiqlash;
- mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organi (mansabdor shaxs) vakolatlarini to‘xtatish;

7.2. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas‘uliyati hamda mustaqilligini yanada oshirish

Mamlakatimizdagi bugungi holat, mahalliy boshqaruvni tubdan isloh qilish zarurligini ko‘rsatmoqda. «O‘zbekiston Respublikasida ma‘muriy islohotlar kontseptsiyasi» qabul qilinishi ham bu boradagi ahvol nechog‘lik jiddiyligidan dalolatdir.

Kontseptsiyada mahalliy boshqaruvdagi asosiy subyekt – ijro organlari faoliyati islohotlarni to‘liq ro‘yobga chiqarishga, qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirishga to‘sqinlik qilayotgani e‘tirof etildi va bu boradagi kamchiliklar, ularni bartaraf etish choralari belgilandi.

Davlatimiz rahbarining 2017 yil 22 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida, davlat boshqaruvini markazlashtirishdan voz kechish zarurligi ta‘kidlanib, ko‘pgina vakolatlarni markazdan hududiy organlarga o‘tkazilishi zarurligi, buning uchun tuman, shahar, viloyat hokimliklarida, investitsiyalarni faol jalb etish bo‘yicha hokim o‘rinbosarlari lavozimi joriy etilgani ma‘lum qilingan edi.

Shuningdek, hududiy boshqaruv organlari rahbarlik lavozimiga tayinlash vakolati hokimlarga o‘tkazilgani, nomarkazlashtirish natijasi sifatida ko‘rsatildi.

Mahalliy ijro hokimiyati rahbarlarining mas‘uliyatini kuchaytirish, hokimning vakillik organlariga boshchilik qilish faoliyatiga barham berish uchun qo‘yilgan muhim qadamlardan biri sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 17 avgustdagi «Toshkent shahrida boshqaruvning alohida tartibini joriy etish bo‘yicha huquqiy eksperiment to‘g‘risida»gi farmonini ko‘rsatish mumkin.

Farmonda Toshkent shahar va uning tarkibidagi tumanlar hokimliklari boshqaruv apparatlari negizida hokim devonlarini tuzish, Toshkent shahar hokimligi huzuridagi ko‘plab komissiya, kengash va boshqalarni tugatish orqali hokim o‘rinbosarlarining vakolat va mas‘uliyatini kuchaytirish kabi chora-tadbirlar nazarda tutildi.

O‘zbekiston Prezidentining 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida, zamonaviy oqilona boshqaruv tizimini joriy etish vazifasini qo‘yar ekan, mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas‘uliyatini qayta ko‘rib chiqish, ularning mustahkamligini yanada oshirish, davlat boshqaruvi sohasida ijobiy natija berayotgan eksperimentni boshqa hududlarda ham joriy etish zarurligi ta‘kidlandi.

Mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati va tarkibiy tuzilmalarining joriy holati. Tadqiqotlar hamda mutaxassis va ekspertlar bilan suhbatlar natijasi shuni ko‘rsatmoqdaki, «Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida»gi 1993 yil 2 sentyabrda qonun normalari eskirgan va hozirgi zamon talablariga mos kelmaydi. shuningdek, bu hujjat mahalliy boshqaruvni hozirgi zamon talablari darajasida tashkil etish va tashkiliy mexanizmlarini yaratishga imkon bermaydi.

Mahalliy boshqaruv organlari faoliyatida tizimli kamchiliklar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Mahalliy boshqaruv organlari faoliyatida qonun va qonunosti hujjatlari, ichki tartib-qoidalar asosida ish yuritish o'rniga, yuqoridan ko'rsatma berish tartibi shakllangan;

- hokimliklarda hujjat almashinuvi eskirgan tizim asosida olib borilmoqda. Hokimlar, ijro hokimiyati tizimida, boshqaruvda asosiy rol o'ynaydigan hokim o'rinbosarlarini tanlash, lavozimga tayinlashda mustaqil emas.

- Boshqaruv organlari yuqoridan ko'plab vazifalar yuklangani bois o'zlarining funktsional vazifalarini to'liq bajarish imkoniyatidan mahrum bo'lmoqda. Hokimlik apparatida vazifalar taqsimoti qoniqarli darajada yo'lga qo'yilmagan (hatto ayrim tumanlarda huquqiy asoslari mavjud emas).

- Hokimlikda xodimlar qo'nimsizligi mavjud. ortiqcha vazifalarning yuklanishi, normal dam olish, o'z ustida ishlash, oilasi bilan shug'ullanish uchun etarli vaqt mavjud emasligi tufayli xodimlar o'z ishlaridan manmun emas (boshqacha aytganda, ularga motivatsiya etishmaydi). Moddiy manfaatdorlik past darajada (asosan quyi lavozimdagi xodimlarda).

Bu esa ish sifatiga ta'sir qilmay qolmaydi, albatta.

2018 yil 12 sentyabr holatiga ko'ra, Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek, Shayxontohur, Olmazor tumanlari va Toshkent viloyatining Bo'ka, Namangan viloyatining Kosonsoy, Surxondaryo viloyatining Muzrabod, Qashqadaryo viloyatining Qarshi, Mirishkor tumanlari hokimliklari faoliyatini o'rganish, Qoraqalpog'iston Respublikasi shahar va tumanlari, viloyatlar, Toshkent shahri hokimlari o'rinbosarlari, viloyat tashkiliy-nazorat guruhi rahbari va tuman hokimlari uchun «Boshqaruv mahorati» bo'yicha tashkil etilgan treninglar natijasida quyidagi muammo va kamchiliklar aniqlandi:³³

1. Tuman hokimliklari faoliyati aniq rejaga asoslanmay tashkil etilmoqda. Tuzilgan «yo'l xarita»laridagi vazifalar va muammolar shoshilinch hamda favqulodda shakllantirilgan bo'lib, ularni amalda bajarish muddati va sifati talab darajasida emas. Jumladan:

– topshiriqlarni muhim va nomuhimga ajratish hamda shu asosda ustuvorliklarni aniqlash, maqsadlarni belgilash malakasi sust;

– vakolatlarni uzatish va topshiriqlarni taqsimlash ko'nikmalari shakllanmaganligi;

– rejadagi ishlar o'rniga ko'plab rejalashtirilmagan topshiriqlarning berilishi va bajarilishi tufayli hokimlarda rejalarini keraksiz deb hisoblash ko'nikmasi shakllanib qolgani;

– viloyat hokimi o'rinbosarlari va tuman hokimlari tomonidan ish yuklamasini taqsimlashda ijro uchun ketadigan vaqtning noto'g'ri belgilanishi natijasida ishlar sifatsiz bajarilmoqda;

– hokimlar aksariyat hollarda kundalik ishlarni bajarganligi bois, hududlarni rivojlantirishning istiqboldagi va muammolarni hal qilishning strategik rejalarini ishlab chiqishga etarli darajada e'tibor qaratmasliklari kuzatildi.

Hokimliklarda hujjatlar bilan ishlashning eskirgan tizimi amalda bo'lib, bugungi kun talablariga javob bermaydi. O'rganish natijasida barcha hokimliklarda elektron hujjat almashinuv tizimidan foydalanish past darajada tashkil etilgani aniqlandi (masalan, Surxondaryo viloyati, Muzrabot tumanida topshiriqlar ijrosini ta'minlashda elektron hujjat aylanish tizimi

---

³³ D. Raximova, O. Xusanov. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas'uliyatini qayta ko'rib chiqish hamda mustaqilligini yanada oshirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan Ilmiy-ommabop qo'llanma. Toshkent «Ma'naviyat» 2019 y.

mavjud emas). Hokimliklarning hozir ishlab turgan elektron hujjat almashinuv tizimida hujjatlarning ijrosi va topshiriqlarni nazorat qilish hamda monitoringini olib borish elementlari shakllantirilmagan. Zamonaviy to'liq elektronlashtirilgan axborot almashinuv tizimini joriy etishga tumanlarning moliyaviy imkoniyatlari etmaydi. Hujjat almashinuv tizimida qo'l mehnatining ulushi katta bo'lib, ba'zi tuman hokimliklarida hujjatlarni ijro etish intizomiga rioya etilmaydi.

2. Hokimliklar xodimlarining soni kelib tushayotgan murojaatlarni ko'rib chiqish va yuqoridan topshiriq hamda vazifalarni bajarish uchun etarli emas. Hokim va uning o'rinbosarlari faoliyati, asosan, murojaatlar bilan ishlashga qaratilmoqda. Masalan, shayxontohur tumani hokimiga 2018 yilning birinchi yarmida 976 ta, o'rinbosarlariga esa 1239 ta murojaat, Namangan viloyati kosonsoy tumani hokimligiga esa jami 2601 ta murojaat, Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani hokimligiga 262 ta topshiriq va jismoniy va yuridik shaxslardan 1081 ta murojaat, Surxondaryo viloyati Muzrabot tumani hokimligiga 6917 ta murojaat va topshiriqlar kelib tushgan. Bundan tashqari hokimga puxta o'ylanmagan topshiriqlarning berilishi ham uchraydi. Toshkent viloyati Bo'ka tuman hokimi tajribasi o'rganilganda hokimiyatning yuqoridan beriladigan topshiriqlar ijrosini ta'minlashga asosiy e'tibor qaratishga obyektiv sabablarga ko'ra imkoni yo'qligi aniqlandi. Tuman hokimining birinchi o'rinbosari misolida ko'rilsa, unga kuniga o'rtacha 20 ga yaqin yozma topshiriq beriladi. Barcha hokimliklarda topshiriqlarning yuqori sifatda va o'z vaqtida bajarilishiga quyidagi omillar salbiy ta'sir ko'rsatayotgani aniqlandi: – ba'zi topshiriqlar kechikib kelgani uchun o'z vaqtida ijrosi ta'minlanmaydi; – mazkur topshiriqlarning hammasini bir vaqtda bajarish uchun xodimlar soni cheklangan; – topshiriqlarni bajarishda hokimiyatda ishlayotgan kadrlarning salohiyati etarli emas; – ba'zi topshiriqlarni bajarishda vakolatlar etarli darajada emas;

– aksariyat hollarda topshiriqlarga tegishli davlat boshqaruvi organlari tomonidan bajarish imkonsiz bo'lgan muddatlar qo'yiladi va u bevosita ijrochiga etib kelishida bir qator bosqichlardan o'tadi (yuqori davlat organlari viloyat hokimiyatiga, u erda devondan ro'yxatdan o'tib rahbarga viza uchun yuboriladi, rahbar viza qo'yib, masalani tegishliligiga qarab o'rinbosarga chiqaradi, tegishli viloyat hokimining o'rinbosari uni tuman va shahar hokimliklariga ijro uchun yuboradi, tegishli tuman va shahar hokimligining devonxonasida ro'yxatdan o'tgach, tegishli hokimga kiritiladi, hokim masalaga bevosita mas'ul bo'lgan tegishli o'rinbosariga chiqaradi, o'rinbosari masalani tegishli tashkilotga chiqaradi). Bu esa yuqoridan berilayotgan topshiriqlarning o'z vaqtida bajarilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bo'ka tumani hokimligida 7 ta o'rinbosar bo'lib, har bittasida bittadan mutaxassis faoliyat olib bormoqda. Yuqoridan berilayotgan topshiriqlarni samarali bajarish uchun shtat etarli emas. natijada, ba'zi topshiriqlarning ijrosi bajarilmasdan qoladi yoki juda past sifatda bajariladi.

3. Hokim va uning o'rinbosarlariga ko'plab funktsiya va vazifalar yuklangan. Masalan, Mirzo Ulug'bek tumani hokimi, uning o'rinbosarlari, tashkiliy nazorat guruhining rahbari va voyaga etmaganlar ishlari bo'yicha komissiyasi kotibiga 510 ta dan ortiq funktsiya va vazifalar yuklangani aniqlandi. shulardan 256 tasi bevosita ularning funktsional majburiyatlari bo'lib, qolgan 204 tasi yuqori turuvchi organlarning protokol topshiriqlari bilan yuklatilgan. namangan viloyati kosonsoy tuman hokimining jami bajarayotgan funktsiyalari va vazifalarining soni 34 ta, tuman hokimining o'rinbosarlari va tashkiliy nazorat guruhi rahbarining bajarayotgan funktsiyalari va vazifalarining soni 240 ta. Ulardan bevosita 125 tasi funktsional majburiyatlar, yuqori tashkilotlarning protokol topshiriqlari bilan yuklatilgan. Surxondaryo viloyati Muzrabot tumani hokimi, uning o'rinbosarlari va tashkiliy nazorat guruhi rahbarining jami bajarayotgan

funksiyalari va vazifalarining soni 172 ta, shundan yuqori tashkilotlarning protokol topshiriqlari bilan yuklatilgani 44 tani tashkil etadi. Ushbu holat hokim va uning o‘rinbosarlari funktsiya va vazifalarini optimallashtirish, ularni bajarish uchun etarli mehnat resurslari bilan ta‘minlashni taqazo qiladi. Bunday holatning vujudga kelishiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 22 dekabrda PQ-2691-son qaroridan kelib chiqib, tumanlarda hokim o‘rinbosarlari, hokimlik apparatining boshqa xodimlarining vazifa va funksiyalari yagona hujjat shaklida qabul qilinmaganligi sabab bo‘lmoqda. Masalan, Toshkent shahrining o‘rganilgan tumanlarida bunday hujjatlar qabul qilinmagani aniqlandi (Shayxontohur tumani bundan mustasno).

4. Hokimlik xodimlarida hujjatlar bilan ishlash va topshiriqlarni mahalliy xususiyatga moslashtirish, ijroni samarali tashkil etish, chet tillarini bilish va shunga o‘xshash ko‘nikma hamda bilimlar etarli emas. Ayniqsa chet el investorlarini jalb etishda va ular bilan muloqat qilishda xorijiy tillarni biladigan xodimlarga ehtiyoj katta. Shu bilan birga, hokimlikda tartibsiz ish vaqtining mavjudligi yuqori salohiyatli kadrlarni jalb qilishga jiddiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Masalan, Toshkent shahri tumanlarining barchasida kommunal, qurilish, kommunikatsiya sohasidagi mutaxassislariga ehtiyoj kattaligi sezilmoqda.

5. Ba‘zi topshiriqlarni bajarish uchun hokimliklarda vakolatlar kamligi pand bermoqda. Vazirlik yoki boshqa davlat boshqaruvi organi hududiy tuzilmasiga tegishli bo‘lgan topshiriq yoki funktsiyalarni bajarishda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar uchun o‘sha tashkilot rahbarlariga tuman hokimining to‘g‘ridan-to‘g‘ri chora qo‘llash vakolati bo‘lmaganligi sababli topshiriqlar to‘liq bajarilmay qolmoqda. Misol tariqasida, qo‘shimcha soliq manbalarini aniqlash va soliq bazasini ko‘paytirishga qaratilgan topshiriqni olaylik. Hududda mazkur topshiriq ijrosini ta‘minlashni tuman hokimligi tuman soliq inspeksiyasi zimmasiga yuklaydi, biroq inspeksiya ushbu topshiriqni bajarishda kamchilikka yo‘l qo‘ysa, uning rahbariga hokimiyat to‘g‘ridan to‘g‘ri hech qanday ta‘sir chorasini qo‘llay olmaydi. Bu esa o‘z navbatida berilayotgan topshiriqlarning samarali ijrosini ta‘minlashga to‘siq bo‘lmoqda. Shuningdek, investorlarni jalb etish va ular uchun infratuzilmani tashkil etish borasida ham hokimliklarning etarlicha vakolati mavjud emas.

6. Hokimliklar faoliyatida qarorlar qabul qilish amaliyoti ham yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan. Yuqorida aytilgan treninglar natijasida hokimliklar tomonidan qarorlar qabul qilishda quyidagilar ma‘lum bo‘ldi:

– qarorlarning strategik ahamiyati hisobga olinadi, biroq amaliyotga joriy etish masalasi e‘tibordan chetda qolaveradi;

– tuman miqyosidagi muammolarning hal qilinishida murakkab markazlashgan tizim mavjud bo‘lib, muammolarni hal qilishda «tuman hokimligi – viloyat hokimligi – vazirlik va idoralar» hamkorligi tizimi to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmagan;

– viloyat va tuman hokimliklarida «nomarkazlashtirishga oid munosabatlar algoritmi» ishlab chiqilmagan;

– tuman hokimlari tomonidan umumiy mazmundagi va bir xil yechimga asoslangan (shablon), hududning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda qarorlar qabul qilinishi odatiy holga aylangan;

– qaror loyihasini manfaatdor tashkilotlarga kelishish uchun yuborish amaliyoti yo‘lga qo‘yilmagan, shuningdek, vazifalarni to‘g‘ri taqsimlash, ularning ijrosi, moliyaviy manbalar bilan ta‘minlash va nazorat qilish faoliyati inobatga olinmaydi;

– viloyat va tumanlar hokimliklarining veb-saytlarini yuritish va ularning investorlar uchun jozibadorligini oshirish xususidagi ko‘nikmalar shakllanmagan. Shuningdek,

hokimliklarda yuridik xizmat qoniqarli darajada tashkil etilgan deb bo'lmaydi. Qabul qilingan qarorlarning huquqiy ekspertizasi va ularning qonunchilikka mos kelishi talab darajasida emas. Misol tariqasida, 2018 yil sakkiz oyi natijasiga ko'ra, Toshkent viloyati prokuraturasi tomonidan viloyatdagi tuman va shahar hokimlari qarorlarini bekor qilish yuzasidan 325 ta protest keltirilgan. Harakatlar strategiyasining beshta ustuvor yo'nalishi orasida «Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari» ahamiyati jihatidan yetakchi bo'lib, uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi qolgan to'rtta yo'nalishni amalga oshirishga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi. Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishda – davlat boshqaruvini markazlashtirishdan chiqarish ko'rsatmasi alohida ahamiyatga ega. Haqiqatan ham hozirgi kunda davlat boshqaruvi markazlashgan bo'lib, bu mahalliy davlat boshqaruv rolining pasayishiga olib kelgan, natijada mahalliy boshqaruv organlarining mustaqilligi chegaralangan, bu esa ularning mas'uliyatsizligini keltirib chiqargan. Mazkur omillardan kelib chiqib, mahalliy davlat va boshqaruv organlari faoliyati va tarkibiy tuzilmalarini takomillashtirish bo'yicha quyidagi taklif va mulohazalarni bildirish mumkin: «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi qonunni qayta ishlab chiqish, unda o'tkazilayotgan eksperimentlar natijalaridan foydalanish va qonun loyihasini keng muhokamadan o'tkazib qabul qilish;

«Ma'muriy islohotlar kontseptsiyasi»da ko'rsatilgan kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlari haqida «yo'l xaritasi»ni ishlab chiqish, kontseptsiyada belgilangan vazifalarni bajarishni kechiktirmaslik, ayniqsa «nomarkazlashtirish» jarayonini puxta o'tkazish; mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyati ochiqdigi (shaffofligi)ga erishish, jamoatchilik nazoratining samarali usullarini joriy qilish, ularni amalga oshirish mexanizmlarini yaratish; Xalq deputatlari kengashlarining faoliyatini jonlantirish, deputatlar faolligini oshirish, buning uchun ularni rag'batlantirish choralarini ko'rish, manfaatdorlikni ta'minlash maqsadga muvofiqdir.

7.3. Ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish, ma'muriy islohotlarni davom ettirish va davlat boshqaruvida zamonaviy menejment usullarini keng qo'llash

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yilda «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili» Davlat dasturi doirasida amalga oshirilgan ishlar va 2019 yilda mamlakatimizni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalariga bag'ishlandi. Bu esa O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevripaldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Hapatlar strategiyasidan belgilangan vazifalar bilan bevosita bog'liqdir.

Harakatlar strategiyasida birinchi marta davlat boshqaruvini isloh qilish davlat xizmati institutini rivojlantirish bilan bog'liq holda olib borilishi belgilandi.

Chunki, aynan davlat islohotlarni amalga oshiradi va moliyalashtiradi. Davlat boshqaruvida davlat xizmatini uzluksiz takomillashtirmasdan turib islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin emas.

Murojaatnomada Hukumat va uning tarkibiga kiruvchi vazirlik hamda idoralar faoliyatini optimallashtirish va takomillashtirish, ish samaradorligini oshirish, rahbar kadrlarning shaxsiy javobgarligi va mas'uliyatini kuchaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va ijrosini ta'minlash vazifalariga alohida e'tibor qaratildi.

Ma'lumki, jamiyat taraqqiyoti ko'p jihatdan hokimiyatni to'g'ri tashkil qilishga, boshqaruvida eng samarali vositalardan foydalanishga bog'liq. Bu borada mamlakatimiz rahbariyati tomonidan ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish orqali uning vakolatlari,

mas'uliyati va davlat tizimidagi mavqei oshirish bo'yicha islohotlarni izchil amalga oshirishga ustuvor ahamiyat qaratilgani bejiz emas. Unga ko'ra Hukumat komplekslari tarkibiga kiruvchi vazirlik va kompaniya rahbarlari iqtisodiyot va ijtimoiy sohadagi muammolarni chuqur tahlil qilishlari va joylardagi haqiqiy ahvolni o'rganishga e'tiborni kuchaytirishlari zarur. By haqda O'zbekiston Peczpublikaci Ppezidentining 2017 yil 8 centyabdagi PF-5185-con Fapmoni bilan tacdiqlangan O'zbekiston Peczpublikacida Ma'myipy iclohotlap kontseptsiyacida ham etarli bayon etilgan.

Jymladan, mazkyp kontseptsiyada davlat boshqapyvini mapkazlashtipishdan chiqapish, davlat xizmatlapi ko'pcatish tizimini yanada takomillashtipish, davlat va hydydiy pivojlanish dactyplapini shakllantipishda hydydiy ijpo etyvchi hokimiyat opganlapining tashabbyckopligini oshipish hamda polini kychaytipish, davlat xizmatchilapining kacbiy tayyopgaplik, moddiy va ijtimoiy ta'minot dapajacini oshipish, mahalliy davlat hokimiyati opganlapining moliyaviy imkoniyatlapi, poli va javobgapligini kengaytipish, mahalliy davlat hokimiyati tizimini tashkil etishda hokimiyatlap bo'linishi ppintsipining amalga oshirilishini ta'minlash kabi dolzapb vazifalap belgilab bepilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasida bildirgan fikrlaridan kelib chiqib, mahalliy ijro hokimiyati organlarida ochiqlikka asoslangan, zamonaviy menejment usullarini keng qo'llash, uning samarali usullarini xorij tajribasiga qiyoslash asosida taklif va tavsiyalar berish zarur.

Hozirgi davrda Vazirlik va idoralar boshqaruvida menejmentning iqtisodiy, tashkiliy-farmoyish, ijtimoiy-psixologik usullari yetakchi o'rin tutmoqda. Boshqaruvning iqtisodiy usullari xalqqa iqtisodiy manfaatlar orqali ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy usullar iqtisodiy ta'sir vositalari yig'indisidan (narx, kredit, biznes-reja, foyda, soliqlar, ish haqi, iqtisodiy rag'batlantirish va h.k.), iboratdir. shunday qilib, menejmentning iqtisodiy usullari juda keng imkoniyatlarga ega bo'lib, ular mohirona va o'z vaqtida tashkiliy-farmoyish, ijtimoiy-psixologik va huquqiy usullar bilan qo'shib olib borilgan taqdirda yaxshi natijalarga erishishga imkoniyat yaratadi.

Menejmentning tashkiliy-farmoyish usuli hududlarni, tashkilot va idoralarni boshqarishga turli tashkiliy-farmoyish usullarini qo'llash bilan xarakterlanadi. Menejmentning tashkiliy-farmoyish usullari iqtisodiy usullarni to'ldirib, bozor iqtisodiyoti qonunlari, huquqiy aktlarni hisobga olish va bajarishga asoslanadi.

Davlat maxsus tuzilgan boshqaruv tashkilotlari vositasida boshqariladigan tizimga ma'muriy va tashkiliy jihatdan ta'sir o'tkazadi. Har bir buyruq yoki farmoyishda qanday vazifa bajarilishi, qachon bajarilishi kerakligi belgilanadi. Ta'sir etishning farmoyish usuli tashkiliy ta'sirga nisbatan uning bajarilishini nazorat qilishni ko'proq talab etadi.

Menejmentning ijtimoiy-psixologik usullari – bu ishlab chiqaruvchi va ayrim shaxslarga ularning ijtimoiy ehtiyojlari va psixologik xususiyatlariga ta'sir etish bilan boshqarish vositasidir. Boshqaruvning ijtimoiy-psixologik usullarini qo'llash korxonada yuz berayotgan ijtimoiy hodisalarni chuqur o'rganish, xodimlar kayfiyatiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni bilishni talab etadi.

Ijtimoiy psixologiya guruh va omma psixologiyasining xususiyatlari, ularning shaxs ongi va xulqiga ta'siri, kishilar faoliyatini rag'batlantiruvchi omillar, kayfiyat, ijtimoiy fikrni shakllantiruvchi omillarni tadqiq etadi. shaxs psixologiyasi oliy nerv faoliyati turlari va inson temperamenti, xarakteri, shaxsning irodasi, qobiliyati, hissiyoti, xotirasi, anglash va his etish qobiliyatini o'rgansa, mehnat psixologiyasi mehnat faoliyatlari, jumladan, rahbar va

mutaxassislar (kasbiy xususiyat va qobiliyatlari, kadrlarni o'qitish usullari, ish va dam olish tartibi, kadrlarni tanlash va baholash usullari, mehnat jarayonining psixologik jihatlari) faoliyatini tadqiq etadi.

Nazorat savollari

1. Mahalliy hokimiyat organlari tomonidan konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirishning qanday samarali shakllarini bilasiz?

2. Hokimliklarda xodimlar qo'nimsizligi mavjudligi sabablari nimada va buni bartaraf etish uchun qanday amaliy ishlar qilish kerak?

3. Hokimliklarda hujjatlar bilan ishlashda eskirgan tizimidan voz kechib, barcha hokimliklarda elektron hujjat almashinuv tizimidan foydalanishni to'liq joriy etishga nimalar to'siq bo'layapti deb hisoblaysiz?

4. Hozirgi kunda mamlakatimizda hokimliklar faoliyatida qarorlar qabul qilish amaliyotida yo'l qo'yilayotgan xato va kamchiliklar nimalarada ko'rinadi?

5. Mamlakatimizda qabul qilingan «Ma'muriy islohotlar kontseptsiyasi»ning mazmun mohiyatini tushuntirib bering?

6. Davlat boshqaryvini mapkazlashtirishdan chiqarish, davlat xizmatlari ko'pcatish tizimini yanada takomillashtirish zaruriyati nimada?

7. Menejmentning ijtimoiy-psixologik usullari deganda nimani tushunasiz?

8-MAVZU: MINTAQAVIY IQTISODIY SIYOSAT

Reja:

8.1. Mintaqaviy siyosat: kontseptsiyasi, turlari, obyektlari, subyektlari, amalga oshirish mexanizmlari

8.2. Xorijiy mamlakatlarda mintaqaviy siyosatning xususiyatlari

8.3. O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatni rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari

Tayanch tushuncha va iboralar: mintaqaviy siyosat, yagona iqtisodiy makon, depressiya, ixtisoslashtirish, aglomeratsiya, erkin savdo zona, bojxona ittifoqi, umumiy bozor, integratsiya, agrar siyosat, ishlab chiqarish kuchlari, iqtisodiy samaradorlik, tahlil, korporatsiya, urbanizatsiya, depressiya, kichik sanoat zonolari, mahalliyashtirish, eksport, Obod qishloq, Obod mahalla, elektr energiya, sanoatlashtirish.

8.1. Mintaqaviy siyosat: kontseptsiya, turlari, obyektlar, subyektlar, amalga oshirish mexanizmi

Har qanday mintaqa o‘ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadigan hududdir. O‘ziga xos xususiyatlar bir mamlakatni, jahon mintaqalarini (madaniyati va sivilizatsiya, madaniy va tarixiy, geosiyosiy, xalqaro siyosiy va hokazo) va mamlakatlar ichidagi hududlarni (ichki hududlar deb ataladi) o‘z ichiga olgan hududlarga ega.

Dunyo kabi ichki mintaqalar ularning rivojlanish sharoitlarining tengsizligi kabi xususiyatga ega.

Bu tengsizlik turli omillarga bog‘liq: demografik, ekologik, geosiyosiy, ijtimoiy-tarixiy, o‘tmishda mavjud bo‘lgan ayrim muammolar va albatta, tabiiy va iqlimiy. Masalan, O‘zbekiston hududlarini 2G‘3 qismini tashkil etadigan cho‘l va sahro hududlari odamlarning yashash tarzi uchun salbiy tabiiy sharoitlarga ega. Yoki Toshkent shahriga tutash bo‘lgan Toshkent viloyati potentsiali mamlakatimizda juda yuqori baholanadi. Mintaqaga xos bo‘lgan sharoitlar tengsizligi iqtisodiy rivojlanish darajasi, aholining sifati, aholining turmush darajasi boshqacha ekanligi bilan belgilanadi. Bu o‘z konstitutsiyalari bilan e‘lon qilingan eng kam miqdordagi davlatlar hududida ham hamma joyda bir xil qo‘llaniladi.

Ichki mintaqalarni rivojlantirish uchun sharoitlar tengsizligi davlat mintaqaviy siyosatining obyektiv asosidir.

Davlatning mintaqaviy siyosati - mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik rivojlanishini davlat, mintaqalar va mintaqalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni aks ettiradigan keng ko‘lamli, mintaqaviy jihatdan boshqarish uchun faoliyat doirasi hisoblanadi.

Odatda, mintaqaviy siyosatning quyidagi turlari farqlanadi: iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, ekologik, ilmiy-texnikaviy.

Mintaqaviy siyosat - ishlab chiqarish kuchlarini yanada oqilona taqsimlashga, alohida hududlar rivojlanishidagi farqlarni bartaraf etishga yordam beradigan qonunchilik, ma‘muriy va ekologik tadbirlar tizimi. Ya‘ni, oxir-oqibat, mintaqaviy rivojlanishda muvozanatni ta‘minlash, hududiy nomutanosiblikni bartaraf etish asosiy maqsad qilib olinadi. Ushbu maqsad mintaqaviy siyosatda muayyan muvozanatni saqlashni talab qiladi: markazlashtirish va markazsizlashtirish, davlatchilik va avtonom, tabiiy farqlar va tartibga solish.

Hududiy rivojlanishni tartibga solish turli darajalarda - mahalliy, mintaqaviy va davlat tomonidan amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda mintaqaviy siyosatning davlatlararo darajasini (masalan, Evropa Ittifoqi) ajratish uchun barcha asoslar mavjud.

Mintaqaviy siyosatning obyekti sifatida mintaqa, aniqrog'i, ijtimoiy-iqtisodiy mintaqalar tushuniladi. Ushbu siyosat asosan ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatdagi hududiy farqlarni yumshatishga qaratilgan. Mintaqaviy obyektlarni boshqarish orqali ularning ishlab chiqarish, ijtimoiy, pul-kredit, moliyaviy va boshqa sohalarini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilishi mumkin.

Mintaqaviy siyosat subyektlari mahalliy, mintaqaviy, davlat, davlatlar darajasida maxsus vakolatga ega organlardir.

Mintaqaviy siyosatning vositalari har xil: moliyaviy (yordam, imtiyozlar, jarimalar va boshqalar), ma'muriy (ruxsatnoma va taqiqlar), infratuzilma (birinchi navbatda yo'llarni qurish).

Mintaqaviy siyosat mexanizmlari ham har xil. Ushbu siyosat hududlarda resurslarini taqsimlash ya'ni birinchi navbatda, moliyaviy (maxsus), turli xil maxsus dasturlar (muammolar, maqsadlar) orqali amalga oshiriladi.

Hududiy jihatdan farqlar deyarli barcha mamlakatlar uchun keng tarqalgan. Biroq, mintaqaviy siyosatning maqsad va vazifalari shuningdek uning shakllari va usullari hududlarga to'raligicha mos kelaveramaydi va juda keng chegaralarda o'zgarib turadi.

Shunga qaramay, amalda deyarli barcha mamlakatlarda umumiy maqsadlar mavjud. Bu borada rus olimlari Yu.N. Gladkiy i A.I. Chistobaev quyidagi vazifalarni alohida ta'kidlaydi:

- yagona iqtisodiy makonni yaratish va mustahkamlash hamda davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy asoslarini ta'minlash;
- mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarning nisbiy tarzda taqsimlanishi;
- davlatlar uchun alohida strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni ustivor rivojlanishi;
- tabiiy resurslardan maksimal darajada foydalanish, shu jumladan resurslar, hududlarning xususiyatlarini hisobga olish;
- atrof-muhitni ifloslanishining oldini olish, hududlarni atrof-muhitni muhofaza qilish va boshqalar.

8.2. Xorijiy mamlakatlarda mintaqaviy siyosatning xususiyatlari

G'arb mamlakatlarida mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi mamlakatning ayrim mintaqalari o'rtasidagi eng keskin ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklarni bartaraf etishdir.

G'arb davlatlarining zamonaviy mintaqaviy siyosatida odatda to'rtta asosiy yo'nalish mavjud.

Birinchi yo'nalish rivojlanishdan orqada qolgan hududlarni ko'tarishdir. Ular odatda agrar yoki mineral-xom ashyoga asoslangan qoloq ijtimoiy infratuzilma, ta'lim va madaniyatning zaif rivojlanishi bilan tavsiflanadigan hududlardir. Masalan Frantsiyaning janubi-g'arbiy hududlari, Italiyaning janubida, Shvetsiyada, Finlyandiyada, Norvegiyada - shimoliy hududlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Biroq G'arbiy davlatlarning rivojlanmagan hududlarida vaziyat o'zgarishsiz qolayotganini ta'kidlash lozim. Bu mamlakatlarning faol mintaqaviy siyosati obyektlari bo'lgan Frantsiya va Italiya agrar hududlarida yaxshiroq o'zgarishlar yuz beradi. Ammo bu juda zaif tabiiy sharoitdagi shimoliy hududlarda yuz bermayapti.

Ikkinchi yo'nalish - bu depressiyalangan hududlarni «reanimatsiya» qilish. Ular orasida, odatda, Germaniyada Rur va Saarni, Frantsiyadagi Elzasni, Belgiyadagi Valloniyani, Buyuk Britaniyadagi Uelsni va boshqalarni kiritish mumkin. O'tmishda rivojlanishning yuqori darajasi ko'rsatgan bu hududlar yirik ko'mir-metallurgiya markazlari edi. Yigirmanchi asrning oxirida. «depressiya» belgilari kimyoviy, yog'ochga ixtisoslashtirilgan hududlarga xos bo'lib qoldi.

Ushbu va boshqa shunga o'xshash hududlarda ilmga asoslangan sanoatni, biznesni rivojlantirishni, rekreativ rivojlantirish, bo'shab qolgan ishchi kuchining boshqa mintaqalarga

ko'chib ketishini rag'batlantirish natijalari o'z natijalarini berdi: ular sobiq inqirozga o'xshash hududlarga o'xshamaydi. Shunga qaramay iqtisodiy hayotni qayta tiklash vazifalari hali kun tartibidan olib tashlanmagan.

Uchinchi yo'nalish, xususan, poytaxtda shaharlashish aglomeratsiyalarning o'sib borayotganini o'z ichiga oladi. Bu yo'nalish aslida yangi emas, sanoat aglomeratsiyalarining nazoratiz o'sishi mahalliy hokimiyat va jamiyat o'rtasida doimo tashvish uyg'otdi. Afsuski, shaharlarda sanoat va inson resurslari kontsentratsiyasiga qarshi kurashish uchun hech qanday chora ko'rilmadi. Shunga qaramay shahar aglomeratsiyasining gipertrofiyalangan o'sishi bilan bog'liq ijobiy tajriba mavjud. Avvalo Frantsiya tajribasida bu Parijning o'sishini cheklash uni va atrof-muhit o'rtasidagi hududiy farqlarni bartaraf etish vazifasi uzoq vaqtdan beri birinchi o'rinda turadigan muammolardan biridir.

Mintaqaviy siyosatning *to'rtinchi yo'nalishi* - yangi resurslar maydonlarini rivojlantirishdan iborat.

Integratsion jarayonlarni o'rganishda iqtisodchilar erkin savdo zonasi, bojxona ittifoqi, umumiy bozor, iqtisodiy birlik va to'liq integratsiya kabi integratsion assotsiatsiyalarni alohida ajratib ko'rsatadi. Hozirgacha faqat bitta integratsiya ittifoqi dunyoda belgilangan to'rtinchi va qisman beshinchi turdagi mezonlarga javob beradi xalos. Bu Evropa Ittifoqi (EI) - hududiy ijtimoiy-iqtisodiy integratsiyasining klassik versiyasi bo'lib, unda barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni davlatlararo tartibga solish tizimi yaratilgan va uning hududiy siyosati amalga oshirilmoqda.

Evropa Ittifoqi an'anaviy ravishda «boy» Shimol, «kambag'al» janub, «marginal qatlam» ga bo'linadi. So'nggi paytlarda «markaz» (yadro) va «atrof-muhit» tushunchasi Evropa Ittifoqi mamlakatlariga nisbatan tobora ko'proq qo'llanilmoqda. «Markaz» Angliya, Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg, Frantsiyaning katta qismi va Germaniyani, Avstriyani va Shimoliy Italiyani o'z ichiga oladi. «Rivojlanishi past» hududlarga - Irlandiya, Shimoliy Irlandiya (Ulster), Shotlandiya, Uels, janubi-g'arbiy Frantsiya, asosan Ispaniyaning, Portugaliya, Italiya, Gretsiyaning agrar hududlari hamda Finlyandiya, Shvetsiyaning ayrim shimoliy hududlarini kiritish mumkin.

Ko'plab Evropa Ittifoqi rasmiy hujjatlari faqat ayrim mamlakatlar emas balki ularning mintaqalari integratsiya jarayonida alohida o'rinni egallashini ta'kidlaydi. Hozirgi vaqtda ushbu mintaqalarning aksariyati Evropa Ittifoqining oliy organlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni yo'lga qo'yib o'zlarining markaziy hukumatlarini aylanib o'tmoqda.

Evropa Ittifoqining mintaqaviy siyosatining asosiy maqsadi - alohida mintaqalar o'rtasidagi rivojlanishdagi uzilishlarni kamaytirish orqali milliy iqtisodiyotlarni birlashtirishdan iborat.

Asosiy maqsadga muvofiq, Evropa Ittifoqining hujjatlarida aniq maqsadlar qo'yildi:

- tuzilmaviy qayta qurish va qoloq hududlarga amaliy yordam berish;
- yuqori ishsizlik darajasi va ishlab chiqarish darajasini pasayishi bilan sanoatdagi depressiya maydonlarini tarkibiy o'zgartishlarni amalga oshirish va ularning rivojlantirishga ko'maklashish;
- uzoq muddatli ishsizlikka qarshi kurash;
- yoshlarni ish hayotiga jalb qilishni rag'batlantirish;
- agrar siyosatni ilgari surish, shu jumladan qishloq xo'jaligi va qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatadigan tarmoqlarni rivojlantirish;
- aholi zichligi juda kam bo'lgan EI mintaqalarini rivojlantirish.

Evropa Ittifoqi tizimida mintaqaviy siyosat maqsadlarini amalga oshirish uchun yuqori darajali organlar yaratildi.

Ular orasida: - Evropa jamiyati komissiyalari tizimidagi Mintaqaviy siyosat bosh boshqarmasi va Evropa parlamentida tegishli komissiya;

- Mintaqalar qo‘mitasi (1993 yilda tuzilgan, unda hududiy va mahalliy hokimiyatlarning 200 dan ortiq vakillari);

- Evropa Mintaqalari Uyushmasi.

- Evropa mintaqaviy rivojlanish jamg‘armasi (mintaqaviy rivojlanish uchun mablag‘lar ajratadigan Evropa Ittifoqi moliya institutlarining asosiy qismi).

1990 yillar oxirida mintaqaviy siyosatni amalga oshirish uchun Evropa Ittifoqi byudjetining 1G‘3 qismidan ko‘prog‘ini tashkil etdi.

Evropa Ittifoqida mintaqaviy siyosatning aniq maqsadli dasturlari, subdasturlar, loyihalar orqali amalga oshiriladi.

Alohida shaharlarni rekonstruksiya qilish, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, mudofaa konvensiyalari korxonalarini rivojlantirish, ayollar va yoshlarni ishlab chiqarishga o‘qitish va qayta tayyorlash, kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish kabi dasturlar ishlab chiqilib amalga oshirilmoqda.

EI mamlakatlarining mintaqaviy siyosati doimiy islohotlar bilan takomillashtirilib borilmoqda. Ittifoq byudjeti mamlakatlardan ajratiladigan mablag‘lardan tashkil topadi. Ammo ularning samaradorligi sarflangan xarajatlardan past. Ya‘ni, Evropa Ittifoqida boy mintaqalar «kambag‘al» mintaqalarni subsidiyalashadi. Biroq, Evropa mamlakatlari bu maqsadga erishishda - barqarorlik, kelajakdagi integratsiyadan keladigan foyda - bunga loyiq deb hisoblaydilar.

8.3. O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatni rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari

Ayni vaqtda mamlakatimiz bosib o‘tgan taraqqiyot yo‘lining chuqur tahlili, bugungi kunda jahon bozori kon‘yunkturasi keskin o‘zgarib, globallashuv sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani davlatimizni yanada barqaror va jadal sur‘atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqish va ro‘yobga chiqarishni taqozo etmoqda.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan «2017 — 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi»ning 3-ustivor yo‘nalishida iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirishga yo‘naltirilgan - makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo‘yicha institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag‘batlantirish, hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish ustivor vazifa sifatida belilab qo‘yilgan³⁴.

---

³⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2017 — 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”

Globalashuv va ko'p ukladli iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy tizimlarning rivojlanishining hududiy jihatlari o'rni mintaqaviy rivojlanishdagi ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatdan kelib chiqadigan makroiqtisodiy va mega darajasida o'sib bormoqda. Bir tomondan, globalashish - resurslarni samarali ishlatish va jamiyat ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun turli mamlakatlarning harakatlarini (sarmoya, mehnat, tabiiy va hokazo) birlashtiruvchi jarayon, bu esa xalqaro ekspluatatsiyaga olib keladigan resurslarning beg'araz harakatini anglatadi.

Bundan tashqari, ushbu resurslardan maksimal darajada foydalanishni ta'minlaydigan mega-korporatsiyalar korporatsiyalarning miqyosiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab mamlakatlar hududlarida giper-urbanizatsiya, markazlashtirilgan tendentsiyalar, atrof-muhit muammolari, depressiya sharoitida ishlab chiqarish va ishsizlikning o'sishi mintaqaviy rivojlanishni boshqarishga ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi.

Zamonaviy mintaqaviy iqtisodiy siyosat sanoat korxonalarini joylashgan joyini, avvalo, muayyan hududning barqaror afzalliklarini hisobga olgan holda (hududiy xarajatlar, mehnat, aholi punktlarini to'plash, infratuzilmaning mavjudligi, xizmat ko'rsatish va tarqatish hududlari va boshqalar) hisobga olinishi kerak.

Daromadni maksimal darajada oshirish uchun mikroekonomik omillarni hisobga olgan holda ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Shu bilan birga tarmoqlar va tashqi savdoning barcha zarur resurslar bilan o'zaro munosabatini hisobga olish kerak. Har bir iqtisodiy hudud mintaqalararo raqobat tufayli o'z chegaralari bilan bir xil bozor bo'lishi kerak. Ayrim izolyatsiya qilingan sanoat korxonasini emas, balki bir-biriga bog'liq bo'lgan korxonalarini hisobga olish kerak. Bu nazariy yo'nalish o'zgarmaydigan narxlarni, ijara, talab va taklif funksiyalarini va dinamikaning elementlarini hisobga olgan holda daromadlarni maksimal darajada oshirish uchun xarajatlarni minimallashtirish (nafaqat transport, balki ishlab chiqarish) bilan ham tavsiflanadi. Hududiy iqtisodiy muvozanat modellari asosida joylashtirishning umumiy nazariyasini yaratish zaruriyati yuzaga keladi.

O'zbekistonda mintaqaviy siyosat, birinchi navbatda, mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish, mintaqaviy farqlarni kamaytirishga qaratilgan. Ushbu siyosatni amalga oshirish vositalariga quyidagilar kiradi: mahalliy byudjetlarni moliyalashtirishning mavjud tizimi, davlat maqsadli ijtimoiy dasturlari, davlatning investitsiya siyosati, kam rivojlangan, mehnat resurslari ortiqcha hududlarga yo'naltirilgan shuningdek, yangi transport kommunikatsiyalari, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarini yaratish.

Ko'p ukladli iqtisodiyot sharoitida bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishda iqtisodiy islohotlarni ilmiy asoslash zarur.

Zamonaviy xo'jalik boshqaruvi sharoitida iqtisodiy rivojlanish hududiy jihatlari hisobga olishni talab qiladi.

Radikal iqtisodiy islohotlarni ilmiy asoslash uchun mintaqaviy iqtisodiyot alohida ahamiyatga ega. Bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotni rivojlantirish zaruriyati iqtisodiy hududlar o'rtasidagi tengsizliklarni keltirib chiqaradi.

Hududiy depressiyaga uchragan iqtisodiy hududlarda ishsizlikning oshishi, ishlab chiqarishdagi pasayish, aholining giper-urbanizatsiyasi va jiddiy ekologik muammolarga olib keladi.

Shuning uchun bozor munosabatlari sharoitida ishlab chiqarishni iqtisodiy va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda tashkil etish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Iqtisodiy mintaqalarning ishlab chiqarishni tashkil qilish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ishlab chiqarish kuchlarining ishlab chiqarish munosabatlariga muvofiqligi, iqtisodiyotning hududiy tuzilmasini va umuman respublikada iqtisodiyotni hududiy tashkil qilishni yaxshilashga hissa qo‘shish bilan strategik pozitsiyalarni rivojlantirishni talab qiladi. Ishlab chiqarish va iqtisodiyotning iqtisodiy hududlarida rivojlanishi asosan davlatning iqtisodiy siyosatiga bog‘liqdir. O‘z navbatida esa, davlatning mintaqaviy siyosati iqtisodiy hududlar siyosati bilan o‘zaro bog‘liqdir.

Respublikaning mintaqaviy siyosati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning milliy strategiyasining ajralmas qismi bo‘lib quyidagi asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi:

- iqtisodiy rivojlanishning hududiy jihatlarini va mintaqaviy iqtisodiy darajasini belgilash;
- yangi maydonlarni, resurslarni va ishlab chiqarishni rivojlantirish;
- milliy iqtisodiy masalalarni hal etishni ta‘minlash;

- davlatning demografik va agrar siyosatini hisobga olgan holda mintaqaviy jihatdan mintaqaviy siyosatni takomillashtirish;

Mintaqaviy siyosatning asosiy vazifasi mamlakatning mintaqaviy siyosatidan kelib chiqishi kerak. Ushbu siyosat quyidagi elementlardan iborat bo‘lishi kerak:

- iqtisodiy hududning rivojlanmagan hududlarini rivojlantirish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish;

mahalliy hom ashyo bazasida ishlovchi yangi sanoat tarmoqlarini shakllantirish;

- iqtisodiy hududni rivojlantirish uchun zarur ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni ta‘minlash;

Bunday yondashuv bilan faqat iqtisodiy hududni tashkil etish iqtisodiyotni rejalashtirilgan rivojlanishiga erishishi mumkin.

Respublikamizda milliy va mintaqaviy siyosati muntazam ravishda olib borilmoqda va albatta bu juda muhimdir.

O‘zbekistonning keng hududi mavjud va iqtisodiy hududlar tabiiy-geografik, ijtimoiy-demografik, iqtisodiy tabiat jihatidan farq qiladi va bu har bir iqtisodiy hududga alohida yondashishni talab qiladi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun quyidagilarni bajarish talab etiladi:

1. Ishlab chiqarishning tarmoq tuzilmalarini iqtisodiy isloh qilishda har bir iqtisodiy hududning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.

2. Hududlararo iqtisodiy munosabatlarni optimallashtirish, mavjud muvozanatlarning, ayniqsa, iqtisodiy agrar hududlarni qayta tiklash yo‘li bilan optimallashtirish.

3. Shahar va qishloq hayoti o‘rtasidagi ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatish.

4. Tabiiy va mehnat resurslarini yanada to‘liqroq rivojlantirish uchun talab va takliflar qonunchiligida ishlab chiqarishni topish va rivojlantirish.

5. Iqtisodiy hududlarning mahalliy tabiiy resurslarini hisobga olgan holda yangi sanoat loyihalarini ilmiy jihatdan oqilona va oqilona joylashtirish.

Zamonaviy sharoitda mintaqaviy siyosatning ahamiyati oshib bormoqda. Buning sabablari:

- iqtisodiy hududlarning o‘ziga xos xususiyatlariga asoslangan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda nafaqat ichki, balki tashqi omillarni hisobga olish zarurligi;

- ishlab chiqarish va iqtisodiy tizimlarni isloh qilishning mustaqillik va nomutanosibligi, iqtisodiy hududlarni ham iqtisodiy hududlarda, ham butun mamlakat miqyosida parchalanishi;

iqtisodiy hududlarni oziq-ovqat, xom-ashyo, sanoat va texnik maqsadlarda yetkazib berishga bog‘liqligi, ya‘ni o‘z-o‘zini ta‘minlash va o‘zini o‘zi boshqarishning mavjud cheklangan imkoniyatlari Respublikaning iqtisodiy hududlarida mintaqaviy siyosatning asosiy

vazifasi shaharlardagi barcha ijtimoiy va ijtimoiy-maishiy sharoitlarda shahar hayotining keng taraqqiyoti bo‘lishi kerak qishloq aholi punktlarining barcha turlarida.

Shunday qilib, mintaqaviy siyosatda diqqat yangi hududlarni qurish va rivojlantirishga eski hududlarning depressiv holatini barqarorlashtirishga va ularni bartaraf etishga o‘tishga to‘g‘ri keladi. Bu ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yaxshilashga olib keladi³⁵.

Iqtisodiy mintaqada tarkibiy o‘zgarishlarni o‘z vaqtida amalga oshirish mintaqalarda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishni, mehnat bozorida ahvolini yaxshilashni va eksportni oshirishga, jahon va ichki narxlarda farqlarni va tashqi iqtisodiy faoliyatda rag‘batlarni qo‘llashni ta‘minlaydi.

Globalashuv jarayonida iqtisodiy taraqqiyotning hududiy jihatlarining roli va ahamiyati ortib bormoqda, kapital, mehnat va tabiiy resurslardan samarali foydalanish va jamiyat ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun turli mamlakatlar yaqinlashmoqda.

Viloyat iqtisodiyoti mehnat resurslarini, hududiy xarajatlarni, infratuzilmani va sotishni hisobga olgan holda, ishlab chiqarish korxonalarining joylashgan joylarini hisobga olishi, daromadni maksimal darajada oshirish uchun ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish va sanoat va tashqi savdo o‘rtasidagi munosabatlarni hisobga olish zarur. Iqtisodiy hududlar o‘z chegaralari bilan bozor bo‘lib, mintaqalararo raqobatni shakllantirishi kerak.

Masalan, O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi mintaqaviy farqlarni kamaytirish va mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini kamaytirishdir. Ushbu siyosatni amalga oshirish uchun muhim vositalari quyidagilardir:

- davlat maqsadli ijtimoiy dasturlari;
- kam rivojlangan hududlarga yo‘naltirilgan davlat investitsiya siyosati;
- yangi transport kommunikatsiyalarini yaratish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish hududiy dasturlari

2008 yildan buyon mamlakatdagi tarkibiy o‘zgarishlarda mintaqalarning roli sezilarli darajada oshdi. Hududlarning iqtisodiy salohiyati va raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ilgari ishlab chiqarish individual markazlarda to‘plangan bo‘lsa, hozirda mamlakatning boshqa hududlariga ham alohida e‘tibor qaratilib ushbu hududlarda ham ishlab chiqarish bosqichma-bosqich kengayib bormoqda.

O‘zbekistonda hududiy va sanoat siyosati doirasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar tufayli 2003 yildan buyon hech bir viloyat YaIM o‘sish sur‘atlarini pasayishiga yo‘l qo‘ymadi. Xususan, 2018 yilda 2017 yil bilan solishtirganda 5,1%ga o‘shishga erishildi. Maqsadli mintaqaviy dasturlarni amalga oshirish natijasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Namangan, Surxondaryo, Jizzax, Andijon va Samarqand viloyatlarida jadal sur‘atlarda o‘shish ta‘minlandi.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda mintaqalarning rivojlanishini (hududlararo tabaqalanishni) iqtisodiy o‘shishning «nuqtalari» va «qutblarini» rag‘batlantirishga asoslangan polarizatsiyalashgan rivojlanish siyosatiga yo‘naltirish konsepsiyasiga o‘tadi. Ushbu siyosatning asosiy vositalari erkin industrial-iqtisodiy zonalar (EIIZ), erkin iqtisodiy zonalar (EIZ), kichik sanoat zonalarini (KSZ) yaratish, yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish va boshqalarni kiritish mumkin.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va davlatlararo va mintaqalararo raqobatning kuchayishi sharoitida O‘zbekiston Respublikasi va uning hududlarini ilm-fan va ilg‘or texnologiyaning

---

³⁵ www.grandars.ru Osobennosti regionalnoy politiki.

yutuqlarini ishlab chiqarishga kiritish, raqobatbardoshlikni oshirish, turmush darajasini oshirish juda muhimdir. Ushbu muammoni hal etishga ko‘maklashadigan keng ko‘lamli chora-tadbirlar qatorida «Erkin iqtisodiy zona» («Erkin iqtisodiy zona») nomi berilgan maxsus hududiy tuzilmalarga alohida o‘rin berilmoqda. EIZ – bu mahalliy va xorijiy ishbilarmonlar uchun iqtisodiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ilmiy-texnikaviy, tashqi iqtisodiy mintaqada va va boshqa vazifalarni umuman mamlakatni iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo‘shadigan maxsus, qulay iqtisodiy sharoitga ega cheklangan hududdir (shahar yoki uning bir qismi, dengiz porti, aeroport va hokazo).

Dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida, shu jumladan O‘zbekistonda, erkin iqtisodiy hududlar mintaqaviy siyosatning samarali vositasi sifatida qo‘llaniladi. Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalariga ajratilgan strategik maqsad va vazifalar sifatida yangi va yuqori texnologiyalar asosida ishlab chiqarishni rivojlantirish, eksportni kengaytirish va iqtisodiy rivojlanish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish uchun mahalliy va xorijiy sarmoyalarni jalb qilish alohida o‘rin tutadi. Erkin iqtisodiy zonalar respublikaning ilmiy-innovatsion va investitsiya siyosatining elementi hisoblanib, ular iqtisodiyotni boshqarishning yangi mexanizmlarini, innovatsion, resurslarni tejaydigan, ijtimoiy yo‘naltirilgan xususiyatlarini belgilovchi ustuvor tarmoqlar va sohalarni rivojlantirishga investitsiyalarni jalb etish imkoniyatlarini sinab ko‘rishlari mumkin.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonning mintaqaviy siyosatini amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyati mintaqalararo farqlashni «ixtisoslashtirilgan rivojlanish» modeliga moslashtirish konsepsiyasidan iboratdir. Asaka va Samarqand shaharlaridagi avtomobil zavodlari, Sho‘rtan gaz-kimyoy majmuasi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Navoiy, Angren, Jizzax va boshqa EIZlar O‘zbekistonda jadal sur‘atlarda o‘sib borayotgan yangi hududlarga aylandi.

O‘zbekistonda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etilishi va ularning istiqbolli jihatlari. 2017 yil 3 mayda farmatsevtika mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan ettita erkin iqtisodiy zonada (EIZ) mamlakatda tashkil etish to‘g‘risida farmon imzolandi. EIZ ning iqlim sharoitini hisobga olgan holda, Qoraqalpog‘istonda - «Nukus-farm», Jizzax viloyatida «Zomin- farm», Namanganda «Kosonsoy- farm», Sirdaryo viloyatida «Sirdaryo- farm», Surxondaryo viloyatida «Boysun- farm» va Toshkent - «Bo‘stonliq- farm» va «Parkent- farm» tashkil etildi.

Bugungi kunda 146 ta mahalliy farmatsevtika korxonasi 2000 dan ortiq dori vositalarini ishlab chiqaradi. 2016 yil yakunlariga ko‘ra ushbu mahsulotlarning ulushi bozorning 55 foizini tashkil etdi.

Global farmatsevtika sanoati tomonidan ishlab chiqarilgan 8,5 ming dorivor dorilarning 6,3 mingtasi mamlakat ehtiyojlari uchun import qilinadi. Cheklovchi omil - farmatsevtika korxonalarini xorijiy hom ashyo va materiallarni olib kirishga bog‘liqligi. Xalqaro tibbiyot amaliyotida qo‘llaniladigan dorivor o‘simliklarning 350 nomidan mamlakatda sanoat o‘simliklarida 71 turdagi o‘simliklar etishtiriladi. Ushbu hajmlar talab qilinadigan dori-darmonlarni ommaviy ishlab chiqarish uchun juda kam. [3]

Mazkur farmonni amalga oshirish uchun mamlakat hududlarida dorivor o‘simliklarning muayyan turlarini etishtirish, dori vositalarini qayta ishlash va ishlab chiqarish uchun sanoat plantatsiyalarini yaratish bo‘yicha maqsadli dasturni ishlab chiqish va bu o‘z navbatida mintaqalarning iqtisodiy salohiyatini oshirishga olib keladi.

O‘tgan davr mobaynida respublikaning barcha mintaqalarida qashshoqlik darajasi 2001 yilda 27,5% dan 2015 yilda 13,7% gacha pasayishi ta‘minlandi. Mintaqalarda qashshoqlikni

yanada kamaytirish qayta ishlash sanoatini rivojlantirish bilan bog‘liq loyihalarni amalga oshirish orqali ta‘minlanadi. Aholi jon boshiga YaIMning 2 barobar o‘shirishga real ish haqining ikki barobar o‘shishi va daromadlar bo‘yicha tengsizlikning kamayishi kuzatildi. Asosiy tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgan tizimli islohotlar iqtisodiy o‘shirishning barqaror yuqori sur‘atlarini ta‘minlash va aholining farovonligini oshirish uchun asos yaratdi.

Mamlakatimizda bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarni izchiligini ta‘minlash hamda Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 25 oktyabrda «Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi gi PQ-3356-son Qarori qabul qilindi³⁶.

Unga ko‘ra **erkin iqtisodiy zona** (keyingi o‘rinlarda EIZ deb ataladi) — mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma‘muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo‘lgan maxsus ajratilgan hududdir.

Erkin iqtisodiy zona direktsiyasi (keyingi o‘rinlarda Direktsiya deb ataladi) — EIZ faoliyatini tezkor boshqarish uchun tashkil etiladigan davlat unitar korxonasi shaklidagi yuridik shaxs;

EIZ investori — belgilangan tartibda tanlovdan o‘tgan hamda EIZ hududida investitsiyalashni amalga oshiradigan investitsiya faoliyati subyekti;

EIZ hududida investitsiyalar — ma‘muriy kengash tomonidan belgilangan tadbirkorlik faoliyati obyektlariga EIZ qatnashchisi tomonidan kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne‘matlar hamda ularga bo‘lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar;

EIZ hududida investitsiyalash to‘g‘risidagi bitim (keyingi o‘rinlarda investitsiyalash to‘g‘risidagi bitim deb ataladi) — Direktsiya bilan investor (investorlar) o‘rtasida tuziladigan, tomonlarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini belgilaydigan bitim;

EIZ xo‘jalik faoliyati qatnashchisi (keyingi o‘rinlarda EIZ qatnashchisi deb ataladi) — belgilangan tartibda EIZ hududida ro‘yxatdan o‘tkazilgan va Direktsiya tomonidan EIZ qatnashchilari reestriga kiritilgan xo‘jalik yurituvchi subyekt.

EIZ faoliyatini tezkor boshqarish Direktsiya tomonidan amalga oshiriladi va quyidagi vazifalarni bajaradi:

- EIZ qatnashchilarini ro‘yxatdan o‘tkazadi, shuningdek ularning reestrini olib boradi;
- investorlar bilan EIZ hududida investitsiyalash to‘g‘risida bitimlar, davlat mulkini «nol»ga teng xarid qiymati bo‘yicha sotish to‘g‘risida EIZ qatnashchilari bilan shartnomalar tuzadi;
- EIZ hududida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun xorijiy va mahalliy investorlarni qidiradi va jalb etadi;
- ishlab chiqilgan EIZ bosh rejasi va Ma‘muriy kengash qarori bilan ma‘qullangan investitsiya loyihalarini joylashtiradi;
- «yagona darcha» tamoyili asosida muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi tarmoqlariga ulanish uchun zarur bo‘lgan barcha ruxsatnomalarni berishni tashkil etadi;

---

³⁶ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi gi 2017 yil 25 oktyabrdagi PQ-3356-son Qarori. Manbaa. Lex.uz.

- belgilangan tartibda tanlab olingan investorlar tomonidan o'z zimmlariga qabul qilingan majburiyatlarning zarur tarzda bajarilishini tizimli nazorat qiladi, keyinchalik natijalarni Ma'muriy kengashga taqdim etadi;

- EIZ hududida joylashgan davlat mulki bo'lgan ko'chmas mulk obyektlarini o'ziga berilgan vakolatlar doirasida boshqaradi;

- EIZ hududidagi loyihalarni o'z vaqtida ishga tushirish va korxonalarining to'xtovsiz faoliyat yuritishini ta'minlash bilan bog'liq masalalarni hal etishda EIZ qatnashchilariga ko'maklashadi;

- EIZni rivojlantirish dasturining amalga oshirilishini ta'minlaydi;

- ekologik holatning yaxshilanishi ustidan nazoratni ta'minlaydi, shuningdek, EIZ hududida joylashgan tarixiy-madaniy boyliklarning but saqlanishi uchun javob beradi;

- EIZ faoliyatini boshqarish bo'yicha boshqa funktsiyalarni amalga oshiradi.

EIZ hududida investitsiya loyihalarini joylashtirishda quyidagilar majburiy mezonlar hisoblanadi:

- mahalliy lashtirish loyihalari uchun qonunchilikda o'rnatilgan parametrlarga muvofiq import o'rni bosuvchi, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni tashkil etish;

- eksport hajmi ishlab chiqarish faoliyatining ikkinchi yili kamida 20 foiz, uchinchi va keyingi yillarda 30 foizdan kam bo'lmagan darajada;

- ma'muriy kengashlar tomonidan belgilanadigan darajada yangi ish o'rinlari tashkil qilish, jumladan kasaba uyushmalari Kengashi Federatsiyasi tomonidan taqdim etiladigan ishsizlar ro'yxat bo'yicha ishga qabul qilish uchun 10 foizli kvota o'rnatish;

- tashkil etiladigan tashkilotning shtatdagi xodimlarini jalb etilgan xodimlar umumiy sonining kamida 95 foizi miqdorida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan to'ldirish, ularga tajriba orttirishdan va malaka oshirishdan o'tish imkoniyatini berish.

EIZ ishtirokchilariga yer uchastkalarini ajratish tartib-tamoillari 10.1-jadval ko'rsatilgan³⁷. Unga ko'ra Yer uchastkasi olish uchun EIZ qatnashchisi Davlat xizmatlari markazlari orqali yer uchastkasi ajratish to'g'risidagi ariza bilan pochta orqali yoki shaxsan borib murojaat etadi.

O'zbekiston Respublikasi interaktiv davlat xizmatlari Yagona portali yoki O'zbekiston Respublikasi erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalar Yagona portali (keyingi o'rinlarda Yagona portal deb ataladi) orqali yuborilgan arizalar to'g'ridan-to'g'ri tegishli shahar (tuman) hokimligiga yuboriladi. Yer uchastkasi ajratish to'g'risidagi arizada qo'shimcha yer uchastkasidan foydalanishning maqsadi, uning joylashgan joyi va o'lchamlari (zarur maydonning asosi), qurilish ishlari boshlanishi va tugatilishining taxminiy muddati, yuridik shaxsning rekvizitlari va pochta manzili ko'rsatilgan bo'ladi.

Davlat xizmatlari markazlari tomonidan investorga arizasining Davlat xizmatlari markaziga kelib tushishidan boshlab to unga yer uchastkasi ajratish to'g'risidagi tegishli qaror taqdim etilgunga qadar arizaning ko'rib chiqish holatini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati ta'minlanadi. Davlat korxonasi tuman (shahar) hokimligi tomonidan ariza kelib tushgan kundan boshlab besh kun ichida yer uchastkalarini tanlash bo'yicha hujjatlarni tayyorlaydi va hakazo.

Yuqori qayd qilib o'tganimizdek, tarkibiy islohotlarni chuqurlashtirish va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash barqaror ishlab chiqarishni kengaytirishga xizmat qiladi. Kichik

---

³⁷ Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 16 yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalar faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga 3-ILOVA Erkin iqtisodiy zonalar qatnashchilariga yer uchastkalari berish tartibi to'g'risida NIZOM. Manbaa lex.uz.

biznesni rivojlantirish uchun imtiyozlar tizimini yaratish natijasida ushbu sektorning bandlikdagi ulushi 2001 yildagi 51,8% dan 2018 yilda 79% gacha o'sdi. 2001-2018 yillardagi iqtisodiy o'sishning jadal sur'atlari bilan davlat byudjeti tarkibida ijtimoiy xarajatlar ulushi 47,6% dan qariyb 60 % gacha oshdi.

Ta'lim sohasidagi asosiy ustuvor yo'nalish barcha darajalarda sifatni yaxshilash va aholi barcha guruhlari uchun teng ravishda ta'lim olish imkoniyatini saqlab qolishdan iborat. Kelajak uchun asosiy vazifa nafaqat bilimli, balki o'zgaruvchan shart-sharoitlarga va talablarga tez moslasha oladigan ijodkorlarning shakllanishi hisoblanadi.

O'zbekiston gender tengligi va ayollarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashadi. Boshlang'ich va o'rta ta'limda gender tengligi saqlanib qoldi. Bandlik tarkibida ayollar ulushi ortdi. Davlat muassasalarida ayollar ulushi sezilarli darajada oshdi.

2002 yildan 2018 yilgacha bo'lgan davrda 5 yoshgacha bo'lgan bolalar orasida o'lim darajasi 2 barobarga qisqardi. 5 yoshgacha bo'lgan bolalarda o'lim va o'lim ko'rsatkichlarining hududiy farqlari kamaydi. Barcha hududlarda bolalarning 99% dan ko'prog'i immunizatsiya qilinadi. Qishloq vrachlik punktlarini modernizatsiya qilish, shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish tizimini takomillashtirish va ixtisoslashtirilgan tibbiy markazlarni tashkil etish chora-tadbirlari bolalar o'limini kamaytirishga yordam berdi. Barcha hududlarda zamonaviy diagnostika markazlari yaratildi, zarur laboratoriya va diagnostika uskunalari bilan ta'minlandi. Onalik va bolalikni muhofaza qilish tizimida moddiy-texnika bazasini yaxshilash, antenatal kuzatuvlarni qamrab olish va boshqalar tufayli onalar o'limi qisqartirildi.

Mamlakatimizda keng ko'lamlı bunyodkorlik ishlarini barcha hududlarda amalga oshirish orqali qishloq aholisi uchun munosib sharoitlar yaratish va ularning turmush madaniyatini yanada yuksaltirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 martdagi PF-5386-sonli farmoni bilan «Obod qishloq» dasturi hamda 2018 yil 29 martdagi PQ-3630-sonli Prezident Qarori bilan «Obod qishloq» dasturini 2018 yilda amalga oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari belgilangan edi.

Xususan birgina 2018 yilda «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari doirasida 159 ta tumandagi 416 ta qishloqda qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi. Mazkur qishloqlardagi 142 ming yakka va mingdan ortiq ko'p qavatli uylar, 3 ming kilometrlik yo'llarda ta'mirlash ishlari, 2,5 ming kilometrlik elektr tarmoqlari, 2 ming kilometr suv tarmoqlari tortildi va ta'mirlandi, 2400 ta bozorlar va boshqa turdagi infratuzilma obyektlari qurib bitkazildi.

Bundan tashqari, 388 ta umumiy ta'lim maktablari, 313 ta maktabgacha ta'lim muassasalari, 168 ta tibbiyot muassasalari, 38 ta mahalla va 55 ta boshqa ijtimoiy soha obyektlarida qurilish va ta'mirlash ishlari yakunlandi. «Obod qishloq» dasturining amalga oshirilishi uchun zarur mablag'larning 80 foizini Davlat byudjeti, davlat korxonalari mablag'lari, shuningdek, jalb qilingan sarmoyalar tashkil qilgan bo'lsa, qolgan 20 foizi tadbirkorlar mablag'lari va bank kreditlariga to'g'ri keldi.

Mamlakatimizni rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasini izchil amalga oshirish va muhim ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'nalishlarini samarali harakatga keltirishda shaharlar salmoqli hissa qo'shmoqda. Yurtimizning qadim tarixga ega bo'lgan yoki yaqin o'tmishda tashkil etilgan 30 dan ortiq yirik shaharlarida yashayotgan mehnatsevar aholining samarali faoliyati tufayli har yili o'rta hisobda jami sanoat mahsulotlarining 53,4 foizi ishlab chiqarilmoqda.

Mazkur salohiyatdan oqilona foydalanish, xususan tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, mahalliy byudjetning daromad bazasini kengaytirish, zamonaviy infratuzilmani shakllantirish va

pirovard natijada aholi turmush sifatini yaxshilash maqsadida «Obod mahalla» dasturi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 iyunda PF-5467-son Farmoni qabul qilindi.

«Obod mahalla» dasturi doirasida 2018 yilda har bir shaharda kamida 2ta mahallada obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi, 2022 yilga qadar esa bu kabi ishlar har yili har bir shaharning 3ta va undan ziyod mahalalarini qamrab olishi ko'zda tutilgan. Buning doirasida ichimlik suvi quvurlari, elektr quvvati tarmoqlari, gaz quvurlari va oqava tizimini qurish, yotqizish va ta'mirlash, shuningdek, mavsumiy suvlar sathini pasaytirish ishlari olib boriladi. Bundan tashqari, 5 ming 607 kilometr ichik yo'llar va 369 ijtimoiy obyektlarni ta'mirlash, 969 bozor infratuzilmasi obyektlari va xizmat ko'rsatish punktlarini tashkil etish ko'zlangan. Shu maqsadda mahalliy hokimiyatlarda «Obod mahalla» jamg'armalari tashkil etilgan. «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari doirasida mamlakatda amalga oshirilayotgan bu kabi keng ko'lamli ishlar borasida keng jamoatchilik va xalqaro hamjamiyatni xabardor qilishni, shuningdek, qishloq xududlarida aholi turmush tarzini yaxshilash bo'yicha qo'yilgan vazifalarni amal oshirish uchun xorijiy tajriba va xalqaro moliyaviy institutlar mablag'larini keng ko'lamda jalb etilmoqda.

Shuningdek, qishloq xo'jaligida ham samarali izchil islohotlar davom ettirilmoqda. Xususan, tuproq va suv resurslarini boshqarishni yaxshilash natijasida 2002-2015 yillarda sho'rlangan yerlarning ulushi sug'oriladigan yerlarning umumiy maydonidan 54,2% dan 45% gacha kamaydi.

Energetika infratuzilmasini rivojlantirish va energiya samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida energiya ta'minoti yaxshilandi va iqtisodiyotning energiya sarfi kamaydi.

Xususan «O'zbekenergo» aksiyadorlik kompaniyasi O'zbekiston Respublikasida elektr energiyasini ishlab chiqaruvchi va yetkazib beruvchi asosiy ishlab chiqaruvchilardan hisoblanadi va respublika iqtisodiyoti va aholisi uchun elektr energiyasi uchun ehtiyojlarini to'liq qondiradi.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida elektro-energetikaning asosiy maqsadi - iste'molchilarning elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish, mavjud elektr stantsiyalari va tarmoqlarini modernizatsiya qilish va rekonstruksiya qilish, yuqori samarali energiya ishlab chiqarish texnologiyalari asosida yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, elektr energiyasini o'lchash tizimini takomillashtirish, yoqilg'i-energetika resurslarini diversifikatsiya qilishdir.

Elektr energetikasini rivojlantirish 2021 yilgacha elektr energetikasining barcha sohalariga ta'sir ko'rsatadigan 62 ta investitsion loyihani amalga oshirishni nazarda tutadi, bu esa o'z navbatida tarmoq oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

Energiya ishlab chiqarish texnologiyalarini yanada takomillashtirish, tabiiy gazdan foydalanish samaradorligini oshirish, sanoat mahsulotlarining energiya sarfini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- mamlakat tabiiy suv oqimlarining gidroenergetika resurslarining salmoqli salohiyatini jadal rivojlantirish tendentsiyasini saqlab qolish;
- noan'anaviy qayta tiklanadigan energiya manbalari (shamol va quyosh elektr stantsiyalarini yaratish) yordamida yoqilg'i-energetika balansini yanada diversifikatsiya qilish;
- energiya tizimining barqarorligini oshirish, sanoat tarmoqlari, aholi va eksportga yetkazib beriladigan energiya ehtiyojlarini qondirish maqsadida magistral elektr tarmoqlari optimal konfiguratsiyasini shakllantirish;

- yagona energiya tizimining barqarorligini, iste'molchilarga elektr ta'minotining ishonchligini oshirish va mamlakatning energiya xavfsizligini mustahkamlash kabilar.

Shuningdek ushbu sohada mavjud IESlarni nafaqat rekonstruktsiya, modernizatsiya va diversifikatsiya qilish balki mutloqo yangi korxonalarni barpo etilishiga ham alohida e'tibor berilmoqda.

Xususan Farg'ona vodiysini elektr energiya bilan to'liq ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida yangitan bunyod etilayotgan Issiqlik elektr stantsiyasi Loyihada 450 MVt quvvatga ega bo'lgan ikkita blokli issiqlik elektr stantsiyasini qurish va yiliga 7 mlrd. KVt G' soat elektr energiyasi ishlab chiqarish ko'zda tutilgan. Qurilish davri uch yil, loyiha qiymati 1 milliard dollardan ziyod bo'lib loyiha xalqaro moliya institutlari kreditlari, O'zbekiston tiklanish va taraqqiyot fondi va «O'zbekenergo» ning o'z mablag'lari hisobiga moliyalashtirildi.

O'zbekiston ushbu sohada samarali xalqaro hamkorlikni ta'minlash uchun ustuvor hujjat sifatida «Atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlar dasturi» ni qabul qildi. Barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun uzoq muddatli istiqbolda resurslarni tejoychi o'sish modeliga o'tish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston ko'plab rivojlangan mamlakatlar bilan muvaffaqiyatli hamkorlik qilmoqda. 2008-2015 yillar davrida qabul qilingan grantlarning yillik hajmi 3,3 barobar oshdi. Jalb qilingan grantlarning YaIMga nisbati 0,3-0,4% ni tashkil etadi. Grantlarning yarmidan ko'pi (57,3%) ijtimoiy sohaga jalb qilindi. Imtiyozli kredit mablag'larining asosiy qismi transport infratuzilmasini rivojlantirishda - 27,3% ni tashkil etdi.

Tashqi savdo aylanmasining o'sishi, tashqi savdoning tovar va geografik strukturasi diversifikatsiyasi ta'minlandi. Strategik magistral va temir yo'llar qurildi va yangilandi. Transport infratuzilmasini rivojlantirish xorijiy mamlakatlar bozorlariga kirishni kengaytirishga yordam berdi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyati sezilarli darajada kengaydi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, innovatsiyalarni joriy etish va boshqa mamlakatlar bilan tajriba almashish texnologiya va bilimlardan foydalanishni kengaytirishga yordam berdi.

O'zbekistonning shaharlaridan kichik shahar va shaharlar (50 ming kishiga yaqin aholiga ega) aholisi katta qismini tashkil etadi. Bugungi kunda ular umumiy shaharlarning 68 foizini tashkil qiladi, ular 8 millionga yaqin kishilar yoki respublika aholisining 25 foizini tashkil qiladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, demografik o'sish va urbanizatsiya stavkalarini hisobga olgan holda, 2025 yilga kelib shahar aholisi 21,7 million kishiga (jami aholisining 65%) ega bo'lishi mumkin, ulardan 12,4 mln. kishi kichik shaharlar va shaharlardagi aholi punktlariga to'g'ri keladi.

O'zbekistonning rivojlanishning hozirgi bosqichida, mamlakatning tarkibiy o'zgarishlarida mintaqalarning roli sezilarli darajada ortib borayotganida, mintaqaviy siyosatning an'anaviy usullaridan mintaqaning rivojlanish potentsialini maksimalashtirish usullariga o'tishga to'g'ri keladi. Bunday usullardan biri mintaqalarning sanoat o'sishini tegishli o'sish zaxiralari bilan oshirishdir. Sanoatlashtirish siyosatining yangi bosqichi ishbilarmonlik va turmush darajasini oshirish uchun asos sifatida sanoat sohasida hamkorlikni kengaytirish va yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi.

Nazorat savollari

1. Mintaqaviy siyosatning qaysi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin?
2. Mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi nimalardan iborat?
3. Xorijiy mamlakatlarda mintaqaviy siyosatning xususiyatlari qanday?

3. Evropa Ittifoqining mintaqaviy siyosatining xususiyatlari qanday?
4. EIZ ishtirokchilariga yer uchastkalarini ajratish tartibini tushuntirib bering?
4. Mamlakatimizda energetika infratuzilmasini rivojlantirish va energiya samaradorligini oshirish bo'yicha qanday loyihalar amalga oshirilmoqda?
5. Tashqi savdoning tovar va geografik strukturasi diversifikatsiyasi deganda nimani tushunasiz?

GLOSSARIY

GLOSSARIY

Aholini joylashtirish tizimi – система расположения населения- distribution system - mavjud aholi punktlarini rivojlantirish hamda yangi aholi punktlarini barpo etish yo‘li bilan aholini tegishli hududga tartibga solib boriladigan tarzda joylashtirishning shaharsozlik hujjatlari bilan belgilanadigan asosiy yo‘nalishlari.

Aholi punktining bosh rejasi – генеральный план населенного пункта - General plan of the settlement - yashash va faoliyat muhitini shakllantirishning kompleks sharoitlarini, aholi punktlari hududiy rivojlanishining asosiy yo‘nalishlarini belgilaydigan shaharsozlik hujjati.

Aholi punktlariaro hududlar – территория междунаселенного пункта - Inter-settlement areas - aholi punktlari chegarasidan tashqaridagi ikki va undan ortiq aholi punkti o‘rtasidagi hududlar.

Agglomeratsiya – агломерация - Agglomeration - katta miqdordagi aholi istiqomat qiluvchi yirik hududlarni kompleks ravishda o‘zlashtirilishi.

Diversifikatsiya – диверсификация - Diversification - ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohaslarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish, ularning sifatini takomillashtirish.

Zonalashtirish - hududni rivojlantirishning shaharsozlik jihatidan rejalashtirilishida shaharsozlikning foydalanish turlarini hamda bu turlardan foydalanishdagi cheklashlarni belgilab olgan holda uning funktsional maqsadga ko‘ra bo‘linishi.

Ixtisoslashuv – специализация - Specialization - ishlab chiqarish jarayonini ajratadi, yakkalaydi, kooperatsiya

Ishlab chiqarish kuchlari – производительные силы - Productive forces - ishlab chiqarish vositalari (asbob-uskunalar, xom-ashyo va h.k.) sanoat va qishloq xo‘jaligi hamda mehnat resurslaridir.

Iqtisodiy rivojlanish – экономические развития - Economic development - ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida o‘z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o‘shishning ko‘rsatkichlari – показатели экономические рост - iqtisodiy o‘shishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko‘rsatkichlar tizimidan iborat.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – стабилизация экономики - Stabilizing the economy - tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.

Iqtisodiy o‘shish omillari – факторы экономические рост - Economic growth factors - iqtisodiy o‘shishga ta‘sir ko‘rsatishda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – либерализации экономики - Liberalization of the economy - bu xo‘jalik hayotining barcha sohaslaridagi to‘siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar tizimi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – модернизации производства - Modernization of production - ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi choratadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.

Ishlab chiqarishni kontsentratsiyalashtirish – концентризация производства - concentration of production - bu mahsulot tayyorlash, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishni eng yirik korxonalarda to'plash jarayonidir.

Islohotlar kontseptsiyasi – концепции реформы - concept of reform - ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasi.

Ijtimoiylashuv – социализация - socialization shaxsning muomala yordamida mazkur jamoaga, guruhga, jamiyatga xos bo'lgan normalarni, qadriyatlarni, yo'l-yo'riqlarni o'zlashtirish asosida uning shakllanish jarayoni.

Ishlab chiqarish kuchlarini samarali joylashtirish- эффективное размещение производительных сил - Rational and efficient deployment of productive forces - mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini minimal holatga keltirish va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini muayyan hududga joylashtirishdir.

Iqtisodiy rayonlar - экономические районы - Economic regions - mintaqaviy iqtisodiyot va mintaqaviy siyosatning obyektini hisoblanadi.

Kooperatsiya - кооперация - Cooperation - pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir.

Kombinatsiya – комбинация - Combination - kooperatsiyaga o'xshab korxonalar birlashmasidan, ammo bu erda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyliigi, texnologik va tashkiliy birligidir.

Korxonalar ixtisoslashuvi – специализация предприятий - Enterprise specialization - ularda mukammalroq texnika va texnologiya, mehnatni tashkil etishning ilg'or usullarini qo'llashni engillashtiruvchi turdosh mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirish jarayonidir.

Kooperativlashtirish – Кооператив - Cooperative - bu ma'lum mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmat bajarishni birgalikda olib borish bo'yicha tarmoqlar va ular korxonalarining davomli ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biri.

Kommunikatsiya - Коммуникация - Communication - kishilar o'rtasidagi o'zaro axborot almashuv jarayoni.

Mintaqaviy iqtisodiyot – regionalnoe ekonomika - Regional economy - fan sifatida ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etadi; mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo'nalishlarini belgilaydi; hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarni o'rganadi.

Mintaqa – region - region - mamlakat yagona halq xo'jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o'zaro munosabati tufayli hosil bo'lgan yaxlit birlikdir.

Mintaqaviy (hududiy) klaster – regionalnoe klaster - Regional cluster - bu o'xshash tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaradigan va bitta hududda joylashgan (bir-biriga jug'rofiy G' hududiy yaqinlikda joylashgan) kompaniyalar guruhiga tegishli klaster.

Mintaqaviy iqtisodiyotning vazifasi – zadachi regionalnoe ekonomika - The task of the regional economy - milliy iqtisodiyotning hududiy muammolarini o'rganish va ushbu muammolarni hal qilish yo'llari va mexanizmlarini aniqlashdir.

Mineral xomashyo – Mineralnoe sy'ryo - Mineral raw materials yer qaridan qazib olingan, halq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lgan foydali qazilmalar.

Mehnat resurslari mobilligi – mobilnost trudovix resursov - Labor resource mobility - mehnat resurslarining bir mintaqa yoki hududdan boshqasiga o'tishi, bir mehnat faoliyati turini boshqasiga almashtirishga tayyorligi darajasi.

Mujassamlashuv va ixtisoslashuv - konsolidasiya i spesilizasya - Consolidation and specialization –ishlab chiqarishni ijtimoiy (hududiy) tashkil qilishning nisbatan oddiyroq shakllari hisoblanadi.

Mintaqaning tashqi raqobatbardoshligi – vneshniy konkurentaspabostnosti regiona - External competitiveness of the region - bu mintaqaning tashqi bozorlarda raqobatdoshligini namoyish qiluvchi raqobatbardoshlik.

Mintaqaning raqobat pozitsiyasi – potentsiyal konkurentaspabostnosti regiona - potensiy competitiveness of the region bu boshqa mintaqalar bilan raqobat jarayonida u egallab olgan mintaqaning mavqei.

Mintaqaviy darajadagi maxsus iqtisodiy zona – spetsialnaya ekonomicheskaya zona na urovne regiona - Special economic zone at the regional level - bu tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilgan hududiy ajratilgan majmua. Agrosanoat tipidagi mintaqaviy darajadagi maxsus iqtisodiy zonalar asosan yuqori rentabelli, raqobatbardosh qishloq xo'jaligini rivojlantirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga qaratilgan hududlardir.

Sanoat klasteri – pom`shlennaya klaster - Industrial cluster - bu ma'lum bir jug'rofiy hududda ish olib boradigan, ma'lum bir sohada faoliyat ko'rsatadigan va turli xil tashqi aloqalar bilan bog'liq bo'lgan tovarlar va xizmatlarni yetkazib beruvchilar va tegishli tashkilotlar. Klaster bir viloyat yoki shaharichida, shuningdek, bir qator qo'shni mamlakatlarda joylashgan bo'lishi mumkin.

Transport infratuzilmasi – ifrastruktura transporta - Transport infrastructure - aholiga xizmat ko'rsatuvchi avtomobil to'xtash va yonilg'i quyish shahobchalari, avtostantsiyalar, kichik mehmonxonalar, maishiy xizmat ko'rsatish hamda umumiy ovqatlanish va shu kabi boshqa obyektlar.

Tabiiy boylik – estestvennaya bogatstva - Natural wealth - milliy boylikning tabiatda mavjud bo'lib, insoniyat tomonidan foydalanishga jalb qilingan tabiat ashyolari va kuchlari (yer, qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va boshqalar).

Foydali qazilma - Mineraly - Minerals - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'idagi tabiiy mineral moddalardir.

Harakat strategiyasi – strategiy destviy - Action strategy - davlatning ma'lum muddatga yoki uzoq yillarga mo'ljallangan rivojlanish dasturi.

Qizil chiziq – krasnaya liniya - Red line - aholi punktlar tarkibidagi mavjud, o'zgartirilayotgan va yangi belgilanayotgan umumiy foydalanishdagi hududlarni hamda muhandislik va transport kommunikatsiyalarining himoya zonalarini belgilab beradigan dahalar, mavzelar va rejalashtirish tuzilmasi boshqa qismlarining hududlarini aholi

punktlarining ko'chalari, tor ko'chalari va maydonlaridan ajratib turuvchi, shaharsozlik hujjatlarida belgilab qo'yiladigan chegaralar;

Shaharsozlik – gorodoskoe planirovanye - Urban planning - aholi punktlarini, aholi punktlararo hududlarni rejalashtirish hamda qurishning ijtimoiy-iqtisodiy, qurilish-texnika, arxitektura-badiiy va sanitariya-gigiena va boshqa soxalarga oid yechimlarining yig'indisini ta'minlovchi nazariyasi va amaliyoti;

ILOVALAR

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Рўйхатга олинди:

№ БД – 5230100 – 3.04

2018 йил "25" 08

МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ

ФАН ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	200000	-Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқук
Таълим соҳаси:	230000	-Иқтисод
Таълим	5230100	-Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича)
йўналишлари:	5230700	-Банк иши

Тошкент – 2018

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигини 2018 йил "25" 08 даги 744-сонли буйруғининг 6-илоvasи билан ф дaстурн рўйхатн тасднкланган.

Фан дастурн Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълнмн йўналишла бўйнча Ўқув-услубий бнрлашмалар фаолнятнн Мувофнклаштирув Кенгашнннг 2018 йил "18" 08 дагн 4-сонлн баённомасн бнл маъкулланган.

Фан дастурн Тошкент давлат иқтисоднёт уннверснтетнда ишла чнқнлдн.

Тузувчнлар:

А.А.Исламов – ТДИУ, “Макроиктисоднёт” кафедрасн доцент иқтисод фанларн номзодн;

Такрнзчнлар:

А. Умаров – ЎзМУ “Макроиктисоднёт” кафедрасн доцентн иқтисод фанларн номзодн (*турдош ОТМ*);
И. Бакиева – ТМИ, “Бнзнес ва тадбнркорлнк” кафедрасн доцентн, иқтисод фанларн номзодн (*турдош ОТМ*).

Фан дастурн Тошкент давлат иқтисоднёт уннверснтетн Кенгашнда кўрнб чнқнлган ва тавсня қнлннган (2018 йил "28" 06 дагн "2" -сонлн баённома).

I. Ўқув фанининг долзарблиги ва олий касбий таълимдаги ўрни

Минтақавий иқтисодиёт фан сифатида ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий инфратузилма элементларини, қонуниятлари ва тамойиллари ҳудудий жиҳатдан тадқиқ этади, мамлакат умумий ривожланиш стратегияси ва экологик ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ҳудудлар иқтисодиёти ва ҳудудлараро иқтисодий алоқаларни ўрганади. Бундан ташқари ҳудудлар иқтисодий-ижтимоий ривожланиш масалаларини мамлакат миқёсида яхлит ўрганади. Зеро, ҳар бир ҳудуд иқтисодиёти энг аввало, мамлакат ягона ҳўжалик мажмуасининг таркибий қисмидир.

Макроиқтисодий барқарорлик ва ялпи ишлаб чиқаришнинг юқори ўсиш суръатларини таъминлаш орқали аҳолининг турмуш фаровонлиги даражасини ўстириш давлат иқтисодий сиёсатида бош мақсад бўлиб ҳисобланади. Давлат иқтисодий сиёсатининг назарий асослари сифатида тан олинадиган фанлар қаторида “Минтақавий иқтисодиёт” фани алоҳида ўрин тутди.

II. Ўқув фанининг мақсади ва вазифаси

Фанни ўқитишдан мақсад – талабаларда минтақавий иқтисодиётнинг моҳияти, минтақаларнинг турли табиий – иқлим шароитлари, иқтисодий салоҳиятларини, бозор ислохотларини амалга ошириш аввало ҳудудий даражада намоён бўлишини, мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда ҳудудий бошқарув органлари маъсулияти ва уларнинг ваколатларини кенгайтишини ҳамда муҳим иқтисодий масалалар тармоқ, умумреспублика миқёсидан ҳудудий даражага ўтказилишини амалда қандай бораётганини ўргатиш бўйича йўналиш ихтисослигига мос билим, кўникма ва малака шакллантиришдан иборат.

Фаннинг вазифалари – «минтақавий иқтисодиёт» тушунчасини, моҳиятини, турли минтақаларнинг географик ўрни, табиий шароити, ресурслари, ихтисослашувдаги фарқли ва ўхшаш томонларини аниқлаб, уларни хусусияларини таҳлил қилишга ўргатиш, мамлакат ҳудуди ва унинг минтақаларини табиий-ресурс салоҳиятини, ривожланиш даражасини, етакчи тармоқлар жойлашуви ҳақида тушунча бериш, ҳар бир минтақанинг табиий-иқтисодий, демографик, экологик ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иқтисодиётни юксалтириш бўйича вазифаларини ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан муштарак ҳолда амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятларини ўргатишдан иборат.

**Фан бўйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига
қўйиладиган талаблар**

- минтақавий иқтисодиёт фанининг предмети, мақсади ва вазифалари;
- фаннинг асосий тушунчалари ва уларнинг моҳияти;
- минтақаларнинг ҳудудий ва тармоқ таркибига таъсир этадиган омиллар;
  - табиий ва иқтисодий салоҳият тушинчалари ҳамда уларнинг мазмун, моҳияти;
  - ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш индикаторлари гуруҳлаштириш;
  - минтақалар рақобат устунлиги тушинчаси ва унинг мазмун моҳияти;
  - минтақаларнинг экспорт салоҳияти ва уни ошириш йўллари;
  - давлат ҳокимияти ваколатларини турли поғоналари ўртасида тақсимлашнинг митақалар иқтисодий тараққиётига таъсири;
  - минтақа молиявий маблағлари ва уларнинг шаклланиш хусусиятлари;
  - маҳаллий бюджетнинг тушумлари ва харажатлари;
  - ҳудудий бошқарувнинг ташкилий тузилиши ва тамойиллари *ҳақида тасаввурга эга бўлиши*;
- минтақавий иқтисодиёт фанининг назарий асослари ва тадқиқот усуллари;
  - ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари ва шакллари;
  - ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг табиий-тарихий, ҳудудий ва ижтимоий-иқтисодий омиллари;
  - меҳнат тақсими, халқаро иқтисодий интеграция, халқаро иқтисодий бирлашмалар ва трансмиллий корпорацияларнинг минтақалар иқтисодиётидаги роли;
    - ҳудудий ривожланишнинг янги парадигма ва концепциялари;
    - минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини ва ундаги жараёнларни моделлаштириш;
    - ялпи ҳудудий маҳсулотни ҳисоблашнинг жаҳон тажрибаси;
    - минтақа иқтисодий салоҳиятини баҳолаш ва ундан самарали фойдаланиш йўллари;
    - минтақалар иқтисодиётини ривожлантиришнинг инновацион шарт-шароитлари;
      - минтақа рақобат устунлигини белгиловчи усуллар;
      - минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини прогнозлаш;
      - минерал хом-ашё, ер-сув, ва меҳнат ресурсларини баҳолаш усуллари;

- ишлаб чиқариш тармоқларининг ҳудудий таркиби ва уни жойлашиш хусусиятлари;
- ҳудудий бошқарув механизми ва ташкилий тузилишини такомиллаштириш;
- минтақавий ривожланишни тартибга солиш бўйича хорижий давлатлар тажрибасини *билиши ва улардан фойдалана олиши*;
- минтақа иқтисодиёти бўйича хорижий илмий мактабларнинг назарий қарашлари;
- ҳудудий ихтисослашув ва минтақалараро савдо назариялари;
- қишлоқ хўжалиги, саноат штандорти, марказий жойлар ва ўсиш қутблари назариялари;
- иқтисодий районлаштириш ва ҳудудий комплекслар ташкил қилиш назарияси;
- ялпи ҳудудий маҳсулот ва ялпи ички маҳсулот тушунчалари ҳамда уларни ҳисоблаш;
- ҳудудий-ташкилий иқтисодий тизимларни шакллантириш ва ривожлантириш;
- минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тартибга солишнинг усул ва дастаклари;
- ҳудудлар инновацион стратегиясининг назарий асослари;
- минтақалар рақобатбардошлигини баҳолаш усуллари;
- ҳудудий бюджетдан ташқари фондлар, ҳудудий ўз-ўзини молия билан таъминлаш, ҳудудларнинг молиявий ресурслари;
- минтақаларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш *кўникмаларига эга бўлиши керак*.

III. Асосий назарий қисм (маъруза машғулотлари)

1-мавзу. “Минтақавий иқтисодиёт” фанининг предмети, мақсади ва вазифалари.

«Минтақа» тушинчаси, “худуд”, “иқтисодий худуд”, “иқтисодий худуд ривожланиши”, “минтақа”, “иқтисодий район”, «иқтисодий районнинг барқарор ривожланиши» атамаларининг моҳияти. Минтақаларнинг миллий иқтисодиётни ривожланишдаги роли, минтақа - мамлакат ягона халқ хўжалиги мажмуасининг худудий кичик тизими, худуднинг иқтисодий ривожланиш хусусиятлари, узлуксиз тараққиётни таъминлаб берувчи ички ва ташқи омиллар. Минтақавий иқтисодиёт фанининг фанлар тизимида тутган ўрни. Минтақавий иқтисодиёт фан сифатида, худудлар иқтисодиётини ва худудлараро иқтисодий алоқалар, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш масалалари. Минтақавий иқтисодиётнинг тадқиқот усуллари. Индукция, дедукция, илмий абстракция, таҳлил ва синтез, таққослаш.

2-мавзу. Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш қонуниятлари ва тамойиллари

Ишлаб чиқариш чиқариш кучлари, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва худудий шакллари. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, ишлаб чиқариш кучларининг ижтимоий ва худудий ташкил этилиши. Меҳнат тақсимооти, ихтисослашув. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш назариялари. И.Тюненнинг “Қишлоқ хўжалик стандарти” назарияси, А.Вебернинг “Саноат штандортлари” назарияси, А.Лёш ва У.Айзардларнинг “Жойлаштириш” назариялари, Ф.Перрунинг “Ўсиш кутблари ва ривожланиш маркази” назарияси, В.Кристаллернинг “Марказий ўрин” назарияси. Маъмурий-худудий бирлик, сиёсий-маъмурий бирлик. Иқтисодий районлаштириш принциплари, район ҳосил қилувчи факторлар. Минтақаларнинг иқтисодий ривожланиш даражаси ва тарихий, демографик, миллий, диний, экологик, табиий-ресурс хусусиятлари.

3-мавзу. Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий тузилиши ва уларнинг минтақавий ривожланиш хусусиятлари

Маъмурий-худудий бирликларнинг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятлари. Давлат тузилиши ва унинг шакллари, оддий ҳамда мураккаб давлат. Маъмурий-худудий бўлиниш, туман, вилоят, кантон. Давлат суверенитети, ягона олий органлар тизими ва ягона қонунчилик тизими. Марказлашган ва марказлашмаган унитар давлат. Мураккаб давлат,

федерация, конфедерация, ҳамдўстлик. Ўзбекистонда маъмурий - ҳудудий бирликларни ташкил этилиши. Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш сиёсати. Маъмурий ҳудудий чегаралар дахлсизлиги. Анклав ҳудудлар. Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларидаги маъмурий-ҳудудий бўлиниши ва унинг ҳуқуқий асослари. Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишини амалга ошириш тамойиллари.

4-мавзу. Минтақалар табиий-ресурс салоҳияти ва уларнинг ҳудудий таракқиётда туган ўрни.

Табиий ресурс, табиий шароит, табиий бойлик, фойдали қазилма тушинчалари. Табиий ресурс салоҳияти ва унинг иқтисодий моҳияти. Табиий ресурслар классификацияси. Ўзбекистоннинг минерал-ҳомашё ресурслари ва уларнинг ҳудудий жойлашуви. Мамалакатнинг минерал-ҳомашё ресурсларига бўлган эҳтиёжи. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш. Республиканинг тайёрлаб қўйилган захиралар ва умумий захира запаси. Ўзбекистонда тасдиқланган захиралар ва истиқболли конлар. Минерал-ҳомашё ресурслари ички ва ташқи бозорнинг истеъмол объекти.

5-мавзу. Минтақалар аҳолиси ва меҳнат ресурслари

Аҳолининг ҳудудий жойлашуви, аҳолининг табиий ва механик ҳаракати. Ҳудудларнинг ижтимоий-демографик хусусиятлари, аҳоли манзилгоҳларини режалаштириш. Туғилиш, ўлим, никоҳланиш ва ажралишларнинг аҳоли сонига таъсири. Табиий кўпайиш коэффициенти, Ўзбекистон Республикасида аҳоли динамикасидаги ўзгаришлар. Аҳоли зичлиги ва ундаги ўзгаришларнинг минтақавий хусусиятлари. Меҳнат ресурси, ишчи кучи тушинчаларининг иқтисодий моҳияти. Меҳнат ресурслари таркиби ва унинг шаклланиш хусусиятлари. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва унга таъсир этадиган омиллар. Меҳнат ресурслар баланси. Меҳнат бозори ва унинг таркибий тузилмаси, меҳнат бозори конъюктураси. Меҳнат бозори шаклланиши ва ривожланишининг ҳудудий жиҳатлари. Меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш балансини ишлаб чиқиш ҳамда ишга жойлаштиришга муҳтож, меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳисоблаш амалиёти.

6-мавзу. Минтақаларда саноат тармоғини ривожланиш хусусиятлари

Саноат ишлаб чиқариши ва нинг тармоқ таркиби. Саноатнинг шаклланиш босқичлари. Саноат кооперацияси. Саноатнинг тармоқ ва

худудий таркиби. Саноатнинг технологик таркиби. Ўзбекистон саноатининг тармоқ таркиби ва индустриал қиёфаси. Мамлакат саноат ишлаб чиқаришининг ЯИМдаги улуши ва ундаги ўзгаришлар. ЯИМ таркибидаги саноатнинг улуши бўйича минтақалар табақаланиши. Ўзбекистон саноатининг базавий тармоқлари. Минтақаларда саноат кооперациясини ривожлантириш йўналишлари.

7-мавзу. Қишлоқ хўжалигининг худудий ихтисослашуви

Қишлоқ хўжалиги ва унинг тармоқ таркиби. Табiiй-иқлим шароитининг қишлоқ хўжалигига таъсири. Мамлакат минтақалари тараққиётида қишлоқ хўжалигининг тутган ўрни. Қишлоқ хўжалиги ривожланишининг худудий хусусиятлари ва ихтисослашуви. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг истеъмол бозоридаги ўрни. Агросаноат мажмуиси ривожланишида қишлоқ хўжалигининг таъсири. Агросаноат мажмуасининг таркибий тузилмаси. Ўзбекистон агросаноат мажмуасининг ривожланишидаги минтақавий хусусиятлар.

8-мавзу. Транспорт, ахборот коммуникация инфратузилмасининг минтақавий ривожланиш хусусиятлари

Ахборот коммуникациялари тушинчаси ва унинг мазмун моҳияти. Инфратузилма ва унинг шакллари. Йўл-транспорт коммуникациялари ва унинг таркибий тузилмаси. Ўзбекистон транспорт тизими ва унинг ривожланиш хусусиятлари. Транспорт коммуникация тизимларининг ривожлантиришда халқаро ҳамкорлик. Транспорт тизимининг ривожланишига таъсир кўрсатадиган омиллар. Логистика хизматларини такомиллаштириш ва халқаро интеграция жараёнларини жадаллаштириш. Транспорт соҳасида ягона давлат сиёсати. Транспорт тўрини ривожлантиришнинг минтақавий хусусиятлари. Ўзбекистоннинг халқаро экспедиторлар уюшмаси федерацияси, ЭСКАТО, ТРАСЕКА ва бошқа бир қанча халқаро ташкилотлар аъзолиги. Юқори технологик телекоммуникация тармоғини ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари.

9-мавзу. Ўзбекистоннинг республика, минтақа, ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасидаги ваколатларни тақсимлаш механизми

“Давлат бошқаруви”, “Минтақавий бошқарув” ва “Маҳаллий бошқарув” тушинчаларининг мазмун моҳияти. Ўзбекистонда Республикаси минтақа ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни ўзаро манфаатли асосда тақсимлаш зарурати. Маҳаллий тузилмалар фаолиятиги муаммолар ва уларнинг ечимлари. Ўзбекистонда республика минтақавий ва маҳаллий

хокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш тамойиллари. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш соҳасида конунчилик фаолиятини такомиллаштириш стратегияси. Маҳаллий ҳокимият органлари томонидан конституциявий ваколатларни амалга ошириш шакллари. Ўзбекистон Республикаси президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий мажлисга мурожаатномада тадбиркорлик фаолияти учун лицензия беришга доир таклифлари.

10-мавзу. Минтақавий иқтисодий сиёсат

Минтақавий сиёсат ва минтақавий иқтисодий сиёсат тушинчаларининг мазмун моҳияти. Минтақавий иқтисодий сиёсатнинг мақсад ва вазифалари. Минтақавий сиёсатни амалга ошириш усуллари ва дастаклари. Минтақавий сиёсат йўналишлари. Минтақавий иқтисодий сиёсат бўйича хорижий тажрибалар. Маъмурий-худудий бирликлар доирасида амалга оширилаётган минтақавий иқтисодий сиёсат. Минтақавий иқтисодий сиёсатда эркин иқтисодий ҳудудларнинг тутган ўрни. Кичик саноат зоналари ва технопарклар ташкил этишнинг меъёрий-ҳуқуқий ва иқтисодий асослари.

11-мавзу. Минтақалар молияси ва бюджетлараро муносабатлар

Минтақавий молия давлат молия тизимининг таркибий қисми. Маҳаллий бюджетнинг функциялари. Маҳаллий бюджет ва нобюджет фонлар. Ҳудудий молия ижтимоий-маданий ва коммунал-маиший хизмат кўрсатиш билан боғлиқ тадбирларни молиялаштириш манбаи. Ҳудудий молиявий воситаларнинг шаклланиш манбалари, маҳаллий бюджет, муниципал мулк ҳисобланувчи корхоналарнинг молиявий ресурслари, корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий-маданий ва уй-жой-коммунал объектларни молиялаштириш учун йўналтирилган маблағлари, Бюджет субвенсияси, бюджет дотацияси, бюджет ссудаси. Маҳаллий бюджет, унинг тушумлари ва харажатлари.

12-мавзу. Минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тартибга солиш

Минтақалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётини тартибга солишнинг мақсади ва вазифалари. Минтақалар ижтимоий-иқтисодий тараққиёти давлатнинг минтақавий сиёсати ва ҳудудий бошқарув органлари фаолияти орқали тартибга солинади. Ҳудудий иқтисодий ривожланишни давлат томонидан тартибга солиш назарияларининг «пионерлари», «фаол қайта қурувчилари», «адапторлари». Ҳудудлар ривожланишининг асосий кўрсаткичлари, ҳудуддаги бандликнинг бир-бирлигининг меҳнат

унумдорлиги, меҳнатнинг фонд қайтими ва таъминланганлиги; асосий фондлар рентабиллиги, солиштирма инвестициялар, ўртача иш хаки; ҳудуд аҳоли сонига бандлик ҳиссаси, ЯХМдаги солиқ ва солиқсиз устамалар ҳиссаси, маҳаллий бюджет даромадларининг республика бюджетидан ажратмалари ҳиссаси, бир яшовчи ҳисобида маҳаллий бюджетнинг ўз даромадлари. Минтақаларни бошқаришнинг назарий ва услубий асослари. Ўзбекистонда минтақалар ривожланишини тартибга солиш амалиёти.

13-мавзу. Минтақалар тараққиётини прогнозлаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиялари

Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини прогнозлаш. Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш прогнозининг таркиби. Хусусий прогнозлар, минтақадаги демографик вазият, табиий муҳитнинг ҳолати, жумладан, табиий қазилмалар, ер, сув ва ўрмон ресурслари захиралари, илмий-техника ютуқларининг келажакдаги ҳолати ва уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш имконияти, асосий ишлаб чиқариш омиллари, аҳолининг товарлар ва хизматларга бўлган талабининг миқдори ва динамикаси, аҳолининг товар ва хизматларнинг алоҳида турларига бўлган тўловга қобил талаби, халқ хўжалиги алоҳида тармоқларини, ҳудудлар ва бошқа ижтимоий фойдали фаолият соҳаларининг ривожланиш суръатлари. Комплекс иқтисодий прогноз. Минтақавий ривожланишни стратегик режалаштириш. Ҳудудий ривожланиш стратегиялари.

14-мавзу. Минтақалар рақобатбардошлиги ва рақобат устунлиги

Рақобат, рақобатбардошлик ва рақобат муҳити тушинчалари ҳамда уларнинг иқтисодий моҳияти. Минтақалар рақобатбардошлигини баҳолаш усуллари. Рақобатдошликнинг иқтисодий диагностика натижалари. Минтақа даражасида рақобатдошликни ошириш жараёнини бошқариш тизими. Минтақаларни 2030 йилгача ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш концепцияси. Минтақалар рақобат устунлиги ва уни аниқлаш йўллари. Минтақалар рақобат устунлигининг ҳудуд ижтимоий-иқтисодий тараққиётида тутган ўрни. Ҳудуд рақобат устунлигини белгиловчи омиллар.

15-мавзу. Минтақаларнинг ташқи иқтисодий алоқалари ва экспортни кўпайтириш йўллари

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг мазмун, моҳияти ва унинг ривожланиш хусусиятлари. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг ўзаро тенг ҳамкорлик ва халқаро ҳурмат тамойиллари. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқалардаги асосий тамойиллари. Давлат миллий манфаатларининг

устунлиги, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, халқаро ҳуқуқ нормаларининг давлат ички нормаларидан устуворлиги. Минтақаларнинг экспорт салоҳияти. Экспорт таркиби ва ундаги ўзгаришлар. Минтақаларда қўшма корхоналарни ривожланиши. Тайёр маҳсулот экспортини кўпайтириш йўллари.

16-мавзу. Худудлар таракқиётининг экологик жихатлари ва табиатдан фойдаланишнинг минтақавий муаммолари.

Экология, табиат, табиий ресурс, табиий шароит, табиий бойлик тушинчаларининг иқтисодий моҳияти. Табиат билан жамият ўртасидаги муносабатлар. Табиатдан фойдаланишнинг меъерий-ҳуқуқий асослари. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ижтимоий-иқтисодий жихатлари. Атмосферани муҳофаза қилиш, ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш. Минтақаларда атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича ҳамкорлик. Саноат марказларидаги атмосфера ифлосланиш индекси ва унинг динамикаси. Ўзбекистон ва унинг худудларида биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш йўллари. Стационар манбалардан чиқадиган чиқиндилар. Атмосфера ҳавосининг ифлосланишига ҳаракатланувчи манбаларнинг таъсири.

IV. Амалий машғулотлар бўйича кўрсатма ва тавсиялар

1. Минтақавий иқтисодиёт фанининг предмети, максади ва вазибалари.
2. Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш қонуниятлари ва тамойиллари.
3. Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий тузилиши ва уларнинг минтақавий ривожланиш хусусиятлари.
4. Минтақалар табиий-ресурс салоҳияти ва уларнинг худудий таракқиётда тутган ўрни.
5. Минтақалар аҳолиси ва меҳнат ресурслари.
6. Минтақаларда саноат тармоғини ривожланиш хусусиятлари.
7. Қишлоқ хўжалигининг худудий ихтисослашуви.
8. Транспорт, ахборот коммуникация инфратузилмасининг минтақавий ривожланиш хусусиятлари.
9. Ўзбекистоннинг Республика, минтақа, ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасидаги ваколатларни тақсимлаш механизми.
10. Минтақавий иқтисодий сиёсат.
11. Минтақалар молияси ва бюджетлараро муносабатлар.
12. Минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тартибга солиш.

13. Минтақалар тараққиётини прогнозлаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиялари.
14. Минтақалар рақобатбардошлиги ва рақобат устунлиги.
15. Минтақаларнинг ташқи иқтисодий алоқалари.
16. Худудлар тараққиётининг экологик жиҳатлари ва табиатдан фойдаланишнинг минтақавий муаммолари.

Амалий машғулотлар мультимедиа курулмалари билан жиҳозланган аудиторияда бир академик гуруҳга бир ўқитувчи томонидан ўтказилиши лозим. Машғулотлар фаол ва интерфаол усуллар ёрдамида ўтилиши, мос равишда муносиб педагогик ва ахборот технологиялар қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

V. Мустақил таълим ва мустақил ишлар

Мустақил таълим учун тавсия этиладиган мавзулар:

1. Минтақавий иқтисодиёт фанининг предмети, мақсади ва вазифалар.
2. Минтақавий иқтисодиётнинг тадқиқот усуллари.
3. Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш қонуниятлари ва таъминоти.
4. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бўйича хорижий тажрибалар.
5. Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий тузилиши ва уларнинг минтақавий ривожланиш хусусиятлари.
6. Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
7. Андижон вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
8. Бухоро вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
9. Жиззах вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
10. Навоий вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
11. Наманган вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
12. Самарқанд вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
13. Сирдарё вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.

14. Сурхондарё вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
15. Тошкент вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
16. Фарғона вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
17. Хоразм вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
18. Қашқадарё вилоятининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
19. Тошкент шаҳрининг маъмурий-худудий таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари.
20. Ўзбекистонда иқтисодий районларга ажратиш амалиётининг минтакалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётида тутган ўрни.
21. Тошкент иқтисодий районида ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиш ва ривожланиш хусусиятлари.
22. Мирзачўл иқтисодий районида ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиш ва ривожланиш хусусиятлари.
23. Фарғона иқтисодий районида ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиш ва ривожланиш хусусиятлари.
24. Зарафшон иқтисодий районида ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиш ва ривожланиш хусусиятлари.
25. Куйи Амударё иқтисодий районида ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиш ва ривожланиш хусусиятлари.
26. Жанубий иқтисодий районида ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиш ва ривожланиш хусусиятлари.
27. Табиий-ресурс салоҳияти.
28. Мамалакат минтақаларининг табиий ресурслар билан таъминланиш даражаси.
29. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалалари .
30. Минтакалар аҳолиси ва меҳнат ресурслари.
31. Аҳолининг табиий ҳаракати ва ундаги ўзгаришлар.
32. Меҳнат бозори шаклланишининг минтақавий хусусиятлари.
33. Меҳнат бозорини тартибга солиш ва уни такомиллаштириш йўллари.
34. Меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш балансини ишлаб чиқиш ҳамда ишга жойлаштиришга муҳтож, меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳисоблаш амалиёти.

35. Ижтимоий ҳимоя тизими ва унинг миллий ҳамда минтақавий жихатлари.

36. Иқтисодий тармоқлари ва уларнинг ривожланиш хусусиятлари.

37. Саноат ишлаб чиқариши ва унинг ривожланиш босқичлари.

38. Минтақаларда саноат тармоғини ривожланиш хусусиятлари.

39. Саноат кооперацияси ва унинг ҳудудий ҳамда тармоқ таркиби.

40. Қишлоқ хўжалигининг миллий иқтисодийда тутган ўрни.

41. Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий ихтисослашуви.

42. Агросаноат мажмуаси.

43. Транспорт, ахборот коммуникация инфратузилмасининг минтақавий ривожланиш хусусиятлари.

44. Ўзбекистоннинг Республика, минтақа, ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасидаги ваколатларни тақсимлаш механизми.

45. Минтақавий иқтисодий сиёсат.

46. Минтақавий иқтисодий сиёсат бўйича хорижий тажрибалар.

47. Минтақалар молияси ва бюджетлараро муносабатлар.

48. Маҳаллий бюджет.

49. Минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тартибга солиш.

50. Минтақалар тараққиётини прогнозлаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиялари.

51. Минтақалар рақобат устунлиги ва уни таъминлаш йўналишлари.

52. Минтақалар рақобатбардошлигини баҳолаш усуллари.

53. Минтақаларнинг ташқи иқтисодий алоқалари.

54. Ҳудудлар тараққиётининг экологик жихатлари ва табиатдан фойдаланишнинг минтақавий муаммолари.

Мустақил ўзлаштириладиган мавзулар бўйича талабалар томонидан рефератлар тайёрлаш ва уни тақдимот қилиш тавсия этилади.

VI. Асосий ва қўшимча ўқув адабиётлар ҳамда ахборот манбаалари

Асосий адабиётлар

1. M.Armstrong, J.Taylor. Regional economics and policy. 3 edition. WilleyBlackwell publisher, 2010- 448 p

2. Ермошина, Г.П. Региональная экономика: Учебное пособие / Г.П. Ермошина; Под ред. В.Я. Поздняков. - М.: ИНФРА-М, 2013. - 576 с.

3. Ильина, И.Н. Региональная экономика и управление развитием территорий. Учебник для бакалавриата и магистратуры. И.Н. Ильина, К.С. Леонард, Д.Л. Лопатников и др. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 351 с.
4. Региональная экономика. 5-е изд., перераб. и доп. Учебник. Гриф МО РФ. Гриф УМЦ «Профессиональный учебник». (Серия «Золотой фонд российских учебников»). Под ред. Г.Б. Поляка. - М.: ЮНИТИ, 2013. - 463 с.
5. Рахимова М.Р., Ишмухамедов А.Э. Минтакавий иқтисодиёт. Лотин алифбосида дарслик. Т.ТДИУ, 2010. 335 бет.

Қўшимча адабиётлар

6. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016. -56 б.
7. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик- ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -104 б.
8. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -48 б.
9. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -488 б.
10. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Т.: Ўзбекистон, 2014.– 46 б.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
12. Статистический ежегодник регионов Узбекистана. 2017. – Т.: Госкомстат Узбекистана. 2018. - 130 стр.

Интернет сайтлари

13. [http:// www.gov.uz](http://www.gov.uz)
14. <http:// www.lex.uz>
15. [http://www.mineconomy.uz.](http://www.mineconomy.uz)
16. <http://www.mf.uz>
17. <http://www.stat.uz>
18. <http://www.soliq.uz>
19. <http://www.cbu.uz>
20. [http://www.wordbank.org.](http://www.wordbank.org)
21. <http://www.imf.org>

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

Mintaqaviy iqtisodiyot

fanining

ishchi o'quv dasturi

Bilim sohasi: 200000 - Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohasi: 230000 - Iqtisod
Ta'lim yo'nalishi: 5230100 - Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) (2-kurs)
5230200 – Menejment (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) (2-kurs)

Umumiy o'quv soati – 64 soat
Shu jumladan:
Ma'ruza – 16 (5 semestr)
Amaliyot mashg'ulot – 16 (5 semestr)
Mustaqil ta'lim soati – 32 (5 semestr)

Guliston-2020

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 20__ yil “__” __ dagi “__”- sonli buyrug'i bilan (buyruqning ____ - ilovasi) tasdiqlangan “Mintaqaviy iqtisodiyot” fani dasturi asosida tayyorlangan.

Fan dasturi Guliston davlat universiteti Kengashining 2020 yil “__” _____ dagi ____ - sonli bayoni bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi: A.X.Burxanov-“Iqtisodiyot”kafedrasi i.f.n. dotsent

Taqrizchi: A.A.Mamatov- i.f.d., professor

KIRISH

Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "...hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish lozim. Ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish, ma'muriy islohotlarni davom ettirish va davlat boshqaruvida zamonaviy menejment usullarini keng qo'llash zarur. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas'uliyatini qayta ko'rib chiqishimiz, ularning mustaqilligini yanada oshirishimiz lozim. "... aholining o'sib borayotgan to'lov qobiliyati bilan mamlakatimiz korxonalarida ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlari hajmi o'rtasida ichki bozorda mutanosiblikni ta'minlash, bunday mahsulotlar turini kengaytirish, bozorlarimizni ular bilan ishonchli tarzda to'ldirib borish alohida ahamiyat kasb etadi".

Ma'lumki, mamlakatimizda 2017-2021 yillarda O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirish, hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Ushbu fan bozor iqtisodiyotining amal qilish mexanizmini, turli mulkchilikka asoslangan korxonalarining xo'jalik yuritish faoliyatini, alohida shaxslarning iqtisodiy xarakatlari, cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishda firmalarning yo'nalishlarini talabalarga o'rgatishda qo'l keladi. Shuningdek, "Mintaqaviy iqtisodiyot" fani fundamental fanlardan biri bo'lib, boshqa iqtisodiy fanlarni chuqur o'rganishda asos bo'lib xizmat qiladi.

1.1. Fanni o'qitishning maqsadi va vazifalari

Fanning maqsadi-bozor iqtisodiyoti sharoitida talabalarga mintaqa va mahaliy xujalik iqtisodiyoti fanidan chuqur bilim berish mintaqa va mahaliy xujalik tushunchasi xudud resurslar tarkibi maxaliy soliq turlari mintaqa tarmoqlari tarkibi va soliq turlari mintaqaviy siyosatning ahamiyati va uni amalga oshirish yo'llarini tushuntirishdan iborat. Bu borada, bo'lajak mutaxassislar kasb-korining qanday bo'lishidan qa'tiy nazar, u o'z faoliyatining iqtisodiy natijalarini bilish, iqtisodiy hodisalar mohiyatini tushunib etishi, iqtisodiyotning sir-asrorlarini mohiyatini idrok etishi talab qilinadi. Mamlakatimiz mintaqalaridagi mavjud iqtisodiy sharoit va iqtisodiy resurslardan qaysi maqsadlarda va qanday foydalanishni, hamda qanday boshqarishni to'laroq ochib berish, uning ilmiy asoslangan mexanizmlarini talabalarga o'rgatishdir.

Fanning vazifalari-Biznes va boshqaruv ta'lim sohasining bakalavriyat yo'nalishi talabalariga "Mintaqaviy iqtisodiyot" fani bo'yicha bilimlarni berish, xududlarda bozor iqtisodiyoti sharoitida mahaliy xujalik iqtisodiyoti, mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirish mahaliy o'z-o'zini boshqarish, mintaqa ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, mehnat resurslari ijtimoiy soha tabiiy resurslardan foydalanish atrof muxitni muxoffaza qilish hamda maxaliy xujalik iqtisodiyotini o'ziga xos va mos jixatlarini yoritishdan iborat. Davlatning xududiy siyosatini uni faoliyat ko'rsatish tizimini iqtisodiy asosini ilmiy nazariy jixatdan asoslab berishdan iborat.

Fanning yakunida talabalar-Mintaqaviy iqtisodiyot fani bo'yicha talabalar bilimiga qo'yiladigan asosiy talab har bir mavzudagi muammolarni o'zlashtirish va ular bo'yicha mustaqil fikr yuritish darajasi bilan belgilanadi. Bu darslik va o'quv qo'llanmalar xarakteridagi adabiyotlarni o'zlashtirish bilan birga Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev asarlarini, Respublika Oliy Majlisi tomonidan iqtisodiyotga tegishli bo'lgan qabul qilingan qonunlarni va boshqa me'yoriy hujjatlarni o'rganishni ham taqozo etadi.

Fanni o'rganishda talabalar-Mintaqaviy iqtisodiyot fanini o'rganishda O'zbekiston milliy iqtisodiyoti, Milliy iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish, Agrosanoat majmui iqtisodiyoti, Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va boshqa iqtisodiy fanlardan olgan bilimlarga suyanadilar.

1.2. Fan bo'yicha talabalarining bilim , ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar

Fanni o'zlashtirgan talaba:

-Respublikamizda olib borilayotgan mintaqaviy siyosatning ahamiyati va uni amalga oshirish yo'llarini uning asosiy ob'ektini bilish; mintaqa tabiiy resurslarini uning ekologik muammolarini o'rganish kerak; mintaq va mahalliy xo'jalik tushunchasi mintaqaning unumdorligi tabiiy resurslar xajmi ulardan foydalanish yo'nalishlarini bilish; bozor iqtisodiyoti sharoitida mintaq boshqarish va rejalashtirish tizimini, mintaqalarni rivojlanishni hozirgi davirdagi holatini o'rganish; mintaqalarda mahalliy o'z-o'zini boshqarish ularning tarkibiy qismlari iqtisodiy va moliyaviy asoslarini bilish; xududiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va uning qonuniyatlarini o'rganish; mintaq mehnat resurslari mehnat bozori ishsizlik muammolari bandlikni xududiy asoslarini bilish; mintaq sanoat ishlab chiqarishi kommunikatsiya kompleksi mintaq transporti investitsiya jarayoni qishloq xujaligi ishlab chiqarishini chuqur o'zlashtirish; mintaq ijtimoiy soha tarmoqlarini rivojlantirishni moliya mablag'lari mahalliy byudjet mahalliy soliqlar va ularni yunalishlarini hamda xududlarda tabiiy resurslardan foydalanish xududlar aro ekologik muammolarni biladi;

-talaba iqtisodiy-statistik ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, jadvallar tuzish, ularni iqtisodiy usullarni qo'llab tahlil qilish; kurs ishi yozish jarayonida adabiyotlardan, kartografik materiallardan foydalanish; barcha nazariy va amaliy bilimlarni ish faoliyatida qo'llay olish; iqtisodiy uslublarini metodlarini amalda qo'llash; iqtisodiy samaradorlikni amalga oshirishni tashkil etish; iqtisodiy axborotni yig'ish va tahlil qilish; sodir bo'layotgan milliy iqtisodiy muammolar echimini; iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy muammolarni hal etish tashkiliy formalarini; ayrim hudud va korxonalar miqyosida iqtisodiy muammolarini echish tadbirlarini; iqtisodiyot sohasidagi qonunlar, qarorlar va boshqa me'yoriy hujjatlarni tahlil qila olishi; barcha olgan nazariy va amaliy bilimlarini ish faoliyatida qo'llay olish kabi ko'nikmalariga ega bo'ladi;

-talaba mamlakatimiz mintaqalaridagi iqtisodiy sharoitlarini o'ziga xos xususiyatlarini bilishi va baholay olishi; mamlakat iqtisodiyot tarmoqlari va hududiy tarkibini aniqlay olishi va tahlil qila olishi; O'zbekistonning yangi iqtisodiy sharoitida rivojlanishini iqtisodiy islohotlarga bog'liq ekanligi va foydalanishni samarali tashkil etishni; tovar pul munosabatlarini takomillashtirishni; bozor iqtisodiyotini mazmuni va o'tish davri xususiyatlarini ahamiyatiga baho berish; tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga e'tibor berish; agrar sohadagi islohotlarni muhimligini anglash; iqtisodiy o'sish holatiga baho berish; ishchi kuchi bandligini ahamiyatini anglash; moliya, pul, kredit, banklar va ularni iqtisodiyotdagi rolini baholash malakalariga ega bo'ladi.

1.3. Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Mintaqaviy iqtisodiyot fanini chuqur o'zlashtirish, nazariy va amaliy masalalar echimini to'liq nihoyasiga etkazish uchun qator fundamental fanlarga asoslanadi, chunonchi: iqtisodiyot nazariyasi, O'zbekiston milliy iqtisodiyoti, korxonalar iqtisodiyoti, makro va mikroiqtisodiyot fanlaridan etarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak.

Mintaqaviy iqtisodiyot fanida fanning predmetini yoritish fanning, o'rganishning ahamiyatini ochib berish, mintaq xususiyatlarini o'rganish, mintaq sharoitlarini shakllanishini tushuntirish va rivojlanish kontseptsiyasini ko'rsatish;

1.4. Fanni ishlab chiqarishdagi o'rni

Mintaqaviy iqtisodiyot fanidan talabalar mehnat resurslarining shakllanishi va ulardan foydalanish, hususan bozor iqtisodiyoti sharoitida mintaqadagi holatlar va taraqqiyoti, uning o'ziga xos xususiyatlarini bilishi, mintaqada fermer xo'jaliklari faoliyatini tashkil etishning mohiyati va asoslari, mehnat taqsimoti, ish o'rinlarini tashkil etish va rejalashtirish haqida tasavvurga ega bo'lishini ko'rsatish.

1.5. Fanni o'qitishda pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish

Talabalarining Mintaqaviy iqtisodiyot fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanning o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar, virtual stentlar, jadvallardan foydalaniladi.

Dasturda berilgan mavzular, ma’ruza, seminar shaklda olib boriladi. Shuningdek, fanning dolzarb masalalari, mustaqil ish sifatida talabalarga o’zlashtirish uchun beriladi. Fan zamonaviy pedagog texnologiyaning “Bumerang”, FSMU, klaster, insert, aqliy hujum va boshqa interfaol usullar va taqdimotlardan foydalaniladi.

Fandan o’tiladigan ma’ruza mashg’ulotlari mavzulari

	Fanning bo’limi va mavzusi, ma’ruza mazmuni	Jami soatlar
1	Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti, maqsadi va vazifalari	2
2	Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari va tamoyillari	2
3	O’zbekistonning ma’muriy-xududiy tuzilishi va ularning mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari. Mintaqalar tabiiy-resurs salohiyati va ularning xududiy taraqqiyotda tutgan o’rni	2
4	Mintaqalarda sanoat tarmog’ini rivojlanish xususiyatlari	2
5	Qishloq xo’jaligining xududiy ixtisoslashuvi	2
6	Transport, axborot kommunikatsiya infratuzilmasining mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari	2
7	O’zbekistonning respublika, mintaq va maxalliy boshqaruv organlari o’rtasidagi vakolatlarni taqsimlash mexanizmi	2
	Mintaqaviy iqtisodiy siyosat	2
	Jami	16

2. O’quv materiallari mazmuni

2.1. MA’RUZA MASHG’ULOTLARI MAZMUNI

1-mavzu. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti, maqsadi va vazifalari (2 soat)

Mintaqa tushunchasi, xudud, iqtisodiy xudud, iqtisodiy xudud rivojlanishi, mintaq, iqtisodiy rayon, iqtisodiy rayonning barqaror rivojlanishi atamalarining mohiyati. Mintaqalarning milliy iqtisodiyotni rivojlanishidagi roli, mintaq-mamlakat yagona halq xo’jaligi majmuasining xududiy kichik tizimi, xududning iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari, uzluksiz taraqqiyotni ta’minlab beruvchi ichki va tashqi omillar. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining fanlar tizimida tutgan o’rni. Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida, hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalar, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish masalalari. Mintaqaviy iqtisodiyotning tadqiqot usullari. Indkutsiya, deduktsiya, ilmiy abstraktsiya, tahlil va sintez, taqqoslash.

2-mavzu Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari va tamoyillari (2 soat).

Ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy shakllari. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, ishlab chiqarish kuchlarining ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi. Mehnat

taqsimoti, ixtisoslashuv. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish nazariyalari. I.Tyunenning “Qishloq xo’jalik standarti” nazariyasi, A.Veberning “Sanoat shtandortlari” nazariyasi, A.Lyosh va U.Ayzerdlarning “Joylashtirish” nazariyalari, F.Perruning “O’sish qutblari va rivojlanish markazi” nazariyasi, V.Kristallerning “Markaziy o’rin” nazariyasi. Ma’muriy-hududiy birlik, siyosiy-ma’muriy birlik. Iqtisodiy rayonlashtirish printsiplari, rayon hosil qiluvchi faktorlar. Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi va tarixiy, demografik, milliy, diniy, ekologik, tabiiy-resurs xususiyatlari.

3-mavzu. O’zbekistonning ma’muriy-xududiy tuzilishi va ularning mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari. Mintaqalar tabiiy-resurs salohiyati va ularning xududiy taraqqiyotda tutgan o’rni (2 soat)

Ma’muriy xududiy birliklarining shakllanish va rivojlanish xususiyatlari. Davlat tuzilishi va uning shakllari, oddiy hamda murakkab davlat. Ma’muriy xududiy bo’linish, tuman, viloyat, kanton. Davlat suvvereniteti, yagona oliy organlar tizimi va yagona qonunchilik tizimi. Markazlashgan va markazlashmagan unitar davlat. Murakkab davlat, federatsiya, konfederatsiya, xamdo’slik. O’zbekistonda ma’muriy xududiy birliklarni tashkil etilishi. O’rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish siyosati. Mam’muriy hududiy chegaralar dahlsizligi. Anklav hududlar. O’zbekistonning mustaqillik yillaridagi ma’muriy xududiy bo’linishi va uning huquqiy asoslari. O’zbekiston Respublikasi ma’muriy xududiy tuzilishini amalga oshirish tamoyillari.

Tabiiy resurs, tabiiy sharoit, tabiiy boylik, foydali qazilma tushinchalari. Tabiiy resurs va uning mohiyati. Tabiiy resurslar klassifikatsiyasi. O’zbekistonning mineral-xomashyo resurslari va ularning hududiy joylashuvi. Mamlaktning mineral-xomashyo resurslariga bo’lgan ehtiyoji. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish. Respublikaning tayyorlab qo’yilgan zahiralari va umumiy zahira zapasi. O’zbekistonda tasdiqlangan zahiralalar va istiqbolli konlar. Mineral-xomashyo resurslari ichki va tashqi bozorning iste’mol ob’ekti.

4-mavzu. Mintaqalarda sanoat tarmog’ini rivojlanish xususiyatlari (2 soat).

Sanoat ishlab chiqarishi va uning tarmoq tarkibi. Sanoatning shakllanish bosqichlari. Sanoat kooperatsiyasi. Sanoatning tarmoq va hududiy tarkibi. Sanoatning texnologik tarkibi. O’zbekiston sanoatining tarmoq tarkibi va industrial qiyofasi. Mamlakat sanoat ishlab chiqarishining YaIMdagi ulushi va undagi o’zgarishlar. YaIM tarkibidagi sanoatning ulushi bo’yicha mintaqalar tabaqalanishi. O’zbekiston sanoatining bazaviy tarmoqlari. Mintaqalarda sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish yo’nalishlari.

5-mavzu. Qishloq xo’jaligining xududiy ixtisoslashuvi (2 soat).

Qishloq xo’jaligi va uning tarmoq tarkibi. Tabiiy-iqlim sharoitining qishloq xo’jaligiga ta’siri. Mamlakat mintaqalari taraqqiyotida qishloq xo’jaligining tutgan o’rni. Qishloq xo’jaligi rivojlanishining hududiy xususiyatlari va ixtisoslashuvi. Qishloq xo’jaligi ishlab chiqarishining iste’mol bozoridagi o’rni. Agrosanoat majmuini rivojlanishida qishloq xo’jaligining ta’siri. Agrosanoat majmuasining tarkibiy tuzilmasi. O’zbekiston agrosanoat majmuasining rivojlanishidagi mintaqaviy xususiyatlari.

6-mavzu. Transport, axborot kommunikatsiya infratuzilmasining mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari (2 soat).

Axborot kommunikatsiyalari tushunchasi va uning mazmun mohiyati. infratuzilma va uning shakllari. yo’l-transport kommunikatsiyalari va uning tarkibiy tuzilmasi. O’zbekiston transport tizimi va uning rivojlanish xususiyatlari. transport kommunikatsiya tizimlarining rivojlanishida halqaro xamkorlik. Transport tizimining rivojlanishiga ta’sir ko’rsatadigan omillar. Logistika xizmatlarini takomillashtirish va halqaro integratsiya jarayonlarini jadallashtirish. Transport

sohasida yagona davlat siyosati. Transport turini rivojlantirishning mintaqaviy xususiyatlari. O'zbekistonning halqaro ekspeditorlar uyushmasi federatsiyasi, ESKATO, TRASEKA va boshqa bir qancha halqaro tashkilotlar a'zoliqi. Yuqori texnologik telekommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirishning strategik yo'nalishlari.

7-mavzu. O'zbekistonning respublika, mintaq va maxalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi vakolatlarni taqsimlash mexanizmi (2 soat).

“Davlat boshqaruv”, “Mintaqaviy boshqaruv” va “Mahalliy boshqaruv” tushunchalarining mazmun, mohiyati. O'zbekiston Respublikasi mintaq va mahalliy xokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni o'zaro manfaatli taqsimlash zaruriyati. Mahalliy tuzilmalar faoliyatidagi muammolar va ularning echimlari. O'zbekistonda Respublika mintaqaviy va mahalliy xokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarin taqsimlash tamoyillari. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish sohasida qonunchilik faoliyatini takomillashtirish strategiyasi. Mahalliy xokimiyat organlari tomonidan kontstitutsiyaviy vakolatlarini amalga oshirish shakllari. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017-2020 yillardagi Oliy Majlisga murojatnomalarida mavzuga oid takliflari.

8-mavzu. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat (2 soat).

Mintaqaviy siyosat va mintaqaviy iqtisodiy siyosat tushunchalarini mazmun mohiyati. Mintaqaviy iqtisodiy siyosatning maqsad va vazifalari. Mintaqaviy siyosatni amalga oshirish usullari va dastaklari. mintaqaviy siyosat yo'nalishlari. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat bo'yicha xorijiy tajribalar. ma'muriy-xududiy birliklar doirasida amalga oshirilayotgan mintaqaviy iqtisodiy siyosat. Mintaqaviy iqtisodiy siyosatda EIXning tutgan o'rne. Kichik sanoat zonalari va texnoparklar tashkil etishning me'yoriy-huquqiy asoslari.

2.2. Amaliy mashg'ulotlar mazmuni

Seminar mashg'ulotlarida talabalar Mintaqaviy iqtisodiyot fanidan ma'ruza darslarida olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, seminarlar mavzulari bo'yicha tayyorgarlik ko'rish jarayonida qo'shimcha adabiyotlar va statistik manbalarni tahlil etish orqali qo'shimcha bilim oladilar. Natijada ularning bilim doiralari ilmiy jihatdan asoslangan holda kengayadi.

Fandan o'tiladigan seminar mashg'ulotlari mavzulari

	Fanning bo'limi va mavzusi, amaliy mashg'ulot mazmuni	Jami soatlar
1	Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti, maqsadi va vazifalari	2
2	Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari va tamoyillari	2
3	O'zbekistonning ma'muriy-xududiy tuzilishi va ularning mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari. Mintaqalar tabiiy-resurs salohiyati va ularning xududiy taraqqiyotda tutgan o'rne	2
4	Mintaqalarda sanoat tarmog'ini rivojlanish xususiyatlari	2
5	Qishloq xo'jaligining xududiy ixtisoslashuvi	2
6	Transport, axborot kommunikatsiya infratuzilmasining mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari	2
7	O'zbekistonning respublika, mintaq va maxalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi	2

	vakolatlarni taqsimlash mexanizmi	
8	Mintaqaviy iqtisodiy siyosat	2
	Jami	16

3. Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalari bo'yicha fan boblari va mavzularni o'rganish;
- tarqatma materiallari bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari bo'yicha yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabalarning o'quv-ilmiiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari va mavzularini chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslublaridan foydalanidigan o'quv mashg'ulotlari.

Mustaqil ish uchun quyidagi topshiriqlarni bajarish tavsiya etiladi:

1-mavzu. Mintaqalar aholisi va mehnat resurslari

Aholining hududiy joylashuvi, aholining tabiiy va mexanik xarakati. Hududlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari, aholi manzilgohlarini rejalashtirish. Tug'ilish, o'lim, nikohlanish va ajralishlarning aholi soniga ta'siri. Tabiiy ko'payish koeffitsenti, O'zbekiston Respublikasida aholi dinamikasidagi o'zgarishlar. Aholining zichligi va undagi o'zgarishlarning mintaqaviy xususiyatlari. Mehnat resursi, ishchi kuchi tushunchalarining iqtisodiy mohiyati. Mehnat resurslari tarkibi va uning shakllanish xususiyatlari. Mehnat resurslaridan foydalanish va unga ta'sir etadigan omillar. Mehnat resurslari balansi. Mehnat bozori va uning tarkibiy tuzilmasi, mehnat bozori kon'yukturasi. Mehnat bozori shakllanishi va rivojlanishining hududiy jihatlari. Mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish hamda ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisoblash amaliyoti.

2-mavzu. Mintaqalar moliyasi va byudjetlararo munosabatlar

Mintaqaviy moliya davlat moliya tizimining tarkibiy qismi. Mahalliy byudjetning funktsiyalari. Mahalliy byudjet va nobyudjet fondlar. Hududiy moliya ijtimoiy-madaniy va kommknal-maishiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq tadbirlarni moliyalashtirish manbai. Hududiy moliyaviy vositalarning shakllanish manbaalari, mahalliy byudjet, munitsipial mulk hisoblanuvchi korxonalarining moliyaviy resurslari, korxonalar va tashkilotlarning ijtimoiy-madaniy va uy-joy-kommunal ob'ektlarini moliyalashtirish uchun yo'naltirilgan mablag'lari. Byudjet subventsiyasi, byudjet dotatsiyasi, byudjet ssudasi. Mahalliy byudjet, uning tushumlari va xarajatlari

3-mavzu. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish .

Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tartibga solishning maqsadi va vazifalari. Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti davlatning mintaqaviy siyosati va hududiy boshqaruv organlari faoliyati orqali tartibga solinadi. Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalarining "pionerlari", "faol qayta quruvchilari", "adaptorlari". Hududlar rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari, hududdagi bandlikning bir-birligining mehnat unumdorligi, mehnatning fond qaytimi va ta'minlanganligi; asosiy fondlar rentabelligi, solishtirma investitsiyalar, o'rtacha ish haqi; hudud aholi sonidagi bandlik hissasi, YaHMdagi soliq va soliqsiz ustamalar hissasi, mahalliy byudjet daromadlarining respublika byudjetidan ajratmalari hissasi, bir yashovchi hisobidan mahalliy byudjetning o'z daromadlari. Mintaqalarni boshqarishning nazariy va uslubiy asoslari. O'zbekistonda mintaqalar rivojlanishini tartibga solish amaliyot

4-mavzu. Mintaqalar taraqqiyotini prognozlash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyalari

Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish prognozining tarkibi. Xususiy prognozlar, mintaqadagi demografik vaziyat, tabiiy muhitning holati, jumladan, tabiiy qazilmalar, er, suv va o'rmon resurslari zahiralari, ilmiy-texnik yutuqlarning kelajakdagi holati va ularni ishlab chiqarishga joriy etish imkoniyati, asosiy ishlab chiqarish omillari, aholining tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabining miqdori va dinamikasi, aholining tovar va xizmatlarning alohida turlariga bo'lgan to'lovga qobil talabi, xalq xo'jaligi aloxida tarmoqlarini, hududlar va boshqa ijtimoiy foydali faoliyat sohaslarining rivojlanish surhatlari. Kompleks iqtisodiy prognoz. Mintaqaviy rivojlanishni strategik rejalashtirish. Xududiy rivojlanish strategiyalari

5-mavzu. Mintaqalar raqobatbardoshligi va raqobat ustunligi

Raqobat, raqobatbardoshlik va raqobat muhiti tushunchalari hamda ularning iqtisodiy mohiyati. Mintaqalar raqobatbardoshligini baholash usullari. Raqobatdoshlikning iqtisodiy diagnostika natijalari. Mintaqa darajasida raqobatdoshlikni oshirish jarayonini boshqarish tizimi. Mintaqalarning 2030 yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish kontseptsiyasi. Mintaqalar raqobat ustunligi va uni aniqlash yo'llari. Mintaqalar raqobat ustunligining hudud ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida tutgan o'rni. Hudud raqobat ustunligini belgilovchi omillar.

6-mavzu. Mintaqalarni tashqi iqtisodiy aloqalari va eksportini ko'paytirish yo'llari

Tashqi iqtisodiy aloqalarning mazmun, mohiyati va uning rivojlanish xususiyatlari. Tashqi iqtisodiy aloqalarning o'zaro teng hamkorlik va halqaro hurmat tamoyillari. O'zbekistonning tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalardagi asosiy tamoyillari. Davlat milliy manfaatlarining ustunligi, boshqa davlatlarning ichki ishlarga aralashmaslik, halqaro huquq normalarining davlat ichki normalaridan ustuvorligi. Mintaqalarda qo'shma korxonalarini rivojlanishi⁷. Tayyor mahsulot eksportini ko'paytirish yo'llari.

7-mavzu. Xududlar taraqqiyotining ekologik jihatlarini va tabiatdan foydalanishning mintaqaviy muammolari

Ekologiya, tabiat, tabiiy resurs, tabiiy sharoit, tabiiy boylik tushunchalarining iqtisodiy mohiyati. Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlar. Tabiatdan foydalanishning me'yoriy-huquqiy asoslari. Atrof-muhitni muhofaza qilishning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarini. Atmosferani muhofaza qilish, er va suv resurslaridan oqilona foydalanish. Mintaqalarda atrof muhitni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha hamkorlik. Sanoat markazlaridagi atmosfera ifloslanish indeksi va uning dinamikasi. O'zbekiston va uning hududlarida biologik xilma-xillikni saqlab qolish yo'llari. Stantsionar manbalardan chiqadigan chiqindilar. Atmosfera havosining ifloslanishiga haraktlanuvchi manbalarning ta'siri.

Referat va taqdimotlar tayyorlash uchun tavsiya etilgan mavzular

1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish nazariyalari.
2. Ishlab chiqaruvchi kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish qonuniyatlari.
3. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajribalar.
4. O'zbekiston va uning mintaqalarini mineral xom-ashyo va tabiiy resurslari.
5. Klasterlashtirishni rivojlantirish omillari.
6. Klasterlashtirishda xorij tajribalari.
7. Fermerchilikni rivojlantirish shart-sharoitlari va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi.
8. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning zaruriyati.
9. Mintaqalarning tashqi iqtisodiy aloqalari.
10. Mintaqalarda ishsizlik.

11. Mintaqlarda mehnat resurslari.
12. Mintaqalar rivojlanishida kichik sanoat zonalari va ularning ahamiyatli jihatlari.
13. Mintaqada erkin iqtisodiy zonalar sanoat ishlab chiqarishning asosi sifatida.
14. To'qimachilik sanoati mintaqa rivojlanishidagi o'ziga xos jihatlari.
15. Energetika tarmog'ining mintaqa iqtisodiyotidagi o'rni va sohadagi islohotlar.

4. Tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

	Muallif, adabiyot nomi, turi, nashriyot, yili, xajmi
	Burxanov A.X. Mintaqaviy iqtisodiyot. O'quv qo'llanma. "Ziyo" nashriyoti. 615-bet. Guliston-2020.
	Regionalnaya ekonomika G' Pod red. G. Polyaka. – M.: Yuniti-Dana, 2013. – 464 s.
	Fetisov G.G. Regionalnaya ekonomika i upravlenie: uchebnik. – M.: INFRA-M, 2012. — 416 s.
	Samaruxa V.I. Regionalnaya ekonomika: uchebnoe posobiya. – Irkutsk Izdatelstvo BGU 2018.
	Uglinskaya V.V. Regionalnaya ekonomika Uchebno-metodicheskoe posobie dlya studentov napravleniya podgotovki «Menedjment» G' Rubtsovskiy industrialno'y institut. – Rubtsovsk, 2014. – 82 s.
	Krutikov V.K., Arakelyan S.A., Dorojkina T.V., Kostina O.I., Fedorova O.V. K84 Regionalnaya ekonomika. Uchebno-metodicheskoe posobie. Kaluga: Izd-vo «Eydos», 2015. – 202s.
	A.Soliev. O'zbekiston geografiyasi (O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi). T.: "Universitet", 2014. B.26.
	Lola A.M. Osnovo' gradovedeniya i teorii goroda. M.: Izd- vo:«KomKniga», 2005. Str.202.
	Lappo G., Polyana P., Selivanova T. Administrativno territorialno'e preobrazovaniya i razvitie aglomeratsiy. M.: Izdvo:«KomKniga», 2011. Str.123.

Qo'shimcha adabiyotlar:

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi
1.	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-Farmoni. "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi".
2.	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2020 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent 2020 yil 24 yanvar.
3.	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent 2018 yil 28 dekabr.
4.	Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan barga quramiz. Toshkent, O'zbekiston nashriyoti. 2017
5.	Mirziyoev Sh.M. Erkin va faravon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, O'zbekiston nashriyoti, 2016.

6.	Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq faravonligini garovi. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2016.
7.	Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil , qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2016.
9.	www.grandars.ru Osobennosti regionalnoy politiki.
10.	www.biznes-daily.uz Regionalnaya ekonomicheskaya politika Uzbekistana v godo' nezavisimosti.
11.	www.gazeta.uz Sem farmatsevticheskix SEZ sozdayutsya v Uzbekistane.
12.	Doklad po tselyam razvitiya to'syacheletiya Uzbekistana 2015 god.
13.	www.cer.uz Upor na malo'e goroda.
14.	www.un.org Mejdunarodnaya migratsiya i denejno'e perevodo'.
15.	www.lex.uz- O'zbekiston Respublikasi qonun xujjatlari to'plami
16.	www.stat.uz.-O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasining rasmiy sayti
17.	www.uzreport.com – biznes axborotlari portali.
18.	www.eurasianews.com – EvroOsiyo tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti.
19.	www.vip.lenta.ru – Internet nashriyoti.
20.	www.InternetNews.com– yangiliklar serveri.
21.	www.uzexport.com – Uzbekiston Respublikasining mamlakat eksport saloxiyati xakida axborot beruvchi rasmiy sayti.
22.	www.ceep.uz – Uzbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi xuzuridagi Samarali iqtisodiy siyosat markazi rasmiy sayti.

Mintaqaviy iqtisodiyot fanidan Elektron resurslar

1. **S. Fedolyak Regionalnaya ekonomika (vvedenie v regionalnuyu ekonomiku) uchebnoe posobie**
[https://www.sgu.ru/sites/default/files/documents/2018/vvedenie v regionalnuyu ekonomiku.pdf](https://www.sgu.ru/sites/default/files/documents/2018/vvedenie_v_regionalnuyu_ekonomiku.pdf)
2. A.V.Andreev, L.M.Borisov, E.V.Puluchevskaya Regionalnaya ekonomika uchebnik
<https://books.google.co.uz/books?idq>
3. **Regionalnaya ekonomika: uchebnik** dlya akademicheskogo bakalavriata/otv. red. E. L. Plisetskiy, V. G. Glushkova. — M.: Izdatelstvo Yurayt, 2016. 2.
Rimma Pogrebnyak, Svetlana Makar, Yuriy Simagin - 2019 - Study Aids
<https://books.google.co.uz/books?idq/ZN9DwAAQBAJ&pgqPA416&lpgq>
4. Krutikov V.K., Arakelyan S.A., Dorojkina T.V., Kostina O.I., Fedorova O.V. K84 Regionalnaya ekonomika. Uchebno-metodicheskoe posobie. Kaluga: Izd-vo «Eydos», 2015. – 202s. <http://vkrutikov.ru/files/docs/38/posobie-regionalnaya-ekonomika-2015.pdf>
5. Regionalnaya ekonomika: uchebnoe posobie dlya studentov spetsialnosti 080103.65 «Natsionalnaya ekonomika» / Avt.-sost. S.A. Jdanov, I.N. Kozelskaya, E.V. Kozlova i dr. / Saratovskiy gosudarstvenno'y sotsialnoekonomicheskij universitet. – Saratov, 2010. – 211
http://www.seun.ru/content/info/learndepart/faculty/fem/2/7/knigi/Uchebnoe%20posobie_Regionalnaya%20ekonomika_2011.pdf
6. Mintaqaviy iqtisodiyot O'quv qo'llanma Toshkent “Universitet” 2003
[file:///C:/Users/User/Downloads/mintaqaviy_iqtisodiyot%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/mintaqaviy_iqtisodiyot%20(3).pdf)
7. O'zbekiston Respublikasini 2035 yilgacha rivojlanish kontseptsiyasi
<https://uzbekistan2035.uzf>

5. Reyting nazoratlari grafigi

Fan bir o'quv yilida va bir semestrda o'qitiladi. Elektron ta'lim tizimi talablaridan kelib chiqqan holda bitta blok-moduldan iborat va quyidagi baholash nazoratlari grafigi belgilandi:

№	Reyting nazorat /shakli, maksimal ballari	1-ON	2-ON	YaN
	Maksimal baho	5	5	5
	Shakli: (og'zaki, test, yozma)	Yozma (2 tadan yozma savol, 10 ta test savollari beriladi. Har bir yozma savol va 10 ta test savoli 5 bahodan baholanadi)	Yozma (2 tadan yozma savol, 10 ta test savollari beriladi. Har bir yozma savol va 10 ta test savoli 5 bahodan baholanadi)	Yozma (3 savol, har bittasi 5 bahodan baholanadi)
	Muddati (haftalard a)	8	16	20

Baholash mezonlari:

1. Uyga vazifalar amaliy mashg'ulotda talaba tomonidan konspekt, og'zaki, test echish, keys stadi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali (nilufar guli, baliq skleti, venn diagrammasi, T-diagrammasi va hakazolar) mustaqil bajargan ishlari olingan baholar oraliq nazoratda inobatga olinadi.

2. Oraliq nazorat Yozma (2 tadan yozma savol, 10 ta test savollari beriladi. Har bir yozma savol va 10 ta test savoli 5 bahodan baholanadi) shaklda o'tkaziladi. Semestr davomida 2 marta oraliq nazoratlari o'tkaziladi va barcha savollarga to'g'ri javob yozilsa 5 baho bilan baholanadi.

3. Yakuniy nazorat variantlari ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar mavzularini qamrab olgan holda shakllantiriladi. 3 ta savoldan iborat variantlar asosida yozma ish o'tkazilib, har bir savol maksimal 5 baho bilan baholanadi va umumiy bahosi 3 ta savol bo'yicha o'rtacha chiqqan baho bilan baholanadi.

Talabalarni o'zlashtirishini baholash:

5 baho "a'lo"

- fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtira olish;
- fanga oid asosiy ko'rsatgichlarni bilish va baholash;
- berilgan savolarga batavsil javob berish va mazmunini to'la yoritish;
- fikrni ilmiy-nazariy adabiyotlar yordamida asoslash;
- barcha amaliy ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish;
- nazariy bilimlarni turli vaziyatda qo'llay olish;
- tizimli yondoshish, uzviylikka amal qilish.

4 baho "yaxshi"

- fanga oid asosiy ko'rsatgichlarni bilish va baholash;
- fanga oid asosiy ko'rsatgichlarni bilish va baholash;
- tizimli yondoshish, uzviylikka amal qilish;
- asosiy amaliy ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish;
- nazariy bilimlarni turli vaziyatda u yoki bu qo'llay olish darajada.

3 baho "qoniqarli".

- fanga oid asosiy ko'rsatgichlarni bilish va baholash;
- fanga tizimli yondosha olmaslik;
- ayrim amaliy ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish;

- nazariy bilimlarni turli vaziyatda u yoki bu qo'llay olish darajada.

2 baho “qoniqarsiz”.

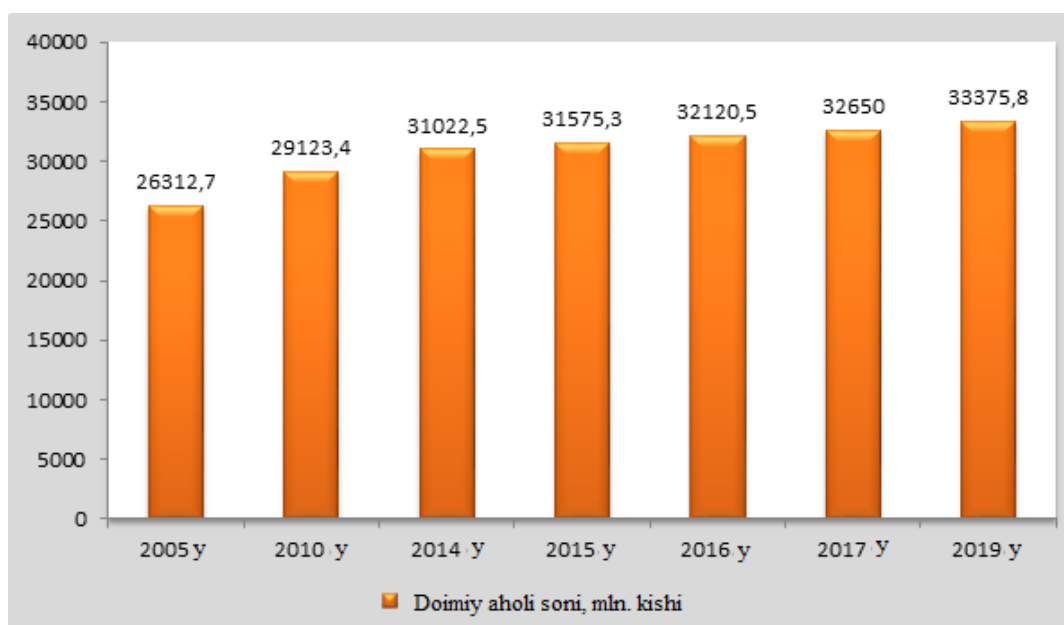
- O'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil fikr yurita olmaslik;
- fanda tizimli yondosha olmaslik;
- asosiy amaliy ko'nikma va malakalarni o'zlashtira olmaslik.

TARQATMA MATERIALLAR

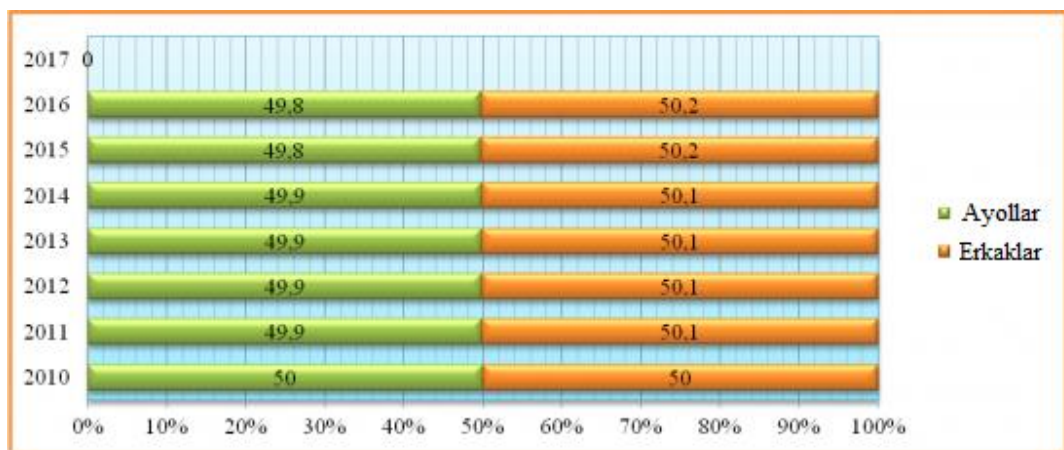
Aholining zichligi (yilda, 1 kv.km.ga to'g'ri keladigan aholi soni, kishi)

Hududlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2018 yildagi aholi zichligi eng yuqori va past hududlar
O'zbekiston Respublikasi	64,9	65,8	66,8	67,9	69,1	70,3	71,5	74,1
Qoraqalpog'iston Respublikasi	10,1	10,2	10,3	10,4	10,6	10,8	10,9	11,2
Andijon	621,5	631,2	641,0	652,4	664,5	676,9	689,0	713,2
Buxoro	41,8	42,3	42,9	43,6	44,3	45,0	45,7	
Jizzax	55,0	55,9	56,8	57,8	58,9	60,2	61,3	
Qashqadaryo	95,3	97,2	99,1	101,3	103,6	105,9	108,1	
Navoiy	7,9	7,9	8,0	8,1	8,2	8,4	8,5	8,8
Namangan	319,8	325,3	330,5	336,6	343,3	349,9	356,5	370
Samarqand	195,0	198,3	201,6	205,5	209,6	213,7	217,8	
Surxondaryo	108,2	110,4	112,5	114,8	117,3	120,0	22,5	
Sirdaryo	169,9	172,8	175,4	178,5	181,6	184,7	87,6	
Toshkent	173,4	175,1	176,8	178,7	180,9	183,2	85,5	
Farg'ona	477,7	485,3	492,6	501,0	509,6	518,5	27,3	544,8
Xorazm	264,6	269,3	273,4	278,4	283,6	288,7	93,7	
Toshkent sh.	6875,7	6914,1	7008,8	7044,6	7099,6	7165,2	257,9	

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

³⁸ Stat.uz. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

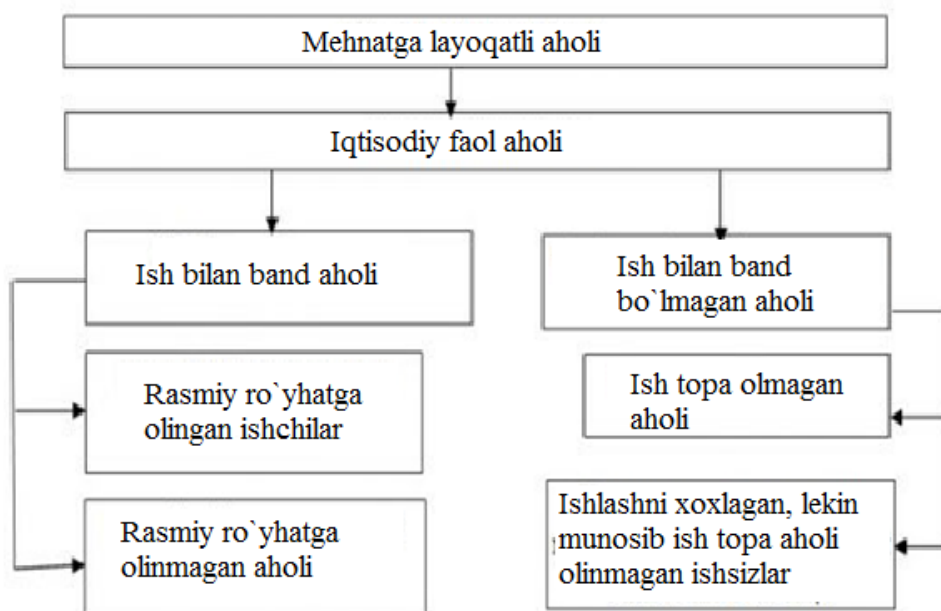
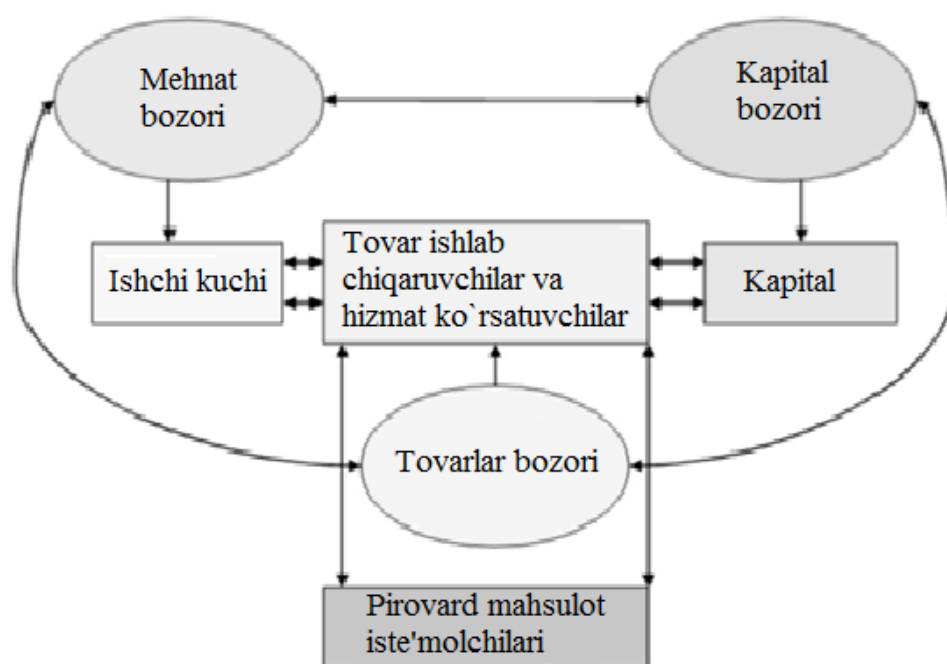

Hududlar bo'yicha aholi soni (ming kishi)

Hududlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2019 yil 1 yanvar holatiga	2019 yilda 2010 yilga nisbatan o'sishi (foizda)
O'zbekiston Respublikasi	29123,4	29555,4	29993,5	30492,8	31022,5	31575,3	32120,5	33254,1	114,2
Qoraqalpoqiston Respublikasi	1680,9	1692,8	1711,8	1736,5	1763,1	1791,1	1817,5	1869,7	111,2
Andijon	2672,3	2714,2	2756,4	2805,5	2857,3	2910,5	2962,3	3066,7	114,7
Buxoro	1683,8	1707,4	1729,7	1756,4	1785,4	1815,2	1843,5	1899,5	112,8
Jizzax	1166,7	1186,6	1205,0	1226,8	1250,1	1276,1	1301,0	1352,1	115,9
Qashqadaryo	2722,9	2777,8	2831,3	2895,3	2958,9	3025,6	3088,8	3213,3	118,0
Navoiy	873,0	881,2	888,4	901,1	913,2	927,9	942,8	974,3	111,6
Namangan	2379,5	2420,6	2458,7	2504,1	2554,2	2603,4	2652,4	2752,7	115,7
Samarqand	3270,8	3326,2	3380,9	3445,6	3514,8	3583,9	3651,7	3798,7	116,1
Surxondaryo	2175,1	2218,9	2260,6	2308,3	2358,3	2411,5	2462,3	2569,3	118,1
Sirdaryo	727,2	739,5	750,6	763,8	777,1	790,6	803,1	829,7	114,1
Toshkent	2644,4	2671,0	2695,7	2725,9	2758,3	2794,1	2829,3	2898,7	109,6
Farg'ona	3229,2	3280,8	3329,7	3386,5	3444,9	3505,3	3564,8	3683,1	114,0
Xorazm	1601,1	1629,1	1653,8	1684,1	1715,6	1746,9	1776,7	1835,5	114,6
Toshkent sh.	2296,5	2309,3	2340,9	2352,9	2371,3	2393,2	2424,1	2510,8	109,3

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari³⁹.

³⁹ Stat.uz. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

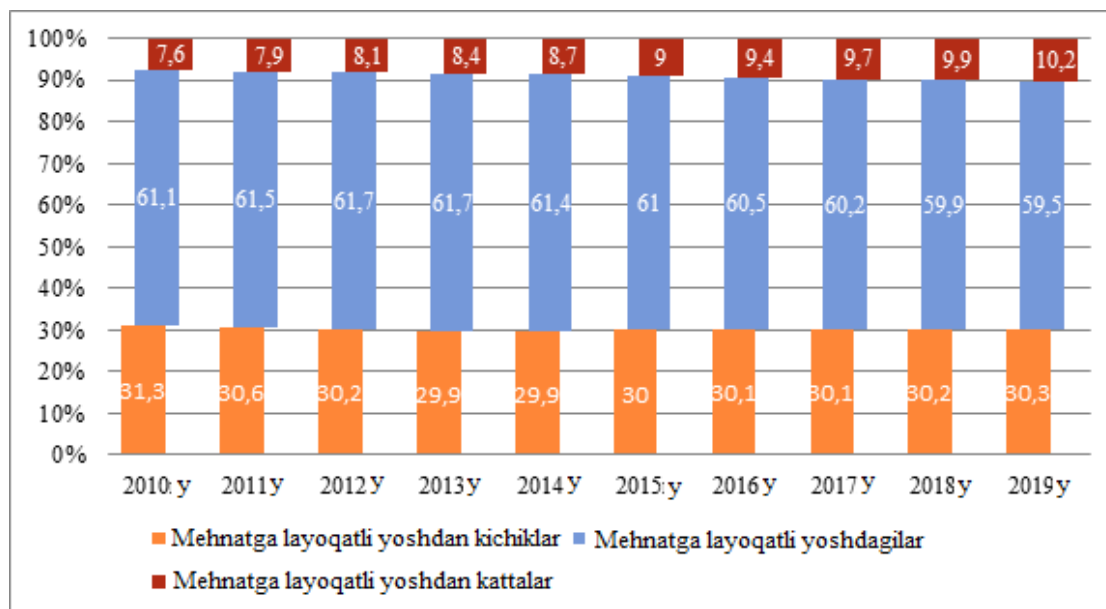

Ish kuchi mobilligining turlari.

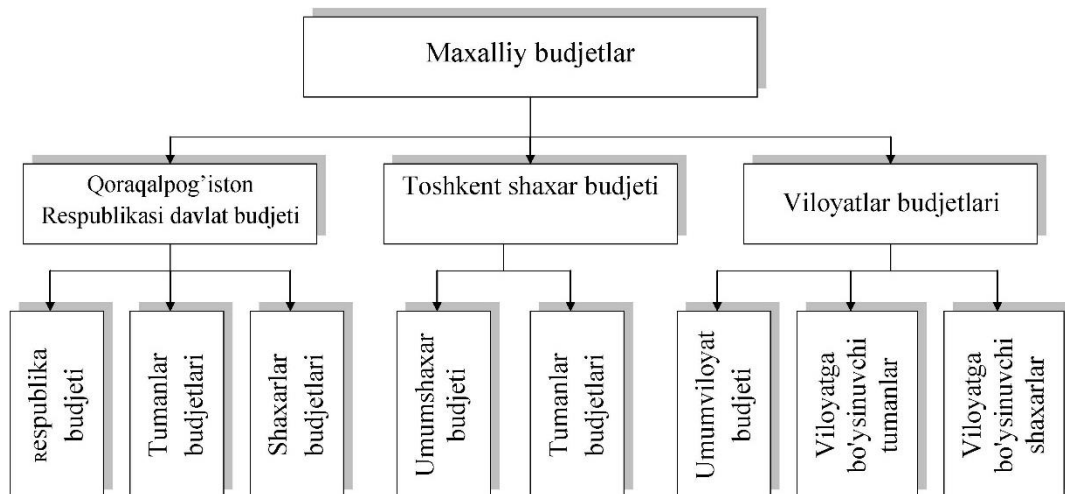
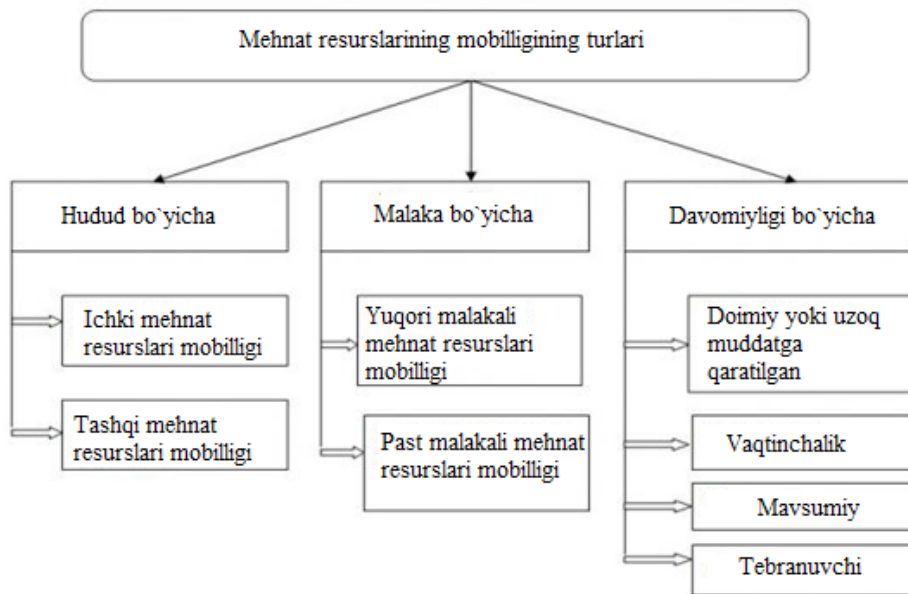

AQShda eng nufuzli va eng ko'p haq to'lanadigan kasblarning qiyosiy tahlili⁴⁰

Eng nufuzli kasblar	
1. O't o'chiruvchilar (57 foiz)	7. Fermerlar (41 foiz)
2. Olimlar (56 foiz)	8. Ruhoniylar (40 foiz)
3. Shifokorlar (53 foiz)	9. Injenerlar (40 foiz)
4. Tibbiyot hamshiralari va o'qituvchilar (52 foiz)	10. Kongressmenlar (28 foiz)
5. Harbiylar va politsiyachilar (46 foiz)	11. Jurnalistlar (18 foiz)
6. Bankirlar (47 foiz)	12. Aktyorlar (15 foiz) Kamroq obro'ga ega kasblarga rielterlik, birja brokerligi va boshqalar kiradi (6 foiz)
Eng ko'p haq to'lanadigan kasblar	
1. Vrach-anesteziologlar (yiliga 193 ming dollar)	5. Bola tug'ilishi bilan bog'liq vrachlar (yiliga 195,3 ming dollar)
2. Xirurglar (yiliga 191,4 ming dollar)	6. Top-menejer (yiliga 151,4 ming dollar)
3. Ortodontologlar (yiliga 185,3 ming dollar)	7. Pilot (yiliga 148,6 ming dollar)
4. Stomatologlar (yiliga 189,3 ming dollar)	Yigirmatalik sanoatdagi injener-menejerlar va advokatlar bilan tugaydi. 25-o'rinda yiliga 106,2 ming dollar haq oluvchi moliyaviy menejerlar turadi

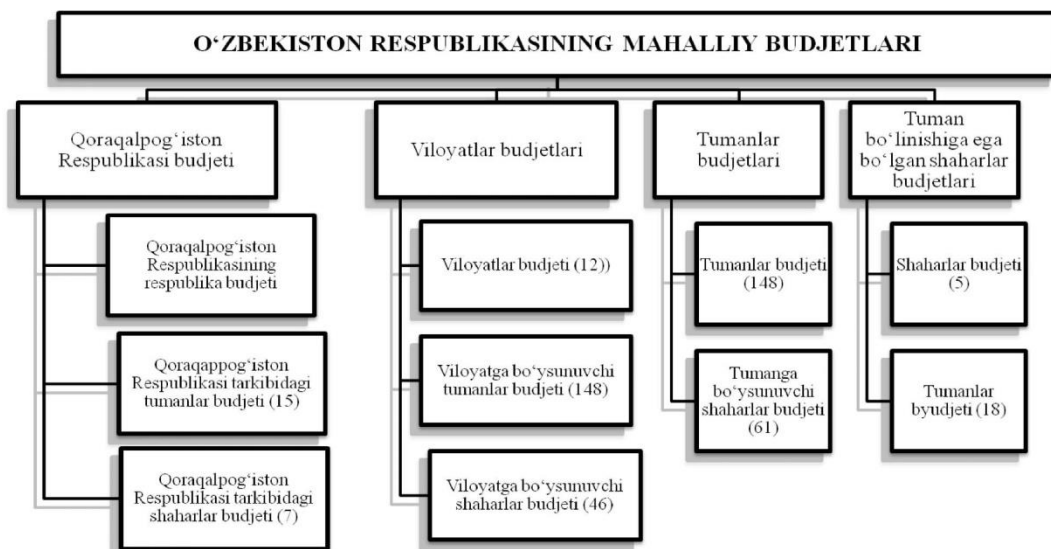

⁴⁰ Head Hunter ma'lumotlari asosida N.Zokirova tomonidan tuzilgan. Milliy iqtisodiyotda mehnat resurslari mobilligi. biznes-daily.uz . 30.11.2018 | Nomer: №11(131)-2018

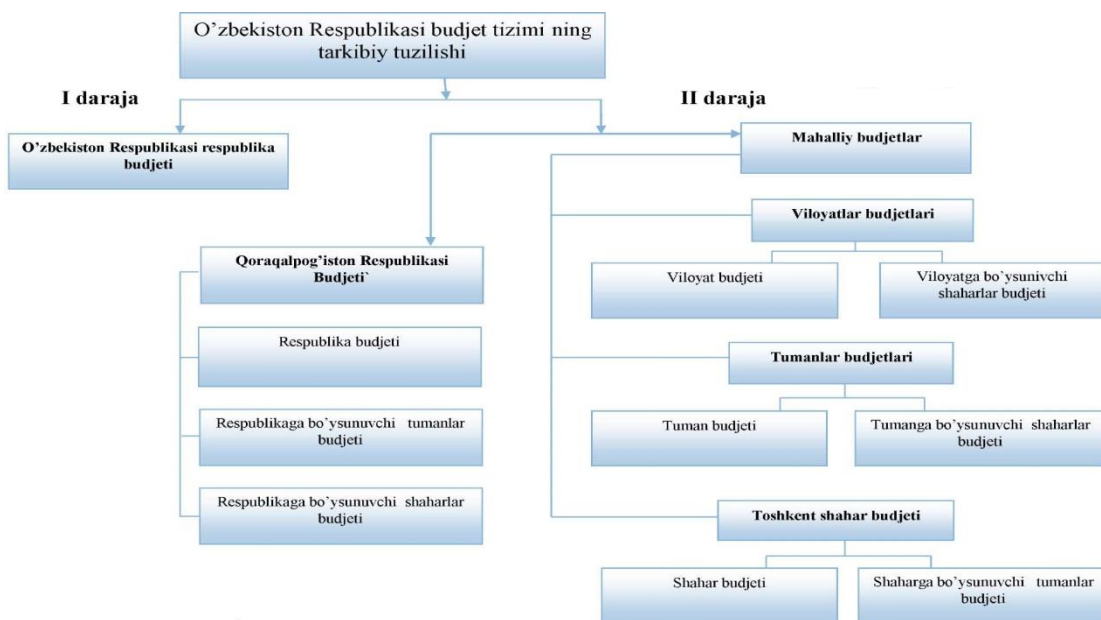

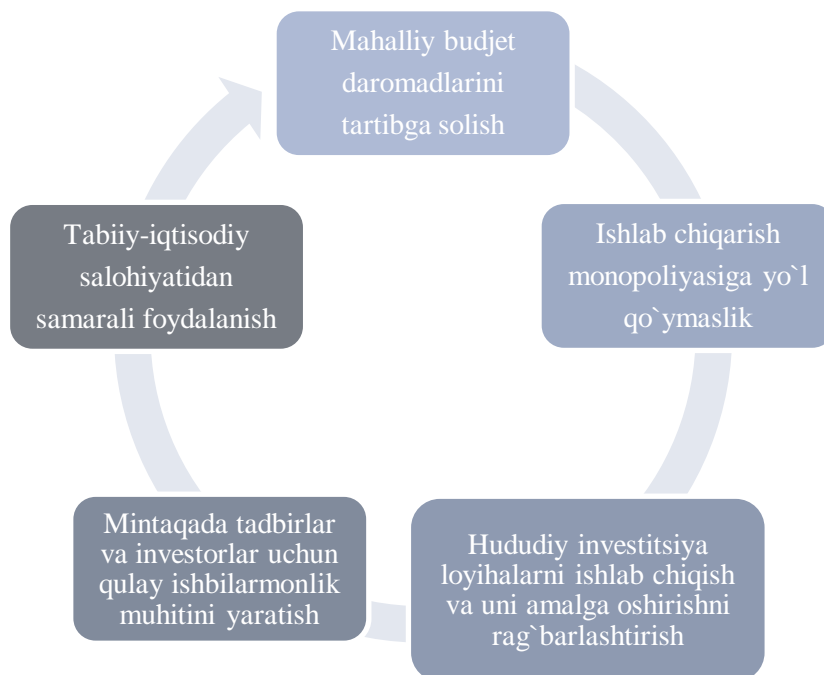
O'zbekiston Respublikasi mahalliy budjetlarning tuzilishi⁴¹

⁴¹ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari

O‘zbekiston Respublikasining mahalliy budjetlari

Mamlakat mintaqalar rivojlanishini tartibga solishda asosiy masalalari

Mikrodarajada	-tovarlar raqobatbardoshligi -korxonalar raqobatbardoshligi
Mezodarajada	-tarmoq raqobatbardoshligi -mintaqa raqobatbardoshligi
Makrodarajada	mamlakat milliy iqtisodiyotining raqobatbardoshligi

Raqobatbardoshlik ko'rinishlari⁴²

⁴² U.D. Zaynutdinova, M.E.Hamidov Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning nazariy asoslari va uni takomillashtirish yo'nalishlari. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali. № 1, fevral, 2019 yil

Bazaviy talablar			
1.	Davlat va jamoat muassasalari		Resurslarga yo`naltirilgan iqtisodiyot
2.	Infratuzilma		
3.	Makroiqtimodiy barqarorlik		
4.	Sog`liqni saqlash va boshlang`ich ta`lim		
Samaradorlik ko`rsatkichlari			Samaradorlikka yo`naltirilgan iqtisodiyot
5.	Oliy ta`lim va kasbiy tayyorgarlik		
6.	Tovar va xizmatlar bozorining samaradorligi		
7.	Mehnat bozori samaradorligi		
8.	Moliya bozorining rivojlanganligi		
9.	Yuqori texnologiyalar bilan qurollanganlik		
10.	Bozor hajmi va miqyosi		Innovatsiyalarga yo`naltirilgan iqtisodiyot
Innovatsion salohiyat va rivojlanish omillari			
11.	Biznsning rivojlanish darajasi		
12.	Innovatsion salohiyat		

Raqobatdoshlik ko`rsatkichlarining guruhlanishi⁴³

Rivojlanishning har bir bosqichida asosiy uch guruh ko`rsatkichlarining ulushi, foiz hisobida⁴⁴

Subindekslar	Resurslarga yo`naltirilgan bosqich	Samaradorlikka yo`naltirilgan bosqich	Innovatsiyalarga yo`naltirilgan bosqich
Bazaviy talablar	60	40	20
Samaradorlik ko`rsatkichlari	35	50	50
Innovatsion salohiyat va rivojlanish omillari	5	10	30

⁴³ The Global Competitiveness Report 2009-2010 World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009. p. 8.

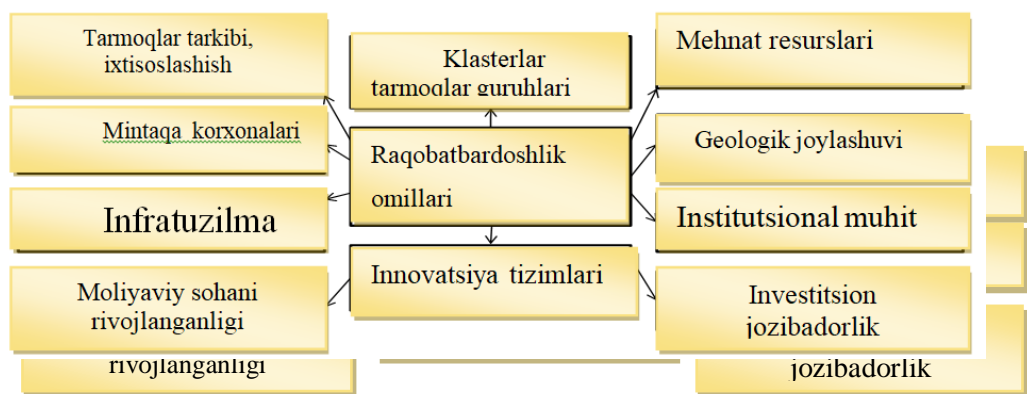
⁴⁴ The Global Competitiveness Report 2009-2010 World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009. p. 8.

2009-2017 yillar uchun global raqobatdoshlik indeksi bo'yicha birinchi va oxirgi o'nlikka kiruvchi mamlakatlar

Mamlakatlar	2009-2010 yillar		2013-2014 yillar		2016-2017 yillar	
	O'рни	Ball	O'рни	Ball	O'рни	Ball
Shvetsariya	1	5,60	1	5,67	1	5,9
Singapur	3	5,55	2	5,61	3	5,7
Finlandiya	6	5,43	3	5,54	10	5,5
Germaniya	7	5,37	4	5,51	5	5,7
AQSH	2	5,59	5	5,48	2	5,9
Shvetsiya	4	5,51	6	5,48	7	5,5
Niderlandiya	10	5,32	8	5,42	4	5,7
Yaponiya	8	5,37	9	5,40	9	5,5
Kanada	9	5,33	14	5,20	14	5,3
Daniya	5	5,46	15	5,18	12	5,4

O'zbekistonda raqobat afzalligiga ega bo'lgan sanoat tarmoqlari

Guruhlar	Iqtisodiyot sektorlari	Iqtisodiyot tarmoqlari	Raqobat afzalliklari
Kuchli raqobat mavqeiga ega bo'lgan tarmoqlar	Homashyo va qazib chiqarish	Rangli metallurgiya, paxtani qayta ishlash, neft-gaz, og'ir sanoat	Yuqori raqobatbardoshlik afzalliklariga ega
Nisbiy raqobatbardoshlik mavqeiga ega bo'lgan tarmoqlar	Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish	Mashinasozlik, avtomobilsozlik, yengil, kimyo, oziq-ovqat	Nisbiy past raqobatbardoshlik afzalliklariga ega
Potensial raqobatbardoshlik mavqeiga ega tarmoqlar	Yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish	Mikroelektronika axborot kompleksi, farmasevtika, mikrobiologiya	Potensial rivojlangan raqobatbardoshlik afzalliklariga ega

Mintaqa raqobatbardoshlik omillari

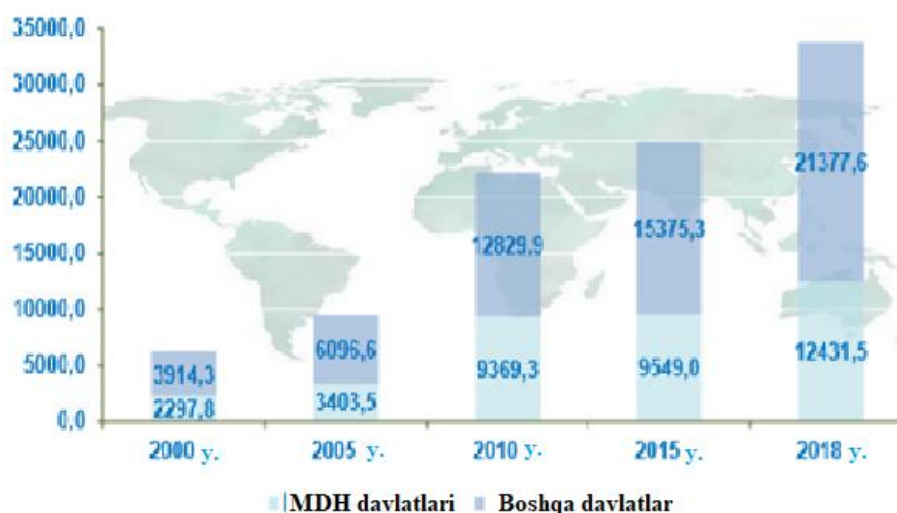
12.2-rasm. Mintaqada raqobat ustunligidan olinadigan samara

O‘zbekistonda xorijiy kapital ishtirokida tashkil etilgan korxonalar soni.

Respublikaning tashqi savdo aylanmasi (2018 yilning yanvar–dekabrda)

	Mln. AQSH dollari	2017-yil yanvar-dekabrda nisbati % da	Jamiga nisbati % da
Tashqi savdo aylanmasi	33800,1	127,3	100
MDH davlatlar	12431,5	136,9	36,8
boshqa davlatlar	21377,6	122,3	63,2
Eksport	14253,9	113,5	100
MDH davlatlar	5292,5	129,7	37,1
boshqa davlatlar	8961,4	105,8	62,9
Import	19555,2	139,6	100
MDH davlatlar	7139,0	142,7	36,5
boshqa davlatlar	12416,2	137,8	62,5
Saldo	-5301,3	x	X
MDH davlatlar	-1846,5	x	X
boshqa davlatlar	-3454,8	x	X

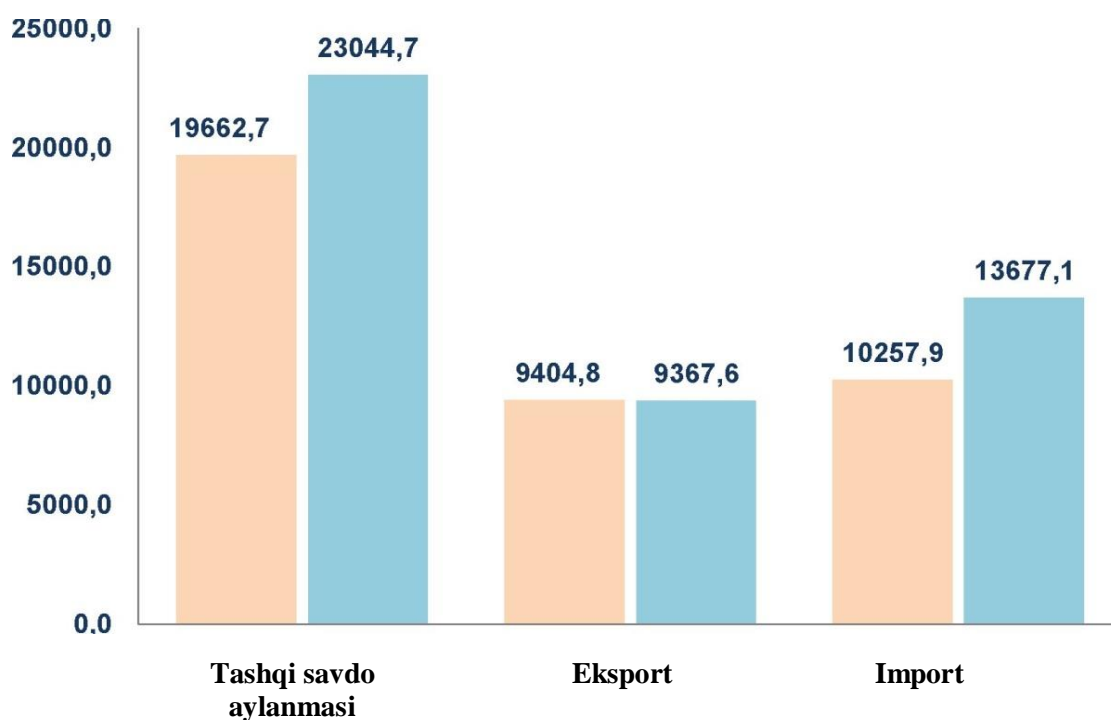
O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasida MDH va boshqa davlatlar dinamikasi (mln. AQSH. dollari)

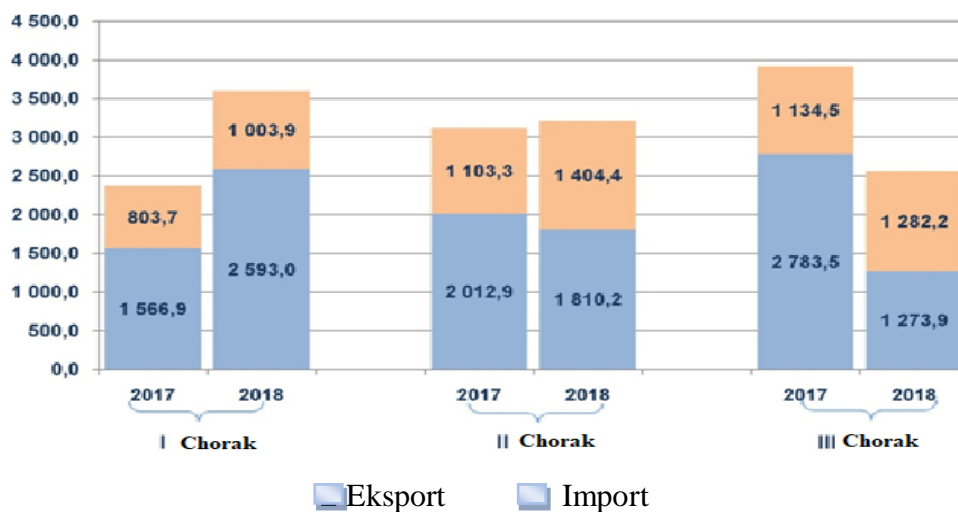
**Respublika tashqi savdo aylanmasining qit'alar bo'yicha taqsimlanishi
(2018 yilning yanvar–dekabrida)**

(mln. AQSH dollari)

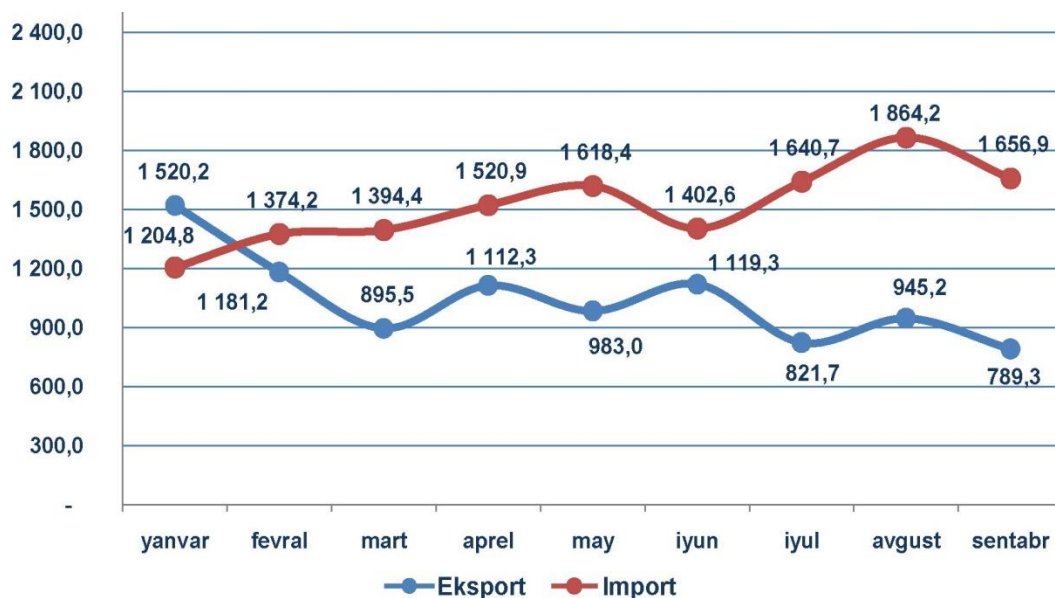
	Eksport	Import	Tashqi savdo aylanmasi	
			<i>2017 yilning yanvar-dekabriga nisbatan % da</i>	<i>Jamiga nisbatan % da</i>
Jami	14253,9	19555,2	127,3	100,0
<i>shu jumladan:</i>				
Evropa	5956,4	7056,4	113,4	38,5
Osiyo	7167,1	7018,6	140,1	52,3
Amerika	37,2	470,3	79,4	1,5
Afrika	11,6	15,9	97,0	0,1
Avtraliya va Okeaniya	0,4	1,7	42,7	0,0

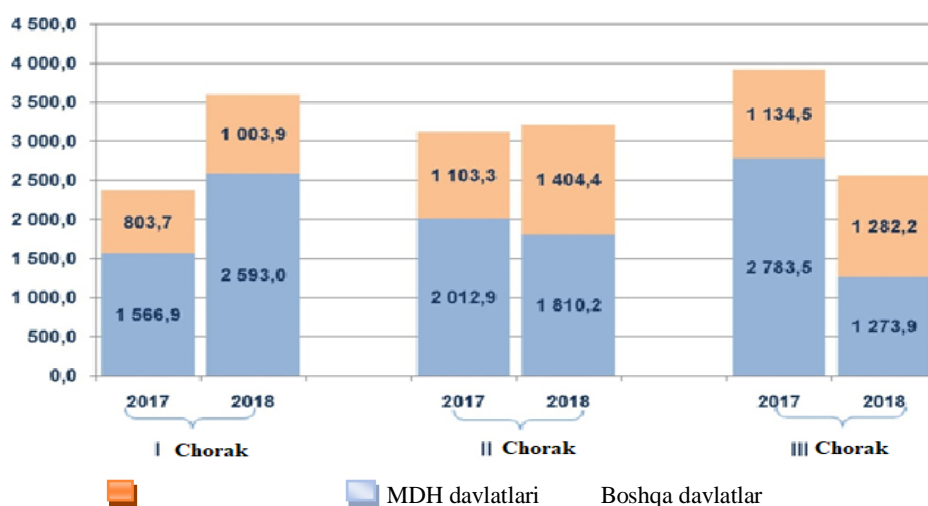
Tashqi savdo tovar aylanmasi dinamikasi, yanvar-dekabr, 2017 yil yanvar-dekabr 2018 yil (mln. AQSH dollari)

Tashqi savdo tovar aylanmasida eksport va import ulushi (foizda)

2018 yilda tovar va xizmatlarning oylik eksport-import ko'rsatkichlari dinamikasi (mln. AQSH dollari)

MDH va boshqa xorijiy davlatlarning tovar va xizmatlar eksportidagi hajmi (chorak uchun, mln. AQSH dollari)

Respublika tashqi savdo aylanmasida yuqori ulushga ega davlatlar (mln. AQSH dollari)

Davlat nomi	Tashqi savdo aylanmasi	Eksport	Import	Tashqi savdo aylanmasi	
				ulushi, %	o'zgarish
Xitoy	4 429,0	1 937,2	2 491,8	19,2	129,3
Rossiya	4 178,3	1 532,7	2 645,6	18,1	120,1
Qozog'iston	2 136,4	1 039,8	1 096,6	9,3	144,6
Turkiya	1 520,6	619,7	900,9	6,6	140,0
Koreya Respublikasi	1 288,5	67,4	1 221,1	5,6	134,0
Germaniya	526,0	31,9	494,1	2,3	112,8
Afg'oniston	473,8	472,4	1,4	2,1	110,9
Latviya	336,7	31,2	305,5	1,5	163,7
AQSH	331,9	22,8	309,1	1,4	196,0
Ukraina	325,8	74,3	251,5	1,4	170,5
Belarus	316,9	10,0	306,9	1,4	262,6
Qirg'iziston	285,0	185,2	99,8	1,2	145,1
Tojikiston	282,5	165,8	116,6	1,2	158,5
Yaponiya	278,3	27,3	251,0	1,2	250,9
Eron	228,5	135,8	92,7	1,0	112,4
Frantsiya	224,3	135,3	89,0	1,0	115,8
Hindiston	206,6	17,1	189,5	0,9	156,1

Asosiy kapitalga investitsiyalarning moliyaviy manbalari (mln. AQSH dollari)

Ko'rsatkichlar	2008 yil	2009 yil	2010 yil	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2016 yil	2017 yil	yanvar-sentyabr 2018
Jami investitsiyalar	7241,3	8548,5	9712,7	10468,0	12062	13695	15243	16445	16213,3	13361	8878,6
Davlat byudjeti	618,8	695,4	588,0	672,9	655,3	783,6	736,8	745,8	749	678,5	312,4
Korxonalar mablag'i	2985,9	3103,8	3124,4	3643,8	3950	4767,2	5187,6	5272,6	5089,2	4121,1	2763,4
Aholi mablag'i	632,4	903,8	1554,2	1947	2414	2797,2	3157,5	3440,4	3245	1821,1	1118,9
Bank kreditlari	390	444,4	943,0	1209,1	1333	1407,3	1700,1	1944,5	1862,6	1782,2	1499,1
Xorijiy investitsiyalar va kreditlar	2170,2	2768,2	2824,5	2247	2462	2640,6	3019,7	3248,5	3578,1	3348,1	2220,1
Tiklanish va taraqqiyot fondi	112,1	245,9	366,0	366,3	625,9	398,2	486,3	730,6	788,5	1111,5	574,4
Bolalar sportini rivojlantirish fondi	x	x	x	x	x	x	x	107,2	104,3	30,7	15,3
Byudjetdan tashqari fondlar	331,9	387,0	312,6	381,9	622,1	901	945,5	x	x	x	x
Davlat maqsadli foddari	x	x	x	x	x	x	x	955,5	796,6	467,8	375

O'zbekistonda investitsiya ko'rsatkichlari dinamikasi

Ko'rsatkichlar	2008 yil	2009 yil	2010 yil	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2016 yil	2017 yil	yanvar-sentyabr 2018
Investitsiyalar mlrd. AQSH doll.	7,2	8,5	10,0	10,5	12,1	13,7	15,2	16,3	16,2	13,4	8,9
Xorijiy investitsiyalar, mlrd. AQSH doll.	2,2	2,8	2,8	2,2	2,5	2,6	3,0	3,2	3,6	3,3	2,2
To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, mlrd. AQSH doll.	1,8	2,4	2,5	1,9	1,9	2,1	2,4	2,4	2,5	2,5	0,9
Aholi jon boshiga investitsiyalar, AQSH doll.	265,2	307,9	353,6	356,8	405,1	452,8	495,6	525,4	509,1	412,5	270,1
Aholi jon boshiga Xorijiy investitsiyalar, AQSH doll.	79,5	99,7	100,1	76,6	82,7	87,3	98,2	103,8	112,3	103,4	67,5
Aholi jon boshiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, AQSH doll.	66,0	85,7	87,1	63,9	65,2	68,1	77,2	76,6	77,9	77,0	27,4

Paxta tolasi, ip-kalavasi – 650 ming.t

Paxta tolasi matosi – 425 mln.kv.m.

Trikotaj mato – 140,7 ming.t

Trikotaj mahsulotlari – 660 mln.dona

Paypoq buyumlari mahsulotlari – 132 mln.juft

To‘qimachilik korxonalarini yillik quvvati.

O‘zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarining eksporti (2017-2018)		Eksport-2018 ming. t	2017 yil o‘shish dinamikasi
	Sabzavotlar	670,1	↑ +84%
	Meva rezavorlar	307,6	↑ +8,1%
	Uzum	206,8	↓ -3,3%
	Yeryong‘oq	29,3	↑ +120%
	Tarvuz va qovun	16,5	↓ -4,1%

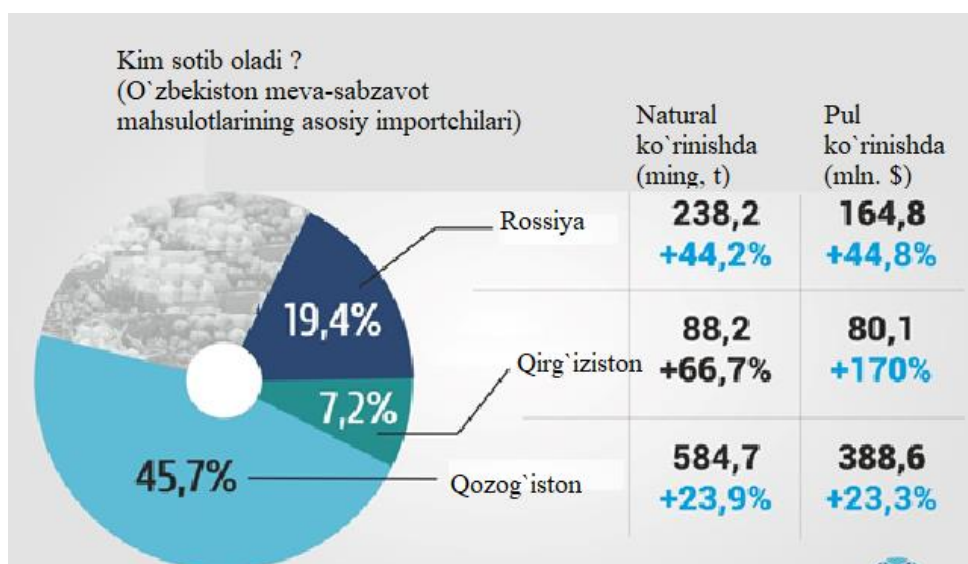
O‘zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlari eksporti (2016-2018 yillar)⁴⁵

O‘zbekiston meva-sabzavot mahsulotlarining eksporti (2017-2018)		Eksport 2018 ming. t	2017 yil o‘shish dinamikasi
	Sabzavotlar	670,1	↑ +84%
	Meva rezavorlar	307,6	↑ +8,1%
	Uzum	206,8	↓ -3,3%
	Yeryong‘oq	29,3	↑ +120%
	Tarvuz va qovun	16,5	↓ -4,1%

O‘zbekistondan meva-sabzavot mahsulotlari eksporti (2017-2018 yillar)⁴⁶

⁴⁵ O‘zbekiston Respublikasi statistikasi davlat qo‘mitasi ma’lumotlari. Manbaa. Stat.uz.

⁴⁶ O‘zbekiston Respublikasi statistikasi davlat qo‘mitasi ma’lumotlari. Manbaa. Stat.uz.

O'zbekiston meva-sabzavot mahsulotlari ayrim importchilari⁴⁷

O'zbekistonda meva-sabzavot va qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari.

⁴⁷ O'zbekiston Respublikasi statistikasi davlat qo'mitasi ma'lumotlari. Manbaa. Stat.uz.

1992 yildan 2018 yilgacha bo‘lgan davrda Toshkent shahrida Toshkent shahrida atmosfera havosi ifloslanishi dinamikasi (AII)

1992 y.	1993 y.	1994 y.	1995 y.	1996 y.	1997 y.	1998 y.	1999 y.	2000 y.
5,81	5,32	5,79	5,99	5,62	5,65	6,38	6,48	5,92
2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.	2005 y.	2006 y.	2007 y.	2008 y.	2009 y.
5.95	6,68	6,36	5,52	5.22	4.31	4.19	4.96	3.66
2010 y.	2011 y.	2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.
3.37	3.32	3.63	3.85	4,04	3.51	3.55	4.10	3.66

All — atmosferaning ifloslanish indeksidir

MINTAQAVIY IQTISODIYOT FANIDAN TEST SAVOLLARI

1. **Nechanchi yildan boshlab O‘zbekistonda davlat byudjeti defitsit bilan bajarilmoqa?**
  - a) 2016
  - b) 2004
  - c) 2000
  - d) 2010
2. **Atmosferani ifloslantiruvchi korxonalar asosan qaysi viloyatlarga to‘g‘ri keladi ?**
  - a) Toshkent, Qashqadaryo, Farg‘ona, Buxoro, Navoiy
  - b) Toshkent, Xorazm, Farg‘ona, Buxoro, Navoiy
  - c) Toshkent, Qashqadaryo, Farg‘ona, Buxoro, Qoraqalpog‘iston Respublikasi
  - d) Samarqand, Jizzax, Farg‘ona, Buxoro, Surxondaryo
3. **Iste‘mol tovarlari bozori–bu...**
  - a) bozorda keng istemol buyumlari, madaniy maishiy va kommunal xizmatlari oldi-sotdisi olib boriladi
  - b) bozorda barcha fuqaro ishtirok etadi
  - c) magazinlar, savdoulari, firmalar bozori
  - d) bozor oldi-sotdi obektini tashkil etadi
4. **Davlat darajasidagi makrostrategiya qanday yo‘l bilan amalga oshiriladi ?**
  - a) Markazlashgan resurslarni aniq, mintaqadagi korxonalar va tashkilotlarga joylashtirish
  - b) Makroiqtisodiy siyosatlar to‘g‘ri olib borilishi orqali
  - c) Korxonalariga mikroinnovatsiyalar kiritish orqali
  - d) Investitsiyalarni jalb etish orqali
5. **Mintaqaviy strategiyaning qo‘llanish va amalga oshirish zarurligi jihatidan muvofiqlashtiruvchi to‘rt omilni ko‘rsating ?**
  - a) Barcha javoblar to‘g‘ri
  - b) Mintaqaviy rivojlantirishning davlat siyosati, korxonalarining mikroinnovatsiya strategiyasi
  - c) Mintaqalar rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy maqsadlari
  - d) Makroinnovatsiya mintaqaviy strategiyalarining nuqtayi nazarlari
6. **Mobilizatsiya nima ?**
  - a) O‘zining intellektual ishlab chiqarishi va xom-ashyo resurslarini ishga solish hisobiga rivojlanishni ta‘minlash
  - b) Boshqa mintaqalardan tovar keltirish bilan bog‘liqlikni kamaytirish
  - c) Mintaqalar darajalarini zaruriy resurslarini yo‘naltirish hisobiga tenglashtirish
  - d) Resurslarni alohida mintaqalar orasida mutanosib ishlangan parametrlar bo‘yicha taqsimlash
7. **Konsentratsiya bu ...**
  - a) Makroinnovatsiya strategiyasini yuqori rivojlangan mintaqalarning chegaralangan doiradagi potensialidan foydalanilgan holda amalga oshirishga intilish
  - b) Ayrim ustuvor mintaqalarda azaldan yuksak rivojlanish darajasiga ega davlat resurslarining konsentratsiyalanganligi

- c) To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha chora tadbirlar majmuyi
  - d) To‘g‘ri javob yo‘q
- 8. Iqtisodiyotni diversifikatsiyalash deganda nimani tushunasiz?**
- a) tovar turlarini ko‘paytirish
  - b) tovar turlarini birxillashtirish
  - c) ixtisoslashish
  - d) mehnat taqsimotini kuchaytirish
- 9. Lokalizatsiya deb nimaga aytiladi ?**
- a) Makroinnovatsiya strategiyasining imkon bo‘yicha mintaqalarning potensialini jalb etish va rivojlanish hisobiga amalga oshirish
  - b) Korxonalar va tashkilotlar xususiy jamg‘armalari o‘shishiga ko‘maklashadigan iqtisodiy usullar
  - c) Rivojlanishni intellektual hamda boshqa tur resurslar yordamida va boshqa mintaqalardagi resurslar hisobiga ta‘minlash
  - d) Xususiy tadbirkorlar investitsion faolligini rag‘batlantirishning iqtisodiy mexanizmi
- 10. Hududlarga kiritilgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatida qaysi mahsulotlarni ishlab chiqarish muhim o‘rin tutadi ?**
- a) Alohida xizmatlar, to‘qimachilik mahsulotlari, neftni qayta ishlash mahsulotlari
  - b) Farmatsevtika vositalari, telekommunikatsiya, mineral o‘g‘itlar
  - c) Engil avtomobillar, avtobuslar, elektrotexnika vositalari, meva-sabzavot mahsulotlari
  - d) a va b javoblar to‘g‘ri
- 11. Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo‘shma korxonalar eksportining hududiy tarkibida qaysi viloyatlar muhim o‘rin tutadi?**
- a) Qashqadaryo, Navoiy, Andijon, Toshkent, Farg‘ona, Toshkent shahri
  - b) Jizzax, Sirdaryo, Toshkent, Farg‘ona
  - c) Navoiy, Xorazm, Buxoro, Qashqadaryo
  - d) Samarqand, Surxondaryo, Andijon, Namangan
- 12. 2018 yilda O‘zbekistonda davlat byudjeti xarajatlarining qancha qismi ijtimoiy sohaga yo‘naltirildi?**
- a) 59,2 %
  - b) 50 %
  - c) 60,7 %
  - d) 55 %
- 13. YaIM ni 1 % ga o‘stirish uchun ishlab chiqarishga investitsiyalar hajmi necha foizga ortishi lozim ?**
- a) 3 %
  - b) 4 %
  - c) 5 %
  - d) 2 %
- 14. Hududiy siyosat nima ?**
- a) Markaziy hokimiyat organlarining hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga har tomonlama ta‘sir o‘tkazish maqsadidagi hatti-harakatidir

- b) Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish
- c) Hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish
- d) Bandlik va farovonlikning muvozanatlashgan taqsimotini o‘rnatish bilan shug‘ullanuvchi siyosat

15. Hududiy siyosatning bosh maqsadi bu ...

- a) Ijtimoiy ziddiyatlar yuzaga kelishiga zamin yaratuvchi, mamlakat yoki uning hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi tengsizliklarni kamaytirish
- b) Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish
- c) Davlatning mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha maqsadli dasturi
- d) Ekologik va favqulodda holatlarda davlat tomonidan iqtisodiyotga yordam ko‘rsatish

16. Davlat hududiy siyosatining vazifalari to‘g‘ri keltirilgan javobni toping ?

- a) Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish jarayonidagi katta farqlarni kamaytirish, ularda aholi farovonligini oshirishning o‘z iqtisodiy bazalarini mustahkamlovchi sharoitlarni bosqichma-bosqich yaratish
- b) Hududlararo infratuzilmaviy tizimlarni (transport, aloqa, axborot va boshqalar) rivojlantirish, ishsizlik darajasi yuqori bo‘lgan hududlarga yordam ko‘rsatish
- c) Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni shakllantirish
- d) Barcha javoblar to‘g‘ri

17. Hududiy siyosatni amalga oshirish vositalari qanday shakllarda bo‘lishi mumkin ?

- a) Davlat buyurtmalarini joylashtirish, erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish
- b) Hududlar iqtisodiyoti va ijtimoiy soha obyektlarini rivojlantirishda davlatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishtiroki
- c) Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish
- d) a, b va c javoblar to‘g‘ri

18. Mehnat unumdorligi - bu...

- a) insonning vaqt birligida malum miqdorda maqsulot yarata olishi
- b) sifatli maqsulot yaratish
- c) farovon qayotga intilish
- d) tejab-tergab ishlatish

19. Hududiy rivojlanishning makroiqtisodiy vositalari davlatning qaysi siyosatlari orqali namoyon bo‘ladi?

- a) Soliq, kredit, ijtimoiy, investitsiya, narx
- b) Narx, kredit, proteksionizm
- c) Soliq, kredit, ijtimoiy
- d) Monetar, demping, investitsiya

20. 2018- yilda mamlakatimizda qancha miqdorda paxta etishtirildi?

- a) 3 mln.t
- b) 3,35 mln.t
- c) 2,5 mln.t
- d) 4 mln.t

- 21. Bugungi kunda O‘zbekistonda Xitoy sarmoyasi ishtirokida nechta korxonalar faoliyat yuritmoqda?**
- a) 137 ta
  - b) 122 ta
  - c) 103 ta
  - d) 154 ta
- 22. Bugungi kunda o‘zbek paxta tolasini sotib oladigan yirik hamkorlari qaysi mamlakatlar hisoblanadi?**
- a) BAA, Germaniya, Rossiya, Janubiy Koreya, Shvetsariya, Turkiya
  - b) Braziliya, AQSH, Xitoy, Gretsiya, Argentina
  - c) Ozarbayjon, Qozog‘iston, Italiya, Angliya
  - d) Kuba, Kanada, Tojikiston, Hindiston
- 23. Hududiy moliya nima ?**
- a) Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida milliy daromadni taqsimlaydigan va qayta taqsimlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir
  - b) Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish
  - c) Davlat ijtimoiy siyosatini amalga oshirish
  - d) Byudjet mablag‘larini muayyan ma‘muriy-hududiy birliklar daromadlarini shakllantirish uchun safarbar qilish
- 24. Hududiy moliya vositalari qaysi javobda to‘g‘ri keltirilgan ?**
- a) Davlat byudjetidan beriladigan mablag‘lar va davlatning makroiqtisodiy siyosati
  - b) Korxonalar va tashkilotlarning ijtimoiy-madaniy va uy-joy kommunal obyektlarini moliyalashtirish uchun yo‘naltirilgan mablag‘lar, hududiy nobyudjet fondlari
  - c) Mahalliy byudjet, munitsipal mulk hisoblanuvchi korxonalarining moliyaviy resurslari
  - d) a va b javoblar to‘g‘ri
- 25. Byudjet subvensiyasi nima ?**
- a) Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan mablag‘lar
  - b) Yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarib berish sharti bilan beriladigan mablag‘lar
  - c) Hududlar bo‘yicha tovarlar qiymatining farqlanishi
  - d) Sog‘liqni saqlashga ajratiladigan mablag‘lar
- 26. Respublikamizda subvensiyaga ehtiyoji moyilligi ko‘proq viloyatlar keltirilgan qatorni ko‘rsating ?**
- a) Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Jizzax, Samarqand, Sirdaryo, Namangan
  - b) Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Xorazm, Navoiy
  - c) Farg‘ona, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo
  - d) Sirdaryo, Surxondaryo, Toshkent viloyati
- 27. Mintaqaviy siyosat deb nimaga aytiladi ?**
- a) Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishi

- b) Mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifati va ulardan foydalanishni tartibga solish
- c) Mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari rivojlanishi bo'yicha dastur ishlab chiqish
- d) Ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar

28. Mintaqaviy siyosatning asosiy vazifasi bu ...

- a) Aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish
- b) Hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'-'o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirish
- c) Mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish
- d) Barcha javoblar to'g'ri

29. Dunyoning ko'plab mamlakatlarida mintaqaviy siyosatning 2 xil usuli qo'llaniladi. Bu usullar qaysilar?

- a) Adolatli, samarali
- b) Samarali, oqilona
- c) Adolatli, texnik
- d) Rejalashtirish, ma'muriy

30. Subventsiya nima?

- a) davlat tomonidan beriladigan moliyaviy yordam puli
- b) qimmatli qog'oz turi
- c) xalqaro shartnoma
- d) nafaqa turi

31. O'zbekistonda hozirgi zamon transportining qaysi asosiy turlari yaxshi rivojlangan ?

- a) Elektr, quvur, temir yo'l, avtomobil, havo
- b) Havo yo'llari, temir yo'llar, avtomobil yo'llar
- c) Elektr, havo, temir yo'llar, oken orqali
- d) Dengiz, havo yo'llari, temir yo'l

32. Suv transporti O'zbekistonni qaysi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalar olib borishi uchun xizmat qiladi?

- a) Turkmaniston, Tojikiston, Afg'oniston
- b) Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston
- c) Turkmaniston, Qozog'iston, Tojikiston
- d) Afg'oniston, Xitoy, Bangladesh

33. Sug'orma dehqonchilik mintaqasi respublika hududining necha foizini tashkil etadi ?

- a) 20 %
- b) 40 %
- c) 30 %
- d) 25 %

34. Respublikamizning cho'l-yaylov mintaqasi asosan qaysi hududlarga to'g'ri keladi?

- a) Buxoro, Qashqadaryo, Farg‘ona vodiysi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi
  - b) Buxoro, Qashqadaryo, Xorazm
  - c) Jizzax, Surxondaryo, Sirdaryo
  - d) Navoiy, Namangan, Samarqand
- 35. Gaz qazib olish bo‘yicha asosiy sanoat korxonalarini joylashgan viloyatlar bu...**
- a) Qashqadaryo, Buxoro
  - b) Toshkent viloyati, Navoiy, Andijon
  - c) Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Jizzax, Buxoro
  - d) Surxondaryo, Samarqand, Farg‘ona
- 36. Respublikamizda rangli, kamyob va qimmatli metallardan qaysilari mavjud ?**
- a) Oltin, mis, simob, rux, qo‘rg‘oshin
  - b) Volfram, nikel, qalay, po‘lat
  - c) Simob, litiy, temir, ftor
  - d) Oltin, mis, kumush, palladiy
- 37. O‘zbekistonda qora metallurgiya sohasida yagona faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar qayerda joylashgan?**
- a) Bekobod
  - b) Navoiy
  - c) Angren
  - d) Olmaliq
- 38. O‘zbekistondagi umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llari uzunligi qanchani tashkil etadi ?**
- a) 42530 km
  - b) 61664 km
  - c) 79367 km
  - d) 67274 km
- 39. Yalpi mintaqaviy mahsulot (YaMM) nima ?**
- a) Mamlakat hududlarida yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlarning bozor qiymati
  - b) Mamlakat hududida ishlab chiqarilgan mahsulotlar
  - c) Mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard tovar va xizmatlarning bozor qiymati
  - d) Yalpi ichki mahsulotda mamlakat hududlarining ulushi
- 40. Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zonasi qachon tashkil etilgan ?**
- a) 2008 yil 3 dekabr
  - b) 2009 yil 3 sentabr
  - c) 2006 yil 10 oktabr
  - d) 2007 yil 30 avgust
- 41. Modernizatsiya bu...**
- a) Obyektning yangi talab va meyorlarga moslashtirish
  - b) Obyektning texnik shart-sharoit va sifat ko‘rsatkichlariga erishtirish
  - c) Obyektning takomillashtirish, yaxshilash, yangilash
  - d) Barcha javoblar to‘g‘ri

- 42. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar to'g'ri keltirilgan qatorni ko'rsating ?**
- YaIM, milliy daromad, iqtisodiy o'sish, ishsizlik, inflatsiya
  - YaIM, ishsizlik, investitsiya, sof eksport
  - YaIM, YaMM, milliy daromad, to'lov balansi
  - YaIM, sof daromad, iqtisodiy o'sish, daromad
- 43. Iqtisodiyotning real sektoriga qaysi tarmoqlar kiradi?**
- Qurilish, qishloq xo'jaligi, sanoat, transport, aloqa
  - Qurilish, qishloq xo'jaligi, maorif, sanoat
  - Sanoat, ta'lim, sog'liqni saqlash, aloqa
  - Madaniyat, davlat byudjeti, sanoat
- 44. Stagnatsiya nima?**
- iqtisodiyotdagi tang holat
  - xalqaro bitim
  - bozordagi keskin vaziyat
  - narxlarning o'sishi
- 45. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo'yicha nazariyalar orasidagi «Bozor mintaqasi nazariyasi» qaysi olimga tegishli ?**
- Lesh
  - Tyunen
  - Veber
  - Perru
- 46. Yer ostidagi hom ashyo zaxiralari qanday resurs hisoblanadi?**
- potensial resurs
  - iqtisodiy resurs
  - tabiiy resurs
  - Qazilma boyliklari
- 47. Foydali qazilma deb.....**
- Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'idagi tabiiy mineral moddalar
  - Yer qobig'idagi mineral resurslar zaxirasi
  - Mamlakatda muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan mineral resurslar
  - Ishlab chiqarish uchun kerak bo'lgan barcha resurslar
- 48. Respublikamizda umumiy mineral homashyo salohiyati qanchani tashkil qilmoqda?**
- 3.5 trl \$
  - 2.3 trl \$
  - 1,8 mlrd \$
  - 3.9 trl \$
- 49. Har yili respublikamiz konlaridan qancha miqdorda foydali qazilmalar olinmoqda?**
- 5.5 mlrd \$
  - 6,4 mlrd \$
  - 4.7 mlrd \$
  - 4.2 mlrd \$

50. Bugungi kunda O‘zbekistonda eksport tarkibida tayyor mahsulotlar ulushi necha foizni tashkil qilmoqda?

- a) 70 %
- b) 55 %
- c) 40 %
- d) 50 %

1938-yilda O‘zbekistonda qaysi viloyatlar mavjud bo‘lgan?

- a) Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg‘ona va Xorazm
- b) Buxoro, Samarqand Xorazm va Navoiy
- c) Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Surxandaryo va Navoiy
- d) Buxoro, Xorazm, Namangan va Sirdaryo

51. Hozirgi kunda respublikamizda nechta shahar mavjud?

- a) 120ta
- b) 107ta
- c) 146ta
- d) 185ta

52. Mintaqada nechta o‘xshash jixatlar mavjud?

- a) 3
- b) 5
- c) 7
- d) 9

53. Transfert to‘lovlar, bu:

- a) milliy daromadga qo‘shilmaydigan daromad turi;
- b) hukumat tomonidan alohida shaxslarga to‘lanadigan to‘lovlar;
- c) mahsulot va xizmatlarga uy xo‘jaliklari tomonidan to‘lovlar;
- d) hamma javoblar noto‘g‘ri

54. Mintaqa iqtisodiyoti fani qaysi fanlar bilan uzviy bogliq?

- a) tarmoqlararo balans.
- b) xalqaro integratsiya
- c) investitsion loyixa taxlili
- d) Xorijiy investitsiya

55. Mintaqa iqtisodiyotini tartibga solishda nechta tamoyilga amal qilinadi?

- a) 5
- b) 7
- c) 8
- d) 3

56. Mintaqa iqtisodiyotini tartibga solishning qanday usullari mavjud?

- a) b va d javoblar to‘g‘ri
- b) normativli
- c) ko‘rgazmali dasturli
- d) maqsadli,. dasturli

57. Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishni muvofiqlashtirish jamg‘armasi nechanchi yilda tashkil etildi?

- a) 1975-yil
- b) 1915-yil

- c) 1965-yil
  - d) 1955-yil
- 58. Mintaqaviy iqtisodiyot qanday talablarga javob berish kerak?**
- a) Nazorat kompleks tarzda bo‘lishi lozim
  - b) iqtisodiy matematik
  - c) keng ko‘lam daraja xisob kitoblari
  - d) tashkiliy – iqtisodiy
- 59. Ishchi kuchini ishlab chiqarishga qanday omillar tasir etadi?**
- a) ilmiy texnika taraqqiyotining rivojlanishi
  - b) mintaqani ishchi kadrlar bilan taminlash
  - c) maxalliy xokimiyat idoralari
  - d) mexnat resurslarini prognoz qilish
- 60. Daromadni qo'llashni Keyns nazariyasi necha qismga bo‘lingan?**
- a) 3
  - b) 8
  - c) 12
  - d) 5
- 61. Mintaqa qishloq xo‘jaligining ekin maydoni qanday aniqlanadi?**
- a) to‘g‘ri javob b,c
  - b) urug‘ga ehtiyoj aniqlanadi
  - c) em xashak fondi aniqlanadi
  - d) chorva mahsulotiga ehtiyoj aniqlanadi.
- 62. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qanday nazariyalarga ajratiladi?**
- a) statik va dinamik
  - b) mutloq va nisbiy
  - c) lounxard va veber
  - d) statik va nisbiy
- 63. Standartlar nazariyasiga muvofiq sanoatni joylashtirishga qanday omillar orqali aniqlanadi?**
- a) korxonalarini joylashtirishda transport xarajatlari, arzon ishchi kuchi va sanoat rayonlarini joylashtirishni hisobga olgan holda
  - b) korxonalarini joylashtirishda malakali ishchilar va aholi bandligi orqali hisobga olgan holda
  - c) korxonalarini joylashtirishda texnika va texnologiyalarni hisobga olgan holda
  - d) korxonalarini joylashtirishda resurslar va qazilma boyliklarni hisobga olgan holda
- 64. Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari qaysilardan iborat?**
- a) ishlabchiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish
  - b) mintaqalardagi resurslarni hisobga olish
  - c) malakali kadrlarni yetishtirish
  - d) mintaqalar iqtisodiy rivojlanish tendensiyasini kuchaytirish
- 65. Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish jarayonida mintaqalarda qanday muamo dolzarb bo‘lmoqda?**
- a) tabiatdan foydalanish muommosi

- b) ekologiyani buzilishi muommosi
  - c) cheklangan resurslar muommosi
  - d) ishchi kuchi muommosi
- 66. Transport ishini tartibga solishda qanday vazifalar bajariladi?**
- a) yuklar transport turlariga taqsimlanadi
  - b) yuk tashish ko'fsenti aniqlanadi
  - c) trasportlarni balansi tuziladi
  - d) transport faoliyati rejalashtiriladi
- 67. Aholi turmush darajasini oshirish qanday siyosat bilan bog'liq?**
- a) daromad siyosati
  - b) ijtimoiy soxa
  - c) ijtimoiy siyosat
  - d) iqtisodiy barqarorlik
- 68. Kommunal korxonalar rivojlanish dasturi qanday bo'limlardan iborat?**
- a) to'g'ri javob c; d
  - b) tarmoqda suvning yo'qolishi
  - c) mexnat va ijtimoiy muxofaza
  - d) ishlab chiqarish bo'limi
- 69. Havoni muxofaza qilishdagi yo'nalishlar qaysi?**
- a) iqlimga salbiy tasir ko'rsatishni kamaytirish
  - b) dorivor o'simliklarni takror ishlab chiqarish
  - c) o'simliklar qoplami sifatini ta'minlash
  - d) yong'oqzorlar miqdorini xisobga olish
- 70. Mintaqaviy barqarorlashtirishni taqsimlovchi mablag'lar qanday ifodalanadi?**
- a) dotatsiyalar subsensiyalar
  - b) birjadagi oldi sotdi
  - c) savdo sotiq qilish xuquq yig'imi
  - d) qimmatli qog'ozlar muomilasini o'tkazish
- 71. Mehnat bozoriga tegishli muxim masalalardan biri...?**
- a) bandlik hajmini aniqlash
  - b) mexnatga bo'lgan talabni aniqlash
  - c) segmentatsiya tashqi bozorni aniqlash
  - d) mulkchilik bo'yicha ma'lumotni aniqlash
- 72. Ijtimoiy siyosatning obykti nima?**
- a) ijtimoiy soha.
  - b) modernizatsiya siyosati
  - c) iqtisodiy soha
  - d) xizmatlar sohasi
- 73. Iste'mol savatining qiymat ifodasi nima deyiladi?**
- a) eng kam iste'mol byudjeti
  - b) eng ko'p iste'mol byudjeti
  - c) o'rta iste'mol byudjeti
  - d) to'g'ri javob yo'q

- 74. Jahonda ro‘y berayotgan 2008-2012 yillardagi «Moliyaviy -Iqtisodiy Inqiroz» ta’sirida ishsizlar soni qanchani tashkil etdi?**
- 56 mln kishi
  - 58 mln kishi
  - 40 mln kishi
  - 45 mln kishi
- 75. Respublikamizda qanday baza barpo qilingan?**
- huquqiy baza
  - ijtimoiy baza
  - siyosiy baza
  - demokratik baza
- 76. Respublikamizda metallurgiya sanoatining yetakchi tarmog‘i qaysi?**
- Rangli metallurgiya
  - qora metallurgiya
  - ruda metallurgiya
  - Oltin metallurgiya
- 77. Bozordagi segmentatsiya qanday amalga oshiriladi?**
- barcha sektorlar orqali
  - ish xaqining yuqori darajasi bo‘yicha
  - yosh jixatdan malaka bo‘yicha
  - mexnat bozori shakllanishi bo‘yicha
- 78. Ish xaqi to‘lovlar miqdori O‘zbekistonda nimaga qarab farqlanadi?**
- tarmoqlar va lavozimga qarab.
  - takomillashgan yangi mexanizmga qarab
  - yillik ta’til to‘lovlariga qarab
  - bandlikni shakllanishiga qarab
- 79. Transport aloqasini taminlaydigan xalqaro logistika markazi qaysi shaharlarda foydalanishga topshirildi?**
- Angren – Farg‘ona
  - Guliston – Jizzax
  - Namangan – Marg‘ilon
  - Andijon – Qo‘qon
- 80. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti bu-?**
- Barcha javoblar to‘g‘ri
  - xududiy moliya-kredit munosabatlarni va mintaqalardagi qimmatli qog‘ozlar bozorining shakllanish jarayonini o‘rganadi
  - mamlakat ishlab chiqarishkuchlarining joylashuvini xududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini, demografik va ekologik xususiyatlarini xamda ularning xudud ichidagi, ududlararo va davlatlararo iqtisodiy aloqalarni o‘ganadi
  - b va c javoblarto‘g‘ri
- 81. Mintaqa iqtisodiyoti qanday fan -?**
- Ijtimoiy fan
  - Siyosiy fan
  - Tabiiy fan
  - Tabiiy resurslarni o‘rganuvchi fan

- 82. O‘zbekiston Respublikasida nechta ma‘muriy hudud bor?**
- 14
  - 12
  - 16
  - 13
- 83. Mamlakatimizdagi mavjud ma‘muriy–xudud birliklarni ierarhiya tizimiga ko‘ra 3 bo‘limga ajratish mumkin bular qaysilar?**
- yuqori, o‘rta, quyi
  - yuqori, quyi, tashqi
  - yuqori, ichki, quyi
  - tashqi, ichki, quyi
- 84. O‘rta bo‘g‘inga qayerlar kiradi -?**
- viloyatgabo‘y sunuvchi shaharlar qishloq va shahar tumanlari
  - Toshkent shahri, 12 ta viloyat va qoraqolpog‘iston Respublikasi
  - tumanga bu sunuvchi shaharlar qishloq fuqorolar kengashlari va mahalla yig‘inlari
  - viloyatgabu sunuvchi shaharlar va 12 viloyat
- 85. Mehnat bozorining shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan omillar?**
- iqtisodiy, sanoat, ijtimoiy, tabiiy-iqtisodiy
  - iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, tabiiy-iqtisodiy, huquqiy shart-sharoitlar
  - qishloq xo‘jaligi, iqtisodiy, sanoat, demografik,
  - ijtimoiy, demografik, qishloq xo‘jaligi
- 86. Ijtimoiy siyosat deganda...**
- ijtimoiy masalalarni qamrab oluvchi bozor iqtisodiyotiga o‘tish
  - aholi bandligini oshirish
  - bandligini oshirish davlat hokimiyatining ijtimoiy soha bo‘yicha o‘z oldiga qo‘ygan vazifa va maqsadlarni amalga oshirish bilan bog‘liq siyosat
  - b javob to‘g‘ri
- 87. Daromad siyosatini qaysi siyosat amalga oshiradi ?**
- ijtimoiy siyosat
  - fiskal siyosat
  - pul-kredit siyosati
  - valyuta siyosati
- 88. «Ijtimoiy himoya yili» mamlakatimizda nechanchi yil e‘lon qilingan?**
- 2007 yil
  - 2005 yil
  - 2006 yil
  - 2003 yil
- 89. Mamlakatimizda necha xil qazilma boyliklar bor ?**
- 3000 ga yaqin
  - 1500 dan ortiq
  - 2000
  - 4000 ga yaqin
- 90. O‘zbekistonda ko‘mirni sanoat usulida qazib olish qachon boshlangan?**
- 1930 yil
  - 1945 yil

- c) 1960 yil
  - d) 1938 yil
- 91. Ijtimoiy infrastrukturaga nimalar kiradi?**
- a) uy-joy, kommunal xo‘jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish, sog‘liqni saqlash, maorif, maishiy xizmat
  - b) tabiiy demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va etnik sharoitlar
  - c) uy-joy kommunal xo‘jaligi, tabiiy demografik
  - d) Barcha javoblar to‘g‘ri
- 92. O‘zbekistonda birinchi elektr uzatgich liniyasi GESi nechanchi yil va qaerda qurilgan?**
- a) Navoiyda 1930 yilda
  - b) Buxoroda 1931 yilda
  - c) Toshkentda 1933 yilda
  - d) Andijonda 1934 yilda
- 93. Agrofirma deb...**
- a) muayyan turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirish va uni sanoat usulida qayta ishlashni qo‘shib olib boradigan korxonalar
  - b) qo‘shimcha ish kuchi ishlab chiqarish vositasi va resurslarni jalb qilish hisobiga tashkil etilgan korxonalar
  - c) a va b javoblar to‘g‘ri
  - d) zamonaviy dastgohlar bilan jihozlangan korxonalar
- 94. Navoiy sement kombinatlari qachondan ishga tushirilgan?**
- a) 1977 yil
  - b) 1980 yil
  - c) 1978 yil
  - d) 1975 yil
- 95. O‘zbekiston oltinning tasdiqlangan zaxiralari bo‘yicha dunyoda nechanchi o‘rinda turadi ?**
- a) 4 o‘rinda, qazib olish bo‘yicha 7 o‘rinda
  - b) 5 o‘rinda, qazib olish bo‘yicha 7 o‘rinda
  - c) o‘rinda, qazib olish bo‘yicha 8 o‘rinda
  - d) o‘rinda, qazib olish bo‘yicha 10 o‘rinda
- 96. Mamlakatimizda neft va gaz mavjud bo‘lgan asosiy mintaqalar qaysilar ?**
- a) Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubiy-G‘arbiy Hisor, Surxondaryo, Farg‘ona
  - b) Samarqand, Navoiy, Buxoro, Hisor, Ustyurt
  - c) Ustyurt, Xiva, Jizzax, Surxondaryo, Farg‘ona
  - d) Toshkent, Buxoro, Andijon, Navoiy
- 97. Ixtisoslashuv uch turga bo‘linadi ?**
- a) Qism (detal), texnologik yoki yarim mahsulot, predmet (Tovar mahsulot ishlab chiqarish)
  - b) xom-ashyoni chuqur texnologik qayta ishlash, texnologik yoki yarim mahsulot
  - c) qism (detal), xom-ashyoni chuqur texnologik qayta ishlash
  - d) predmet (tovar mahsulot ishlab chiqarish), moddiy ishlab chiqarishga tegishli emas
- 98. Hududiy mehnat taqsimoti nima?**

- a) muayyan mamlakat doirasida ayrim hududlar yoki mintaqalardagi mehnatning ixtisoslashuvi
- b) ijtimoiy mehnatning turli davlatlar yoki davlatlar guruhi o'rtasida taqsimlanishi
- c) ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xizmatlarni yaratish
- d) a va b javoblar to'g'ri.

99. Hududlar nechaga bo'linadi va qanday?

- a) davlat hududi, xalqaro va aralash tartibdagi hududlarga
- b) quruqlik shelflari, davlat hududi
- c) xalqaro va aralash tartibdagi hududlarga
- d) qutbiy sektor, xalqaro

100. Aholi migratsiyasi bu...

- a) lotinchadan (migratio) ko'chish, ko'chirish ma'nosini anglatadi. Turar joyining o'zgarishi bilan yakunlanadigan aholining hududiy harakati
- b) bu insonlarning tarixan shakllangan o'xshash, avloddan-avlodga o'tuvchi tashqi belgilari bo'yicha ayrim guruhlaridir
- c) o'zining hayotiy faoliyatini ma'lum ijtimoiy va hududiy jamoalar doirasida amalga oshirayotgan insonlar guruhidir
- d) hammasi to'g'ri.

101. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solib turish nima ?

- a) bozor iqtisodiyotida davlat va jamiyat tashkilotlari tomonidan harakatdagi sotsial-iqtisodiy tizimni o'zgarib turgan shartga moslashtirish maqsadida amalga oshiriladigan qonuniy, ijro nazorat qilish xususiyatiga ega bo'lgan tadbirlar tizimi
- b) ichki va tashqi faoliyatda bir yilda moddiy va nomoddiy sohalarida qanday millat tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning umumiy qiymati bo'lib mamlakatning yaxlit sotsial-iqtisodiy ko'rsatkichi hisoblanadi
- c) a javob to'g'ri
- d) yirik kompaniyalar buyurtmalari va davlat bitimlari bo'yicha ilmiy tekshirish sohalarida muhandislikda, innovatsiyada faoliyat ko'rsatuvchi firmadir

102. Tabiiy resurslar deganda ...

- a) tabiat, tabiiy muhit bilan bevosita bog'liq bo'lgan, jamiyat o'zining ehtiyojlarini qondirish maqsadida foydalanayotgan tabiat komponentlaridir
- b) jamiyatni tabiiy va inson resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi
- c) mamlakatdagi mavjud konlar zaxiralari va ularni qazib olish
- d) Barcha javoblar to'g'ri

103. Respublikamizda nechta uran koni mavjud?

- a) 30 ta
- b) 35 ta
- c) 20 ta
- d) 23 ta

104. Milliy boylik nima?

- a) insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamqarilgan moddiy va ma'naviy boyliklar qamda foydalanishga jalb qilingan tabiat boyliklari;
- b) yalpi ijtimoiy maqsulotning yangidan qosil qilingan va uning qiymatda ifodalanadigan qismidir;

- c) faqat tabiat resurslari majmuining qiymat shakli;
- d) to'g'ri javob yo'q.

105. Byudjet-bu ..

- a) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrgamo'ljallangan pul ifodasidagi daromad va sarf-xarajatlari;
- b) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrgamo'ljallangan pul ifodasidagi sarf-xarajatlari;
- c) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrgamo'ljallangan pul ifodasidagi daromadlari;
- d) to'g'ri javob yo'q.

106. Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan maxsus arzonlashtirilgan baholar qanday nom bilan ataladi?

- a) dotatsiyalangan baho
- b) demping baho;
- c) ulgurji baho;
- d) nufuzli baho;

107. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoni qabul qilingan sanani aniqlang.

- a) 2017 yil 7 fevral
- b) 2017 yil 17 yanvar
- c) 2016 yil 8 dekabr
- d) 2016 yil 4 dekabr

108. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyovning «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi»da nechta ustuvor yo'nalish belgilangan?

- a) 5ta
- b) 7 ta
- c) 4 ta
- d) 6 ta

109. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi»da davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari nechanchi ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan?

- a) birinchi ustuvor yo'nalish
- b) uchunchi ustuvor yo'nalish
- c) ikkinchi ustuvor yo'nalish
- d) beshinchi ustuvor yo'nalish

110. «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi»da davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlariga quyidagilardan qaysi biri kiradi?

- a) Davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish
- b) Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish

- c) Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish
- d) Sud-huquq tizimida qonuniylikni yanada mustahkamlash

111. «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi»da demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish qaysi ustuvor yo'nalishda mustahkamlangan?

- a) davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari
- b) Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari
- c) Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari
- d) Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari

112. «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi»da davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlariga nechta band kiritilgan?

- a) 3 ta
- b) 4 ta
- c) 5ta
- d) 6 ta

113. Rivojlangan mamlakatlarning milliy boyligida inson kapitalining ulushi necha foizni tashkil etadi?

- a) 80 foizni
- b) 50 foizni
- c) 40 foizni
- d) 25 foizni

114. Ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, aholi daromadlari va hayot darajasini ushlab turish, bandlikni ta'minlash, ijtimoiy soha tarmoqlarini qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatish va oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi

- a) ijtimoiy siyosat;
- b) ijtimoiy soha;
- c) ijtimoiy ta'minot;
- d) ijtimoiy himoya.

115. Nogironlarga organizmining izdan chiqqan yoki yo'qolgan funktsiyalarini tiklashiga va ularni kompensatsiya qilishiga, turmush faoliyati cheklanganligini bartaraf etishi uchun yordam berishga qaratilgan tibbiy, ijtimoiy, psixologik, pedagogik, jismoniy, kasbga, mehnatga doir chora-tadbirlar tizimi -

- a) nogironlarni reabilitatsiya qilish;
- b) nogironlarni ijtimoiy himoya qilish;
- c) nogironlarni ish bilan ta'minlash;
- d) nogironlarga pensiya va nafaqalartayinlash.

116. Davlat organlarining nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini, shu jumladan tarmoq, hududiy dasturlarni, shuningdek normativ-huquqiy hujjatlarni hamda fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxldor

bo'lgan boshqa qarorlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish borasidagi hamkorligi -

- a) ijtimoiy sheriklik.
- b) ijtimoiy himoya;
- c) ijtimoiy ta'minot.
- d) ijtimoiy siyosat;

117. Respublikada ish bilan band aholining kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida bandligi darajasi 2018 yilda:

- a) 79 foiz;
- b) 42,6 foiz;
- c) 75 foiz;
- d) 56,7 foiz.

118. 2014-2018 yillarda davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy sohalarni saqlash va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlarining salmog'i –

- a) 58,9-59,2 foiz;
- b) 23,6-24,7 foiz;
- c) 13,1-9,2 foiz;
- d) 8,8-5,4 foiz.

119. Mahalliy iqtisodiy rivojlanish deganda .....mahalliy odamlarning birgalikda mehnat qilib iqtisodiy o'sishiga erishishi, iqtisodiy manfaat va turmush sifatining butun hududda oshishi tushuniladi. Jumlani to'ldiring.

- a) Mahalliy odamlarning birgalikda mehnat qilib iqtisodiy o'sishiga erishishi, iqtisodiy manfaat va turmush sifatining butun hududda oshishi tushuniladi.
- b) Manfaatdor tomonlar orasidakuchli aloqalar o'rnatilishitushuniladi.
- c) ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, mintaqa xo'jaligining kompleks rivojlantirish, xududiy mehnat taqsimoti
- d) to'g'ri javob yo'q.

120. Respublika hududlarida aholi bandligini ta'minlash hamda qo'shimcha daromad manbaini yaratish maqsadida fuqarolarning shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida ajratilgan bank kreditlari hajmi:

- a) 400 000,0 mln. so'm;
- b) 60 000,0 mln. so'm;
- c) 8,5 mln. doll.;
- d) 4 300 000,0 mln. so'm.

121. Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturida Jahon bankining Xalqaro taraqqiyot uyushmasi, «Salomatlik-3» loyihasi va byudjet mablag'lari hisobidan onalar va bolalarga yuqori malakali tibbiy yordam ko'rsatish uchun tuman va shahar tibbiyot birlashmalarining 40 ta tug'ruq bo'limlari negizida tumanlararo perinatal markazlar tashkil etish maqsadlariga qancha mablag' ajratish ko'zda tutilgan?

- a) 5,8 mln. doll.
- b) 83,85 mln. doll.;
- c) 220 mln. so'm;
- d) 1625,8 ming doll;

- 122. Mehnat resurslarining erkaklar bo'yicha yosh chegarasini to'g'ri aniqlab bering**
- a) 16 - 63
  - b) 18 - 55
  - c) 16 - 65
  - d) 18 - 65
- 123. Mehnat resurslarining ayollar bo'yicha yosh chegarasini to'g'ri aniqlab bering**
- a) 16 - 58
  - b) 16 - 65
  - c) 18 - 55
  - d) 16 - 70
- 124. Ishchi kuchiga bo'lgan talab nimalardan iborat?**
- a) ish beruvchilarning muayyan ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoji;
  - b) ma'lum tarkibga ega bo'lgan ishchi kuchining ish joylariga bo'lgan ehtiyoji;
  - c) ishchi kuchi bilan ta'minlanmagan bo'sh ish joylari miqdori;
  - d) ishchi kuchi bilan ta'minlangan ish joylari miqdori.
- 125. Ishchi kuchining taklifi nimalardan iborat?**
- a) ish joylari bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi miqdori;
  - b) ish joylari bilan ta'minlangan ishchi kuchi miqdori;
  - c) ma'lum tarkibga ega bo'lgan ishchi kuchining ish joylariga bo'lgan ehtiyoji;
  - d) mehnat birjalariga murojaat qilgan ishsizlar soni.
- 126. A. Ouken qonuni deganda nimani tushunasiz?**
- a) mamlakat miqyosida tabiiy ishsizlikning 1% oshishi YaMM ning 2.5% ga kamayishiga olib keladi;
  - b) mamlakat miqyosida inflyatsiya darajasining o'rtacha ko'rsatkichi kamayib borsa, yangi ish joylarining barpo etish 50% ortadi;
  - c) tabiiy ishsizlikning o'sishi hech qanday o'zgarishga olib kelmaydi;
  - d) aholi bandligi bilan ishsizlik o'rtasida aloqadorlikni aniqlab beradi.
- 127. Aholining turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar qaysilar?**
- a) salomatlik, ovqatlanish, turur joy, uylardagi mol-mulklar, pulli xizmatlar, aholining madaniy darajasi, daromadlar va xarajatlar;
  - b) pulli xizmatlar, ovqatlanish, davolanish;
  - c) salomatlik, turar joy, malaka darajasi;
  - d) ovqatlanish, uylardagi mol-mulklar, daromadlar.
- 128. Ish haqi nima?**
- a) ishchi kuchining qiymat ekvivalenti;
  - b) tovar ishlab chiqarishga ketgan moddiy xarajatlar majmuasi;
  - c) tovar ishlab chiqarishga ketgan ishchi kuchiga xarajatlar;
  - d) tarif stavkasi bo'yicha to'lanadigan oylik maoshi.
- 129. Ish haqining asosiy shakllari qaysilar?**
- a) ishbay va vaqtbay;
  - b) ishbay, ishbay-mukofot, akkord;
  - c) vaqtbay, vaqtbay-mukofot, jamoa;
  - d) yagona tarif tizimi bo'yicha va tarifsiz.

- 130. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish haqi qanday usulda tartibga solinadi?**
- a) talab va taklif mexanizmi orqali, shuningdek davlat kafolatlari orqali;
  - b) bozor mexanizmi orqali;
  - c) davlat orqali;
  - d) ijtimoiy hamkorlik yo‘li bilan.
- 131. Jinni koeffitsenti nimani ifoda etadi?**
- a) daromadlar taqsimlanishini;
  - b) xarajatlar taqsimlanishini;
  - c) mamlakatdagi ishsizlik darajasini;
  - d) ish haqi belgilashning mezonlarini.
- 132. Mamlakatimizda 2018 yilda turizm xizmatlari eksporti hajmi qancha bo‘ldi?**
- a) 1 041 million AQSH dollari
  - b) 1104 million AQSH dollari
  - c) 1401 million AQSH dollari
  - d) 1014 million AQSH dollari
- 133. Mamlakatimizga 2025 yil yakuniga qadar qancha turistlarni jalb qilish belgilab quyilgan?**
- a) 9 milliondan ortiq
  - b) 11 millionga yaqin
  - c) 10 million
  - d) 12 million
- 134. Mamlakatimizda turizm navigatsiyasining yagona qanday tizimini joriy etish ko‘zda tutilgan?**
- a) unifikatsiyalashtirilgan
  - b) tizimlashtirilgan
  - c) soddalashgan
  - d) diversifikatsiyalashgan
- 135. Zamonaviy va raqobatbardosh hunarmandchilik-suvenir mahsulotlarini ishlab chiqarish hamda «..... — turizm»ni rivojlantirish bo‘yicha dasturiy chora-tadbirlarni ishlab chiqish» jumlanini to‘ldiring?**
- a) MICE
  - b) Wonderful
  - c) LINE
  - d) Speed
- 136. Quyidagilarning qaysi biri elektron bo‘lmagan viza?**
- a) barcha javoblar to‘g‘ri
  - b) «Student viza»
  - c) «Medical viza»
  - d) «Vatandosh»
- 137. Mamlakatimizda turizmni, avvalambor, qaysi sektorda rivojlantirish kerak?**
- a) xususiy
  - b) jamg‘arma
  - c) sanoat
  - d) davlat

138. So‘nggi yillarda mamlakatimizda urbanizatsiya darajasining .... kuzatilmoqda?

- a) pasaygani
- b) barqarorlashgani
- c) stabillashgani
- d) o‘sgani

139. Mamlakatimizda shahar aholi punktlari soni nechtani tashkil etmoqda?

- a) 1071
- b) 1067
- c) 1069
- d) 1065

140. Nimaning hisobiga yirik shaharlar aholisini to‘liq va samarali bandligini ta’minlashga ko‘maklashish mumkin?

- a) barcha javoblar to‘g‘ri
- b) iqtisodiy resurslaridan foydalanishni kengaytirish
- c) sanoat resurslaridan foydalanishni kengaytirish
- d) aholisining farovonligini ta’minlash

141. Mamlakatimizda qaysi sohalarda aholining daromadlarini oshirish lozim deb hisoblaysiz?

- a) barcha javoblar to‘g‘ri
- b) xizmat
- c) servis
- d) sanoat

142. Mamlakatimizda urbanizatsiyani rivojlantirish Kontsepsiyasi nechanchi yilgacha mo‘ljallangan?

- a) 2035
- b) 2025
- c) 2030
- d) 2021

143. Mamlakatimizda «Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlarito‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi PF-5623-sonli Farmoniga asosan qaysi vazirlik huzurida Urbanizatsiya agentligi tashkil etildi?

- a) Iqtisodiyot va sanoat
- b) Moliya
- c) Adliya
- d) Turizm

144. «Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlarito‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi PF-5623-sonli Farmonida qaysi organ va Agentlik tomonidan aholini ro‘yxatdan o‘tkazish ishlarini takomillashtirish rejalashtirilgan?

- a) Davlat statistika qo‘mitasi
- b) Urbanizatsiyani rivojlantirish jamg‘armasi
- c) Iqtisodiyot vazirligi
- d) Demografiya vazirligi

145. Mamlakatimizda nima asosida urbanizatsiya jarayonlarini faollashtirish rejalashtirilgan?

- a) yangi uy-joy siyosatini amalga oshirish
- b) investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash
- c) bozor mexanizmlarini joriy etish
- d) ipotekani kreditlash

146. Yuridik shaxslar — bu?

- a) O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari
- b) O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari
- c) a va b javoblar
- d) xuquqiy vakolatli kishilar

147. 2018 yilda mamlakatimizda «Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili» davlat dasturi doirasida qancha qiymatga ega bo‘lgan nechta loyiha amalga oshirilgan?

- a) 21 trillion so‘m va 1 milliard dollarga teng 76 mingta loyiha
- b) 20 trillion so‘m va 1 milliard dollarga teng 76 mingta loyiha
- c) 21 trillion so‘m va 2 milliard dollarga teng 86 mingta loyiha
- d) 20 trillion so‘m va 2 milliard dollarga teng 66 mingta loyiha

148. 2018 yilda mamlakatimizda «Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili» davlat dasturi doirasida «Har bir oila – tadbirkor», «Yoshlar – kelajagimiz» kabi dasturlar doirasida qancha mablag‘ ajratilgan holda nechta biznes biznes loyihalar amalga oshirildi?

- a) 2 trillion so‘mga yaqin mablag‘ ajratilib, joylarda 2 ming 600 dan ortiq biznes loyihalari amalga oshirildi
- b) 3 trillion so‘mga yaqin mablag‘ ajratilib, joylarda 3 ming 600 dan ortiq biznes loyihalari amalga oshirildi
- c) 4 trillion so‘mga yaqin mablag‘ ajratilib, joylarda 4 ming 600 dan ortiq biznes loyihalari amalga oshirildi
- d) 5 trillion so‘mga yaqin mablag‘ ajratilib, joylarda 5 ming 600 dan ortiq biznes loyihalari amalga oshirildi.

149. 2018 yilda mamlakatimizda soliqlarning prognozdan oshirib bajarilgan qismi hisobidan hududlarda necha trillion so‘m qo‘shimcha mablag‘ qoldirildi?

- a) 5,5
- b) 4,5
- c) 6,5
- d) 7,5

150. 2018 yilda mamlakatimizda «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari doirasida amalga oshirilgan ishlar sarhisobini aniqlangan?

- a) qurilish va obodonlashtirish ishlariga **3 trillion** so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Natijada **416ta** qishloq yangicha qiyofaga ega bo‘ldi.
- b) qurilish va obodonlashtirish ishlariga **3.5 trillion** so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Natijada **426ta** qishloq yangicha qiyofaga ega bo‘ldi.
- c) qurilish va obodonlashtirish ishlariga **3.5 trillion** so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Natijada **406ta** qishloq yangicha qiyofaga ega bo‘ldi.

- d) qurilish va obodonlashtirish ishlariga **3 trillion** so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Natijada **436ta** qishloq yangicha qiyofaga ega bo‘ldi.

151. Mamlakatimizda «yashirin» iqtisodiyotga barham berishning yagona yo‘li sifatida .....jumlani to‘ldiring?

- a) Soliq yukini kamaytirish, biznes yuritish uchun yanada qulay sharoitlar yaratish
- b) Xorijiy investorlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish
- c) davlat boshqaruv tizimini takomillashtirish
- d) barcha javoblar to‘g‘ri

152. «Muvaffaqiyatni – sa‘y-harakatda, muvaffaqiyatsizlikni esa – loqaydlik va dangasalikda ko‘rdim», deb berilgan ta‘rif qaysi allomaga tegishli?

- a) Najmiddin Kubro
- b) Ahmad Farg‘oniy
- c) A.Navoiy
- d) Chigiz Aytmatov

153. Jahon banking biznes yuritish sohasidagi reytingida mamlakatimizda qaysi sohada jiddiy maummolar borligi ko‘rinib qoldi?

- a) Qurilish sohasida
- b) Turizm sohasida
- c) Xizmat ko‘rsatish sohasida
- d) barcha javoblar to‘g‘ri

154. 2018 yil yakunlari bo‘yicha mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi necha foizni tashkil qildi?

- a) 35 foizni
- b) 37 foizni
- c) 39 foizni
- d) to‘g‘ri javob yo‘q

154. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda «Markaziy o‘rin» nazariyasi asoschisi kim?

- a) V. Kristallyer
- b) I.Tyunen
- c) A.Lyosh
- d) U.Ayzard

155. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo‘yicha «qishloq xo‘jalik standarti» nazariyasi kim tomonidan ilgari surilgan?

- a) I.Tyunen
- b) A.Veber
- c) A.Lyosh
- d) U.Ayzard

156. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo‘yicha sanoat «shtandortlar» nazariyasi asoschisini aniqlangan.

- a) A.Veber
- b) U.Ayzard
- c) A.Lyosh
- d) I.Tyunen

157. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari quyidagilardan iborat:

- a) ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, mintaqa xo'jaligining kompleks rivojlantirish, xududiy mehnat taqsimoti.
- b) Ishlab chiqarish kuchlarini mamlakatimizning turli hududlari tabiiy resurslar zaxiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko'ra joylashtirishi
- c) Ishchi yo'nalishi, ya'ni mulkdorlar o'z korxonalarini eng arzon ishchi kuchi mavjud aholi manzilgohlarida qurishga intilishi
- d) Aholining hududiy joylashishiga mos ishlab chiqarish tizimini shakllantirish migratsion jarayonlarning tartibga solish va boshqarish imkonini berishi

158. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishda A.Lyoshning kontseptsiyasi to'g'ri ko'rsatilgan ta'rifni aniqlang.

- a) yangi korxonalarini joylashtirishda yuqori foyda olishni ko'zlagan tadbirkorlar bilanbutun iqtisodiyot manfaatlari o'rtasida kurash ketadi
- b) Ishlab chiqarish kuchlarini mamlakatimizning turli hududlari tabiiy resurslar zaxiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko'ra joylashtirish nazarda tutiladi.
- c) monopoli foyda, demping, soliq tizimi, davlat chegarasi, xalqaro savdo, texnika taraqqiyoti va boshqa tushunchalar mohiyatini ochib beradi.

159. Iqtisodiy rayonlar bir-biridan ishlab chiqarish sharoitlari bilan farqlanadi. Bunday sharoitlar:

- a) barcha javob to'g'ri
- b) ishlab chiqarish tizimining ixtisoslashuvi va konsentratsiyasi; transport turining shakllanishi;
- c) ishlab chiqarishning tabiiy omillari hamda tabiiy-tarixiy xususiyatlari bilan belgilanadi.
- d) iqtisodiy rivojlanish darajasi, mehnat resurslarining shakllanish xususiyatlari

160. Iqtisodiy rayonlashtirishni asoslanishini aniqlang.

- a) hududiy mehnat taqsimotiga asoslanadi
- b) ishlab chiqarish tizimining ixtisoslashuvi va konsentratsiyasi; transport turining shakllanishiga asoslanadi;
- c) ishlab chiqarishning tabiiy omillari hamda tabiiy-tarixiy xususiyatlariga asoslanadi;
- d) iqtisodiy rivojlanish darajasi, mehnat resurslarining shakllanish xususiyatlariga asoslanadi;

161. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarni ularning ta'sir darajasiga ko'ra qanday guruhlarga bo'lish mumkin.

- a) tabiiy omillar; ijtimoiy-iqtisodiy omillar; ijtimoiy - demografik omillar; ijtimoiy-ekologik omillar.
- b) tabiiy omillar; ijtimoiy-iqtisodiy omillar; ijtimoiy - demografik omillar; ijtimoiy-tarixiy omillar.
- c) ishlab chiqarishning tabiiy omillari; tabiiy-tarixiy xususiyatlari; mehnat resurslarining shakllanish omillari;
- d) iqtisodiy rivojlanish darajasi, mehnat resurslarining shakllanish xususiyatlari;

162. Mamlakatimizda dastlabki erkin industrial-iqtisodiy zona qaysi viloyatda tashkil etilgan.

- a) Navoiy viloyatida
- b) Toshkent viloyatida
- c) Andijon viloyatida
- d) Samarqand viloyatida

163. Erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish orqali hududlar ijimoiy iqtisodiy taraqqiyotini jadallashtirishda jahon hamjamiyatidan tomonidan keng e'tirof etiladigan tajriba qaysi davlatga tegishli

- a) Xitoy
- b) Turkiya
- c) Singapur
- d) Daniya

164. Mamlakatimizda ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishda nisbatan orqada qolayotgan tumanlarini aniqlang.

- a) Nurota, Kattaqo'rg'on, Qo'shrabot, Qiziriq, Muzrabot, Boyovut, Sardoba
- b) Nukus, Shumanay, Uchqo'rg'on, Payariq, Qushrobod, Qiziltepa
- c) Qiziriq, Muzrabot, Boyovut, Sardoba, Mingbuloq, Pop
- d) Yozyovon, Quva, Romiton, Qorako'l, Olot, Forish

165. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda aglomeratsiya tushunchasini ta'riflab bering.

- a) mulkdorlar o'z korxonalarini boshqa sanoat korxonalarini to'plangan hududlarda ko'rishga harakat qiladilar va bu bilan transport yo'llari, energetika xo'jaligi, kommunal xo'jaligi (ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasi tizimi) barpo qilishga bo'lgan xarajatlarini qisqartirishga harakat qilishi.
- b) Ishchi yo'nalishi, ya'ni mulkdorlar o'z korxonalarini eng arzon ishchi kuchi mavjud aholi manzilgohlarida qurishga intilishi
- c) Transport yo'nalishi, ya'ni mulkdorlar o'z korxonalarini transport xarajatlari eng kam bo'lgan aholi manzilgohlarida ko'rishga intilishi
- d) ishlab chiqarish tizimini tobora transport-geografik o'ringa va xomashyoga bog'liqligining qisqarib borishi

166. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning quyidagi ayrim asosiy tamoyillari to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- a) barcha javoblar to'g'ri.
- b) yuqori samarali bo'lgan tabiiy resurslarni o'zlashtirish va majmualiy foydalanish tizimini barpo qilish;
- c) mamlakat va mintaqalarda ekologik holatni sog'lomlashtirish, atrofmuhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish
- d) ishlab chiqarish tizimlarini xomashyo manbalari, yoqilg'i va energiya resurslarini iste'mol mintaqalariga yaqin joylashtirish

167. Kichik sanoat zonasidagi tadbirkorlik subyekti agar ishlab chiqarilgan mahsulotning eksport ulushi realizatsiyaning umumiy hajmida kamida .....tashkil qilsa, soliq imtiyozlarning amal qilish muddati yana ikki yilga uzaytiriladi. Jumlani to'ldiring?

- a) 30 foizni
- b) 40 foizni
- c) 50 foizni
- d) 80 foizni

168. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 maydagi PQ-2973-sonli qaroriga asosan Kichik sanoat zonalarida belgilangan imtiyozlardan foydalanish shartlari amal qilishiga asos bo‘lgan to‘g‘ri javobni ko‘rsating.

- a) KSZ ishtirokchilari tomonidan eng kam ish haqining 3000 baravaridan kam bo‘lmagan miqdorda investitsiya kiritilishi;
- b) KSZ ishtirokchilari tomonidan eng kam ish haqining 2000 baravaridan kam bo‘lmagan miqdorda investitsiya kiritilishi;
- c) KSZ ishtirokchilari tomonidan eng kam ish haqining 1500 baravaridan kam bo‘lmagan miqdorda investitsiya kiritilishi;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

169. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 maydagi PQ-2973-sonli qaroriga asosan Kichik sanoat zonalarida (KSZ) belgilangan imtiyozlardan foydalanish shartlari amal qilinmasligiga asos bo‘lgan to‘g‘ri javobni ko‘rsating

- a) KSZ ishtirokchisining yillik sof tushumi eng kam ish haqining 2000 baravaridan kam bo‘lsa;
- b) KSZ ishtirokchisining yillik sof tushumi eng kam ish haqining 3000 baravaridan kam bo‘lsa;
- c) KSZ ishtirokchisining yillik sof tushumi eng kam ish haqining 4000 baravaridan kam bo‘lsa;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

170. Qonunning birdan-bir manbai va muallifi tom ma’noda . . . bo‘lishi shart. tushirib qoldirilgan so‘zlarni toping.

- a) Xalq
- b) Oliy majlis
- c) Prezident
- d) Deputat

171. Davlatning innovatsion yangilanish dasturini shakllantirish, innovatsiya va investitsiyalardan samarali foydalanadigan yangi avlod kadrlarini, yangi sarmoyadorlar sinfini tayyorlash uchun O‘zbekistonni texnologik rivojlantirish va ichki bozorni modernizatsiya qilish bo‘yicha . . . kerak. Tushirib qoldirilgan so‘zlarni toping.

- a) kuchli raqobat muhiti
- b) ijtimoiy siyosat
- c) kuchli tadbirkorlik
- d) b va s javoblar

172. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonasiga bugungi kungacha qancha fuqaro murojaat qildi?

- a) 1,5 mln.dan ziyod
- b) 2 mln.dan ziyod
- c) 2,5 mln.dan ziyod
- d) 3 mln.dan ziyod